

Vol. XXVI, No. 1]

[Jan., 1984

पुराणम्
PURĀṆA

(Half-yearly Bulletin of the Purāṇa-Department)

*With the financial assistance from the Ministry of Education,
Government of India*

VASANTA PAÑCAMĪ NUMBER

आत्मा पुराणं वेदानाम्

ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST
FORT, RAMNAGAR, VARANASI

Annual Subs.—Inland Rs. 50/-

Foreign £5

सम्पादक-मण्डल

डा० रामकरण शर्मा

सहशिक्षापरामर्शदाता, शिक्षामन्त्रालय तथा निदेशक, केन्द्रीय संस्कृत-
संस्थान, नयी दिल्ली

डा० रामचन्द्र नारायण दाण्डेकर

भण्डारकर प्राच्यशोधसंस्थान, पुणे

EDITORIAL BOARD

Dr. R. K. Sharma

Joint Educational Advisor (Skt.), Govt. of India and Director,
Kendriya Sanskrit Sansthana, New Delhi.

Dr. R. N. Dandekar

Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune

EDITOR

Ram Shankar Bhattacharya

M.A., Ph.D., Vyakaranacharya

ASSOCIATE EDITORS

Ganga Sagar Rai, M. A., Ph. D.

Giorgio Bonazzoli, M. A. (Milan), M. Th. (Rome)

Shrish Chandra Datta, M. A., Dip. Ed. (Edin.).

लेखेषु प्रतिपादितानि मतानि लेखकैरेवाभ्युपगतानि; न पुनस्तानि
सम्पादकेन न्यासेन वाभ्युपगतानीति विज्ञेयम् ।

Authors are responsible for their views, which do not
bind the Editors and the Trust.

Authors are requested to use Devanāgarī characters in
writing Sanskrit ślokas and prose passages. They are also requested
to follow the system of transliteration adopted by the International
Congress of Orientalists at Athens in 1912 [ऋ=r; च्=c; छ्=ch
ट=t; श्=ś; ष्=ṣ; ' =m].

Traditional Sanskrit scholars are requested to send us articles
(i) dealing with the religious & philosophical matters in the
Purāṇas and (ii) explaining the obscure & difficult passages in the
Purāṇas.

पुराणम्—PURĀṆA

Vol. XXVI., No. 1]

[February 7, 1984

वसन्तपञ्चम्यङ्कः

Contents—लेखसूची

	Pages
1. देवीस्तोत्रम् with Notes By <i>Dr. Ram Shankar Bhattacharya</i>	1-10
2. सरस्वती-वन्दना	10
3. Devi-purāṇa on Indian Art [देवीपुराणोक्तं भारतीयकलाविवरणम्] By <i>Dr. Manabendu Banerjee</i> ; Dept. of Sanskrit, Jadavpur University, Calcutta-700032	11-20
4. The Nārada-purāṇa on Bauddhālaya [बौद्धालयविषयकं नारदपुराणवचनम्] By <i>Dr. (Smt.) Krishna Kanti Gopal</i> ; Dept. of Ancient Indian History and Culture, Women's College, B.H.U. (Varanasi).	21-32
5. Prakṛtilaya in the Purāṇas [पुराणवर्णितः प्रकृतिलयः] By <i>Dr. Ram Shankar Bhattacharya</i>	33-39
6. A few Purāṇic passages and views wrongly understood by modern scholars [पुराणप्रयुक्तशब्दार्थविषये पौराणिकमतविषये च आधुनिकानां विदुषां केचन प्रमादाः] By <i>Dr. Ram Shankar Bhattacharya</i>	40-62

7. A note on the Javanese Brahman̄ḍa-purāṇa
in the light of Prasat Kanol Dom Inscription
of Indravarman 63-67
[इन्द्रवर्मसंबन्धि-‘प्रसत्केनोलडोम’ शिलालेखानुसारिणी
जावादेशीयब्रह्माण्डपुराणविषयिणी टिप्पणी]
By Smt. Anamika Ray;
Research Fellow, Dept. of Ancient History,
Allahabad University.

8. Importance of the Sāmaveda 68-70
[सामवेदस्य महिमा]
By Dr. Ganga Sagar Rai
All-India Kashiraj Trust

9. Activities of All-India Kashiraj Trust 71-78

संस्कृतखण्डः

1. पुराणानां नूनमागममूलकत्वम् 3-15
श्रीब्रजवल्लभद्विवेदः, शास्त्रचूडामण्याचार्यः
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
2. आङ्ग्लभाषानिबद्धानां लेखानां संक्षेपाः 16-24
3. सर्वभारतीयकाशिराजन्यासकार्यविवरणम् 25-32
4. मानसखण्डः 1-60

देवीस्तोत्रम्

ब्रह्मोवाच—

जाने देवीमीदृशीं त्वां महेशीं
क्रीडास्थाने स्वागतां भूतलेऽस्मिन् ।
शत्रुस्त्वं वै मित्ररूपा च दुर्गा
दुर्गम्या त्वं योगिनामन्तरेऽपि ॥ ४ ॥

एकानेकासूक्ष्मरूपाविकारा
ब्रह्माण्डानि कोटिकोटीः प्रसूषे ।
कोऽहं विष्णुः कोऽपरो वा शिवाख्यो
देवाश्चान्ये स्तोतुमीशा भवेम ॥ ५ ॥

त्वं वै स्वाहा त्वं सुधा त्वं च वौषट्
त्वं चोङ्कारं त्वं च लज्जादिबीजम् ।
त्वं वै स्त्री च त्वं पुमान् सर्वरूपा
त्वां संनत्वा बोधये नः प्रसीद ॥ ६ ॥

त्वं वै वर्षो देवता कालरूपा
त्वं वै मासस्त्वमृतुश्चायने द्वे ।
कव्यं भुङ्क्ते त्वं यथा वै स्वधाख्या
तद्वत् स्वाहा हव्यभोक्त्यम्ब देवि ॥ ७ ॥

त्वं वै देवाः शुक्लपक्षेषु पूज्या
स्त्वं पित्राद्याः कृष्णपक्षे प्रपूज्याः ।
त्वं वै सत्यं निष्प्रपञ्चस्वरूपं
त्वां नत्वाहं बोधये नः प्रसीद ॥ ८ ॥

द्वारेणार्केणायने त्वाद्यके त्वां
मुक्तिं यान्ति त्वत्पदध्यानयोगात् ।
चन्द्रद्वारेणायने तु द्वितीये
त्वां वै मुक्तिं यान्त्यमी देवि सूक्ष्माम् ॥ ९ ॥

उच्चैर्नीचं नीचमुच्चैश्च कर्तुं
 चन्द्रं चार्कं त्वं विधातुं समर्था ।
 तत्राकाले शक्तिरूपा भव त्वं
 त्वां नत्वाहं बोधये तत् प्रसीद ॥ १० ॥
 त्वं वै शक्ती रावणे राघवे वा
 रुद्रेन्द्रादौ मय्यपीहास्ति या च ।
 सा त्वं शुद्धा राममेकं प्रवर्त
 तत् त्वां देवीं बोधये नः प्रसीद ॥ ११ ॥

(बृहद्दधर्मपुराण, पूर्वखण्ड २२।४-११)

NOTES ON THE DEVI-STOTRA

The *devas* being afflicted by Rāvaṇa extolled Devī. Being pleased Devī appeared before them in the form of a *kumārī* (maiden) and advised them to worship Durgā, so that she, being awakened, could enable Rāma to kill Rāvaṇa. Accordingly Brahmā with the *devas* came to the earth and found a little girl sleeping on the leaf of a Bilva tree. Brahmā recognised the girl as an incarnation of Devī and extolled her by uttering this *stotra*. Though it was not the proper time (*akāla*) for worshipping Durgā yet she came to be aroused by this eulogy and consequently Rāma, being favoured by the grace of Devī, became highly powerful and killed Rāvaṇa; see Kālikā-p. ch. 60 also.

The aforesaid eulogy in the Śālinī metre contains a few expressions on Vedic and Tāntric matters which deserve to be explained.

The eulogy contains the sentence तत्राकाले शक्तिरूपा भव त्वम् (verse 10). It shows that Brahmā worshipped Devī in *akāla* (improper time). The time was not proper since the worship was

performed in Āśvina¹, a month which falls in the *Dakṣiṇa ayana*² ('sun's progress south of the equator'). Since *Dakṣiṇa ayana* is regarded as the night of gods (उदगयनं देवानां दिनं दक्षिणायनं रात्रिः), worship of gods is prohibited in this period³. The Br. Dh. P. says that Brahmā's worship was performed on the ninth *tithi* of the dark half of Āśvina (1.22.15) and it continued till Rāvaṇa was killed on the ninth *tithi* of the bright half. The Purāṇa further states that the *devas* after worshipping Devī in *akāla* assumed human forms and promulgated Devī's worship on the earth (1.22.40-41).

It is to be noted in this connection that in the Rāmāyaṇa there is no mention of Devī-worship. The Rāmāyaṇa says that Rāma muttered Ādityahṛdaya (Yuddha. 105) so that he could kill Rāvaṇa. Rāma's performing the Navarātra vrata (a vow connected with Bhagavatī) in the month of Āśvina has however been described in Devī-bhāgavata 3.28-30.

(Verse 4) Brahmā means to say that the earth is the playground of Devī, who is both a friend and a foe. He asserts that it is even difficult for yogins to meditate on her.

Devī is called here *mahesī*. The Devī-p. says : Since Devī is born of Mahādeva, since she is held in high esteem by the great,

1. According to the Br. Dh. P. (1.22.25, 49) and the Kālikā-p. (62. 28) Rāvaṇa was killed on the शुक्रनवमीतिथि of Āśvina.
2. The Vāyu-p. enumerates the months of the two *ayanas* in the following order : तपस्तपस्यौ मधुमाधवौ च शुक्रः शुचिश्चायनमुत्तरं स्यात् । नभो नभस्योऽथ इषुः सहोर्जः सहः सहस्याविति दक्षिणः स्यात् ॥ (50.202).
3. रात्रावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा (कालिकापु. 60.26) इत्यत्र रात्रिपदम्, अकाले ब्रह्मणा बोध इति मन्त्रलिङ्गे अकालपदं च दक्षिणायनपरम्, देवानां रात्रित्वात् (Durgābhaktitarāṅgīni of Śulapāṇi, p. 6). See also Tithitattva of Raghunandana for a similar view (अष्टाविंशतितत्त्वम्, p. 29). Since Devī was worshipped in autumn, she was called Śaradā (शरत्काले पुरा यस्मान् नवभ्यां बोधिता सुरैः । शरदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः (Kāli-purāṇa quoted in ललितासहस्रनामभाष्य, p. 60).

and since she is the wife of Maheśa, she is called Maheśī⁴. The view that the earth is the play-ground of Devī is in consonance with the doctrine of the Tantras that the creation is nothing but *līlā* (sport) of Devī.

Devī is called Durgā, a name which has been explained in more than one way : (i) on account of killing the demon Durgama (Saptaśatī 11.45-46a); (ii) on account of killing the demon Durga (Kāśikhaṇḍa 72.61); (iii) on account of rescuing or delivering her devotees from distress or danger⁵.

Grammatically the word *durgamā* is preferable to *durgamyā*; see Pāṇini 3.3.126. For an idea similar to that expressed in the 4th foot of this verse, see Mahānirvāṇatantra 5.138 which describes the *dheya-rūpa* of Devī as 'अगम्यं योगिभि र्गम्यं कृच्छैर्बहुसमाधिभिः'.

The view that Devī is both a friend and a foe is based on the Śākta doctrine that one may attain emancipation or remains in bondage through the pleasure (*prasāda*) or displeasure of Devī respectively. This is the reason for regarding Devī as *vidyā* as well as *aviyā*⁶.

(Verse 5) Devī is described as immutable, one as well as many; she creates innumerable cosmic eggs; gods are said to be incapable of extolling her.

4. महादेवात् समुत्पन्ना महद्भिर्भयत आदृता । महेशस्थ वधूर्यस्माद् महेशी तेन सा स्मृता ॥ (Devī-p. quoted in the bhāṣya on the Lalitā-sahasranāma, p. 189). The printed Devī-p. reads : महादेवात् समुत्पन्ना महान्ते वीक्ष्यते यतः । माहेश्वर्या तनुर्यस्या माहेशी तेन सा स्मृता ॥ (17. 84). The reading appears to be slightly faulty.
5. दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता बुधैः (Virāṭa-p. 6.20); see also सुबलादिमये दुर्गे तारिता रिपुसंकटे । देवाः शक्रादयो येन तेन दुर्गा प्रकीर्तिता ॥ (Devī-p. quoted in the bhāṣya on the Lalitā-sahasranāma, p. 66). The verse is not found in the नामनिर्वचनाध्याय (ch. 37) of this Purāṇa.
6. Cp. विद्याविद्येति देव्या द्वे रूपे जानीहि पार्थिव । एकया मुच्यते जन्तुरन्यया बध्यते पुनः ॥ (Devī-bhāgavata); सा विद्या परमा मुक्तेर्हेतुभूता सनातनी । संसारबन्धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी ॥ (Saptaśatī 1.58).

The view that Devī is one and many (i. e. she has many forms, incarnations or aspects) is repeatedly stated in the Purāṇas and Tantras. Devī-p. 37.90 affords some reasons for using the words *ekā* and *bahurūpā* to her⁷. Devī is said to assume many forms (which are regarded as her *vibhūtis*) whenever required; *vide* Saptiśati 10.2-5. For an elucidation of the idea stated in एकानेकासूक्ष्मरूपाविकारा, see the Mahābhāgavata, ch. 2.

The reading ब्रह्माण्डानि कोटिकोटीः is grammatically indefensible; it requires to be corrected to ब्रह्माण्डानां कोटिकोटीः.

That the cosmic eggs (*brahmāṇḍas*) are innumerable is an established view of *mokṣaśāstra*. Philosophers assert that since a cosmic egg has an end and since its material cause is inexhaustible and immeasurable, there are countless cosmic eggs. The view is found in the Purāṇas also.⁸

(Verse 6) Brahmā identifies Devī with *svāhā*, *sudhā*, *vauṣat*, *oṅkāra* and *bījamantra* hrīm; she is said to be both a man and a woman and to possess all forms.

The first half of the verse reminds one of the verse त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कारः स्वरात्मिका । सुधा त्वमक्षरे नित्ये त्रिधामात्रात्मिका स्थिता ॥ (Saptaśati 1.54). *Swāhā* is the mantra which is uttered at the time of offering oblation to gods. *Sudhā* is nectar. *Vauṣat* is the well-known expression used at the end of a large number of Tāntric mantras. It was deemed so important that a separate name was given to it (वौषडितिशब्दस्य त्रिनयनेति संज्ञा नामपारायणे प्रसिद्धा) (Bhaṣyā on Lalitā-sahasranāma, p. 114). *Vauṣat* is used in Vedic sacrificial acts also.

7. एका गुणात्मा त्रैलोक्ये तस्मादेका सा उच्यते (37.90); बहूनि यस्या रूपाणि चराणि च स्थिराणि च । देवमानुषतीर्थानि बहुरूपा तथाह्युमा ॥ (37.71). See also Devī-p. 37.34 (अरूपा परभावत्वाद् बहुरूपा क्रियात्मिका) and 37.93-94 (एका सा तु पृथक्त्वेन शिवा सर्वत्र विश्रुता ॥ यथा तु व्यज्यते वर्णैर्विचित्रैः स्फटिको मणिः । तथा गुणवशाद् देवी नानाभावेषु वर्ण्यते ॥)
8. अण्डानामीदृशानां तु कोट्यो ज्ञेयाः सहस्रशः ॥४७॥ सर्वगत्वात् प्रधानस्य तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा । अण्डेष्वेतेषु सर्वेषु भुवनानि चतुर्दश ॥ (Līṅga-p. 1. 53. 47b-48); कोटिकोटियुतान्यत्र चाण्डानि कथितानि तु (Līṅga-p. 1.3.33). कोटिकोटियुतानि may be corrected to कोटिकोट्ययुतानि.

Sometimes *vaṣatkāra* is used to refer to *vauṣat*; see Pāṇini 1.2.35; वषट्शब्देन वौषट्शब्दो लक्ष्यते, Kāśikā; see also Padamañjarī on 1.1.35 (वषट्शब्दोऽयं मन्त्रब्राह्मणयोः कल्पसूत्रेषु वौषट्शब्दे निरूढः). *Vauṣat* is usually uttered in *yājyā* and other *mantras*. Its efficacy has been stated in various works; see Ai. Br. 11.6; Āśva. Śr. Sū. 1.5.18. In Tāntric tradition *vaṣat* and *vauṣat* are two distinct mantras (वषट्-हुं-वौषडन्तं च फडन्तं योजयेत्).

Om̐kāra is to be taken in two senses : the letter (*varṇa*) *om* and the utterance of *om* (Medhātithi on Manu 2.75). For a Tāntric explanation of *om*, see the Praṇava paṭala of the Prapañcasāra (ch. 18). *Om* is regarded as a *bijamantra* of *Devī* like *hrīm̐* (ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म....ह्रींमयम् । द्वे बीजे मम मन्त्रौ स्तः, Mahābhāgavata ch. 2); cp. नमः प्रणववाच्यायै नमो ह्रींकारमूर्तये (D. Bhāg. 7.31.53). The sectaries of Tantras declare that there exists an intimate connection between the name *Umā* and *Om* ($a+u+m$); Cp. ओंकारसाररूपत्वादुमेति परिकीर्तिता (Liṅga-p. quoted in the Bhāṣya on Lalitāsahasranāma, p. 135).

The word *lajjādibija* refers to the *bija*-mantra *hrīm̐* (लज्जा = ह्रीः आदौ यस्य मन्त्रस्य). The Kālikā-p. takes it as containing four letters.¹⁰

The idea expressed in त्वं स्त्री... is one of the established doctrines of the Tāntrikas (स्त्रीरूपां चिन्तयेद् देवीं पुरुषामथवेश्वरीम्; cp. Śvetāśvatara-up. 4.3.¹¹

(Verse 7) Here *Brahmā* identifies *Devī* with year, month, season and the two *ayanas*. *Devī* is said to eat *havya* (oblation of food to gods) and *kavya* (oblation of food to the deceased ancestors).

9. For various explanations of *svāhā* etc. see the comm. on *Saptaśati* 1.54.

10. पूजायां ह्रीमिति चतुरक्षरमन्त्रमप्याह कालिकापुराणम्—चतुरक्षरमन्त्रेण पाद्यादीनथ षोडश .... (Tithitattva of Raghunandana, in *Aṣṭāvīmśatitattva*, p. 37). The transcendental form of *Devī* is said to be denoted by *hrīm̐* (ह्रींकारमन्त्रवाच्यं तत्, D. Bhāg. 7.32.6). On ह्रीं, see *Prāṇatoṣiṇi-tantra*, p. 75.

11. Cp. न त्वमम्ब पुरुषो न चाङ्गना चित्स्वरूपिणि न षण्ढतापि ते (Kālidāsa quoted in ललितासहस्रनामभाष्य, p. 26: This Kālidāsa is different from the poet Kālidāsa).

The word *varṣa* in the sense of a year is both masculine and neuter (Medinī ष-द्विक 24).

The idea of *kālarupā devatā* is found in the Pāṇinian sūtra कालेभ्यो भववत् (4.2.34). According to this sūtra we get the word *māsika* (मासो देवता अस्य), *māsa* being the name of a deity.

In the Purāṇic passages on the divisions of time we find definitions of the divisions of time, namely, *māsa*, *ṛtu*, *ayana*, etc. (Viṣṇu-p. 1.3.8-9; 2.8.65). In the Purāṇas months are said to be of four kinds, namely *cāndrv*, *sāvana*, *śaura* and *nākṣatra* (Viṣṇu-p. 2.8.66-67).¹²

In the second foot there is a metrical fault (the fifth letter is required to be *guru* while it i. e. त्व is *laghu*).

Kavya is associated here with *svadhā*, since *svadhā* is the mantra used for offering *havis* to the *pitrs*. For a similar reason *havya* is associated with *svāhā*.¹³

(Verse 8) Here Brahmā identifies Devī with the *devas* and the *pitrs* and speaks of the proper time of worshipping them respectively. He refers also to the absolute aspect of Devī.

The view that the *devas* and the *pitrs* are to be worshipped in the bright half and the dark half respectively has been stated in various works.¹⁴ This is why *amāvāsya* has been especially regarded as the time fit for performing *śrāddha*.¹⁵

-
12. The number in these months varies : पञ्चवर्षात्मके युगे सौराः षष्टिर्मासाः, सावना एकषष्टिः, चान्द्रा द्विषष्टिः, नाक्षत्राः सप्तषष्टिः (Śrīdhara on Viṣṇu-p. 2.8.66-67).
  13. For some interesting explanations of *svāhā* and *svadhā*, see the commentaries on Saptasatī 1.54; for *svadhā*, see also the bhāṣya on Lalitāsahasranāma, p. 121).
  14. एवं देवान् सिते पक्षे कृष्णपक्षे तथा पितॄन् (Viṣṇu-p. 2.12.14). The Śruti-passage अपरपक्षे पितॄणाम् has been quoted here by the commentator Śrīdhara. (अपरपक्ष = कृष्णपक्ष). For the connection of these two *pakṣas* with the *devas* and the *pitrs*, see Viṣṇu-p. 2.11.22-23.
  15. See Gobhila-grhya-sūtra 4.4.2; G. Dh. S. 15.2-3; Vasiṣṭha dharmasūtra 4.6 and Manu 3.276-278,

That Devī has a transcendental aspect which is bereft of all limiting adjuncts (सर्वोपाधिविनिर्मुक्त) and devoid of quality (द्वैतवर्जित) has been stated in various Purāṇas (Kūrma-p. 1.12.37 and 279). On the changeful and changeless aspects of Devī the Śākta view is stated in the Devībhāgavata that 'it is the *śakti* of Devī which is transformed into the world; her transcendental aspect (which is her essential nature) is nothing but immutable awareness (चैतन्य) (7.32.7-8).

(Verse 9) Brahmā says that by means of meditation on Devī people can attain emancipation either in the *uttara ayana* (i. e. through the solar path) or in the *dakṣiṇa ayana* (i. e. through the lunar path).

The word *ādyaka* (*ādyā*+the suffix *ka*) has been used to refer to the period of the summer (northern) solstice, for in the enumeration of *ayanas*, the *uttara ayana* is enumerated in the first place. Purāṇic statements like अयनानां तथोत्तरम् (Līṅga-p. 1.61.52) shows why the *uttara ayana* is regarded as the *ādyā* which means first as well as pre-eminent or foremost.

The solar and lunar paths and their connection with the two *ayanas* have been stated in various Purāṇic works.¹⁶ In this regard Brahmāsūtras 4.2.18 to 4.3.6 with the scholia of the teachers of different schools may be considered. These two paths have been mentioned in the Upaniṣads also.¹⁷

The Gītā (8.25) clearly states that a person going through the lunar path returns to the mundane existence. That this path does not lead to emancipation is stated in the Upaniṣads also. It is strange to note that the verse in question expressly states that the results of going through both the paths are the same i. e. attainment of emancipation.

It appears that the verse means to say that a devotee of Devī can attain emancipation whether he goes through the solar path or through the lunar path. That particular periods of time have no bearing on the attainment of emancipation by the knowers

16. See Gītā 8.24-25. Śāṅkara remarks : श्रौतावेतौ देवयानपितृयानौ.

17. सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति (Muṇḍaka-up. 1.2.11); *sūrya* here means सूर्योपलक्षित-अचिरादिमार्ग, see also Maitrāyaṇi-up. 6.30; Chāndogya-up. 5.10.1-2; Br.-up. 5.10.1,

of brahman is asserted by the Vedāntins also (Śārirakabhāṣya 4.2.20-21).

(Verse 10) Brahmā says that Devī is capable of performing all kinds of acts. She can even transform the moon into the sun. Brahmā earnestly requests her to bestow her divine power on Rāma in the improper time (i. e. the time not fit for worshipping her).

The idea stated in the first half of the verse is based on the omnipotence of Devī. It is interesting to note here that according to the Yoga school acts like transforming the moon into the sun and the like cannot be performed by yogins who have possessed *aṣṭasiddhis*.¹⁸ The example of transforming the moon into the sun has been given to show the supremacy of the divine power.

उच्चैर्नीचं etc. —This reminds one of the sentence विषमप्यमृतं क्वचिद् भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया; cp. also the Devī-sūkta (यं कामये तन्तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं मुमेवाम् (RV. 0.125.5). In तत्प्रसीद, तत् means तस्मात्.

(Verse 11) It is stated here that the power existing in Rāvaṇa, in Rāma and in other gods is the Devī herself. Brahmā means to say that Devī's power is working in all beings; she can make a person victorious by bestowing on him much power; consequently his enemy will be vanquished by him.

The idea of Devī's existing in all beings in the form of power (*śakti*) is repeatedly stated by Śākta teachers.¹⁹ The Devī-p. derives the word *śakti* from the root *śak* and states the reason for using the word *śakti* for Devī.²⁰

18. यथा [योगी] शक्तिविपर्यासं करोति एवं पदार्थविपर्यासमपि कस्मान् न करोति ? तथा च चन्द्रमसमादित्यं कुर्यात् कुहं च सिनीवालीमित्यत आह-न च शक्तोऽपि । न खल्वेते यत्रकामावसायिनस्तत्रभवन्तः परमेश्वरस्याज्ञामतिक्रमितुम् उत्सहन्ते (तत्त्ववैशारदो on योगसूत्र 3.45).
19. या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता (Saptaśati 5.18); पदार्थशक्तयो या या स्तास्ता गौरीं विदुर्बुधाः (Līṅga-p. quoted in Lal-tā-sahasranāma-bhāṣya, p. 124).
20. शक्ता या जगतः कर्तुं सगन्तुग्रहसंग्रहान् । शक्ति शक्तौ स्मृतो धातुः शिवा शक्तिस्ततः स्मृता ॥ (Devī-p. 37.81).

The form प्र त् of the णिजन्त वृत् (in second person, singular number of the *lot lakāra*) is grammatically wrong. The proper form is प्रवर्तय (in *parasmaipada*; in *ātmanepada* the form is प्रवर्तयस्व). It appears that प्रवर्त is used to keep the metre intact. This form is not found elsewhere in this Purāṇa.

Ram Shankar Bhattacharya

सरस्वती-वन्दना

शश्वत्पुण्यहिरण्यगर्भरसना-

सिंहासनाध्यासिनो

सेयं वागधिदेवता वितरतु

श्रेयांसि भूयांसि वः ।

यत्पादामलकोमलाङ्गुलिनख-

ज्योत्स्नाभिरुद्वेल्लितः

शव्दब्रह्मासुधाम्बुधिर्बुधमन-

स्युच्छृङ्खलं खेलति ॥

(भविष्यपु० उत्तरपर्व ११२)

DEVĪPURĀṆA ON INDIAN ART

By

MANABENDU BANERJEE

The Devīpurāṇa is one of the so-called upapurāṇas and deals mainly with variform means of worshipping Devi (Great Goddess) and her extraordinary exploits. The extant Devīpurāṇa (ed. with Bengali translation by Sri Pancanan Tarkaratna, Calcutta, 1384 B. S.) contains 128 chapters and adds valuable materials to the history of Śaktism. The general character of this work is not much different from that of other Purāṇas, but its speciality lies in the variety of topics concerning the glory of the goddess Devi. The nucleus of this Purāṇa is the overlordship of demon Ghora and his annihilation by the Great Goddess. It includes sporadic references to various aspects relating to works of art.

The sage Vasīṣṭha, in the first chapter of this Purāṇa, speaks of four *pādas* (sections) of this work, viz. (i) त्रैलोक्यविजय (1.28) or simply त्रिजय (1.36); (ii) त्रैलोक्याभ्युदय (1.42); (iii) निशुम्भशुम्भमथनम् (1.43) and (iv) युद्धं देवासुरम् (1.45). The contents to be discussed in each of these sections have also been elaborated by Vasīṣṭha. But actually the present Devīpurāṇa contains the incidents that are mentioned in the second *pāda* (i. e., त्रैलोक्याभ्युदय) where the main theme is demon Ghora's slaying by Devi. It transpires, therefore, that the original Devīpurāṇa was much bigger than that which is now at our disposal.

After a critical evaluation of the internal evidence of the Devīpurāṇa, the lower limit of this work has been fixed by Dr. R. C. Hazra to 850 A. D. and the upper limit is calculated by him as the 6th century A. D. Dr. Hazra has come to these conclusions after considering the dates of some Nibandhakāras who cited portions from the Devīpurāṇa. Some of the reputed authors on Smṛti (law books) who have extensively quoted verses from the Devīpurāṇa are Gopālabhaṭṭa (author of the Haribhaktivilāsa), Raghunandana, Vācaspati Mīśra, Vallālasena and Aparāka.

(cf. Studies in the Upapurāṇas, Calcutta, pp. 75-77). Relying on internal evidence Dr. Hazra opines that this work was composed in the eastern region of India and most likely in Bengal.

The Purāṇa informs us of the author's well acquaintance with a high standard of sculpture and building art and makes stray references to some constituents of fine arts, though, however, nowhere in this Purāṇa is any subject relating to the theory of art elaborated or emphasized. In spite of the fact that over-elaboration and exaggeration have been given full scope to move freely from the beginning to the end in this work, it is interesting to note here how this Purāṇa has dealt with the subject dealing with art.

In chapter 2 mention is made of a great festival organised by Candravati, demon Ghora's wife, on the occasion of her husband's arrival at Kuśadvīpa. At that time extensive decoration and fine and vast structures were made. Buildings were glamorized with lights and silken banners (2.53). Here the picturesque description bears affinity with a portrait of modern artist showing the silhouette form of a town glowing with lights. On various locations, it is stated, merry-go-rounds (चक्रदोला) and bath-rooms with fountains were made; ponds were built with gold, silver and copper (रचिताश्चक्रदोलाश्च धारायन्त्रगृहाणि च । पुष्करिण्यः कृता हेमा राजतास्ताम्रजाः पराः ॥ 2.54). A highly luminous town named Vaivasvatī is said to be constructed on a hill and surrounded by many trenches (अनेकपरिखोपेता, 4.29). Again it is stated that the walls and arched doorways of a town were made of bright copper and it looked so glaring that it could be described only as a Fire city (पावकी पुरी, 4.37).

Some verses deal with the erection of banners which were considered to be essential parts of a religious festival. Thus a banner is said to be decorated with a circlet of small bells, cowries and placed on a variegated altar (तेन किंकिनीशोभाढ्यं घण्टाचामरमण्डितम् । विचित्रपीठकोपेतं शतसूर्यसमप्रभम् ॥ 11.26). On the top of the banner, the figure of Śiva or four-handed Viṣṇu was placed (11.26). The auspicious occasion during which a banner was implanted on the ground or placed on a chariot seems to be designated as इन्द्रध्वज festival. On such an occasion, a banner was declared beneficial if its staff was made of the wood of any one of the trees, such as

अर्जुन, अश्वकर्ण, धव, उदुम्बर and प्रियक (12.4); but no tree of a garden dedicated to a god should be used for a banner (ध्वजार्थं वर्जयेद् वत्स देवोद्यानजान् द्रुमान् 12.5). The ध्वजदण्ड was also called इन्द्रकेतु. If the trees mentioned above were not available, sandal, mango and sāla trees could also be substituted for them. But in any case no other tree should be used (12.9). It goes to signify that the wood of the above-cited trees was of great utility during the period under consideration not only for the banners but probably for other purposes also. New houses made entirely of wood are referred to in one place (नवगेहानि दारुजानि, 22.9).

Chapter 35 also repeats the method of preparing flags with which the temples of Devī were furnished. When a banner was presented to Devī, paintings of the Dikpālas along with their vehicles were also presented (ध्वजापालनकर्त्तव्या दशयेद् दिक्षु देवताः । सर्गे वाहनलाञ्छेन लाञ्छिताः सहजेन च ॥ 35.8).

The Dikpālas are generally known as Indra, Agni, Yama, Nirṛti, Varuṇa, Vāyu, Kubera and Īśāna. These paintings perhaps presage the famous पट paintings practised later on, specially in Kāli-ghāṭ and other parts of Bengal. On this occasion known as ध्वजादान a ferocious-looking lion, probably the वाहन of Devī, is prescribed to be made with any one of the following—gold, silver, wood, clay and stone (35.13-14). The banner-stand was also sometimes adorned with drawings of conch, disc, ox, symbol of Garuḍa, swan, peacock, elephant, etc. (शङ्खचक्रवृषताक्षर्यहंसबहिणवारणैः । साचारो भक्तिमास्थाय ध्वजर्याष्ट समुच्छ्रयेत् ॥ 35.32).

The Purāṇa lays special stress on the construction of temples and Devī-images. Recommendation has often been made that temples, where Devī is to be worshipped, should be constructed with stone, brick or wood (शैलं पक्वेऽकाष्ठजम्). Thus both perishable and permanent materials were used for the construction of temples. Though these materials have been prescribed for temple-building, the great number of temples belonging, of course, to the later period, that survive in various parts of the eastern region of Bengal were pre-eminently made of mud, wood and brick due to the probable reason that stone was not sufficiently available. One of the rare examples of temples entirely or partly

built of stone is the Pradyumneśvara temple of the time of Vijaya-sena at Deopara at Rajsahi, now in Bangladesh (12th century A.D.). The height of a temple might vary from eleven *dhanu-s* (*dhanu* = a measure of 4 *hasta-s* or cubits) to 108 *dhanu-s* (50. 40-41). Temples were of the forms of सर्वतोभद्र (a square form and having an entrance opposite to every point of the compass), मावष्टम्भ (with an open side gallery), विजय or जय; all of them contained windows (सगवाक्षविभूषितम्, 50. 43). An example of सर्वतोभद्र type of temple, which may be identified with चतुर्मुख shrine appears to be the temple excavated at Paharpur at Rajshahi in the 1930s. Temples were decorated with flags, altars and also with paintings of both popular and folk characters, such as, serpents, intoxicated elephants, lotuses, conches, swans, peacocks, etc. (50. 44). This reference to the wall-paintings seems to suggest that the temples, the walls of which were selected to be decorated, were generally very large. An altar was ordinarily of the height of 5 *hastas* and one-fourth of it was to be laid under the ground (पञ्चोच्छ्रयकरा कार्या सपादं क्षितिगं परम्—50. 46) and it should be in a group with pillars and arches (स्तम्भतोरणभूषिता). Construction of a porch (मण्डप) is also prescribed. A flag on the top of an arch was preferred to be marked with the sign of a trident (सर्वेषां शिरःपट्टस्थं त्रिशूलं लाञ्छनं शुभम्—50. 53). The measure of a flag-staff was to be of 4 *hasta-s* and that of the bunting (cloth) one *hasta* (50.57).

Adjacent to the frontal door of a temple, a pit (कुण्ड) should be properly constructed for sacrificial purposes and its shape was to be quadrangular (चतुष्कम्) or circular (वृत्तम्) or like a lotus (पङ्कजाकृति) (26.1). Measurement of a कुण्ड was made mainly by hands (हस्तादिलक्षकाचितम्). Its depth and breadth were of equal dimension (विस्तारं खाततुल्यं तु) and it is prescribed to be girdled with a slightly elevated border (मेखलैर्भूषितम्) (25. 3). The inner apartment of a temple was adorned with all possible decorations (सर्वोपकरणिर्युक्तम्) and painted with various colours (नानावर्णैः सुवर्णितम्, 34. 1). In it bells, banners, umbrellas, canopy (वितान) and mirrors were properly arranged to make the interior decoration effective (34. 2).

Dev.'s chariot is prescribed to be made in such a way that it should contain ivory pillars and be decorated with gold and

various gems. Preference is given to its seven-storeyed (सप्तभौमम्) structure; it should have a covering of white silken cloth and the top is suggested to be crescent-shaped.

Cf. दन्तिदन्तमयै र्दण्डै ह्रैमबन्धैः सुशोभनैः ।
 विचित्रपद्मरागाद्यै र्मणिभिश्चोपशोभितैः ॥
 रथं तैः कारयेद् देव्याः सप्तभौमं मनोहरम् ।
 दुकूलवस्त्रसंच्छन्नमर्धचन्द्रेण शोभितम् ॥
 (31. 2-3)

Cowries, flags, mirrors etc. should be suitably fixed on the chariot (31.4) to make the latter impressive.

On some religious occasions (such as, पुष्यस्नानविधि) when the king used to visit the temple, the throne, already preserved there for the king, was decorated afresh. It was ornamented with valuable jewels; it contained a tiger-shaped pillow; on all sides of the throne there were pictures of demi-gods; over the throne there was a canopy made of white stone and embellished with the drawings of lotus, *svastika*, birds, etc. (67. 15-21),

Chapter 72 deals with the construction of forts (दुर्ग) and cities (नगर) which is the sole secular subject in this work. Firstly, it is prescribed that a suitable site should be selected for the construction of a fort. According to necessity forts were built on level land as well as on hilly places. Different units of measurement of the land are named (but not defined) as त्रसरेणु, लिखा, राजसर्षप, गौरसर्षप, यव, अंगुलि, प्रादेश, हस्त, किस्कु, धनु, ताल, वितस्ति etc. (72 14-20). Forts were protected by means of ramparts made of bricks, trenches and various types of trees. Forts are broadly divided into four traditional kinds—औदक or जलदुर्ग, पार्वत or गिरिदुर्ग, घानव or मरुदुर्ग and वनज or वनदुर्ग (72. 53). Further classification of each of these four kinds of forts has been elaborated, but to avoid complexity, they are not mentioned.

Shapes of cities are directed to be square, circular, triangular and oblong (i. e. greater in length than in breadth); these four types are considered by the Purāṇa respectively to be best, secondary, good and ordinary (चतुरस्रमथावृत्तं त्र्यस्रं दीर्घमथापि वा । पुरं यथाक्रमात् श्रेष्ठं मध्यमोत्तमकन्यसम् ॥ 72.22). According to dimensions, cities had

different names, such as, एन्द्र measuring eight yojanas on all sides, वैष्णव (twelve yojanas), शैव (six yojanas), ब्राह्म (ten yojanas) and सार्वभौमक (one yojana). (72. 23-24). But the reason for selecting these particular names remains unexplained. At the centre of a city, the king's palace was to be built (मध्ये राजदुर्ग कार्यम्—72.25). An example of a florid city is given in chapter 98, verses 85-91. Here the palaces are stated to be made of gold, their pillars being made of crystal (स्फटिक) and coral (प्रवाल); from the inner apartments of the houses, one could see through the windows elephants cut out of stone and crowned with pearls; bells and cowries were set up in each room; each temple of the city was ornamented with garlands made of pearls; a temple should be of the shape of a mountain which may signify the शिखर type of temple. Temple having nine peaks has also been referred to; the city was encircled by a golden wall. Another city is described as not-so-much low and not-so-much high and therefore a walk through this city gave pleasure to a traveller (न निम्ना नोन्नता चापि सुखपादप्रचारदा, 94. 9). The description of the construction of forts and cities, as given in this Purāṇa, though magnified, undoubtedly reveals that the author was well aware of the architectural niceties of his time.

Sculpture, as demonstrated in the Purāṇa, is characterised by the making of images of various gods with special reference to the images of Devī. Demon Ghora is said to have established in a temple an incomparable image of Lord Nārāyaṇa ornamented with pearls and gems and encircled by various beautiful scenes. References to Devī-images are to be noticed in different places of this work. Images fully made of gold, silver, clay and wood are repeatedly mentioned (22.10; 30.5; 30.6; 30.12; 32.16 etc.). Images had also different vehicles. Thus they were seated on lion (सिंहारूढा), monkey (कपिस्था), ox, pitcher, swan, peacock, buffalo and Garuḍa (23.12-14) of which the first form is the most familiar to us. This Purāṇa lays emphasis on the Devī-image holding a trident and seated on an elephant—which a king should cause to be made during all his religious festivities (करिस्था सर्वकार्येषु नृपैः कार्या त्रिशूलिनी, 23.15). Images are advised also (ch. 30) to be made of stone (शैलमयी), sapphire (इन्द्रनीलमयी), brass (पित्तलसम्भवा), crystal (स्फटिकी), coral (प्रवालकमयी) iron and of gems and other metals (रत्नधातुमयी)

(32.19). The Purāṇa makes reference to the Śāstric prescription that an image of Devī should consist of ten arms and three eyes (विधिना शास्त्रदृष्टेण दशबाहुत्रिलोचनाम्—32.19), resplendant with all the good signs (सर्वलक्षणसम्पूर्णा) and embellished with all ornaments (सर्वाभरणभूषिता) (32. 20). Images might have two to twenty-eight arms (32.33).

A devoted artist, well-versed in the Śāstras, will have to take the charge of preparing a Devī-image. An image should have on its head a fillet of hair sprinkled with pieces of pearls; eyes are to be extended upto the ears and the eye-balls are to be pointed in such a way that they appear as rolling; the central part of its lip is to be slightly elevated (मध्योन्नतसर्गर्वेणात्ररेण विराजते—32.24); its face is to be smiling; the neck should be marked with three parallel lines (त्रिरेखकन्धरा) and there should be a necklace (प्रैवेयकविभूषिता); breasts are to be high and tightly prepared; waist should be slender and thighs well-built but with a tender appearance; on its waist there should be a girdle interlaced with small bells (सकाञ्चीकिकिणीभा), hands should be ornamented with bracelet (केयूर), a snake as a chain or fetter (नागबन्ध); on the head a diadem (किरीट) and on the forehead a tilak and the third eye; it should be dressed in yellow clothes strewn with reddish spots (राजन्ती पोतवासेन छुरितारुणरेणुना—32. 32); articles held by different hands include sword (असि), club (गदा), arrow (शर), bow (यनु) hammer (मुद्गर), axe (परशु), drum (डमरु), mirror (दर्पण), cowrie (चामर), etc. (32. 19-37). Repeated mention of various ornaments made of precious stones with which the images were decorated suggests that the author of this Purāṇa was conversant with the art of jewellery.

Chapter 50 enumerates the classification of sixty forms of Devī into three groups—twenty *sāttvika* forms (मंगला, विजया, भद्रा, etc.), twenty *rājasa* forms (ब्राह्मी, जयावती, शक्ति, दुर्गा, etc.), and twenty *tāmāsa* forms (काली, रौद्रो कपाली etc.). Description of the image of Mahādevī which is to be worshipped in common houses is given thus—

सिंहासनस्थिता देवी जटामुकुटमण्डिता ।
 शूलाक्षसूत्रधारी च वरदाभयचापधृक् ॥
 दर्पणं शरखेटञ्च खड्गमुद्गरधरा शिवा ।
 सुरूपा लक्षणोपेता सुस्तनी चारुभाषिणी ॥
 सर्वाभरणभूषाङ्गी सर्वशोभासमन्विता ।
 नेत्रत्रयकृतोद्यता सूर्यसोमहुताशना ॥
 एवंविधा महादेवी गृहे सप्ताङ्गुला वरा ।
 नवद्वादशमाना वा द्वादशोर्ध्वं न पूजयेत् ॥
 (50. 30-33)

The height of an image to be worshipped in a palace might be upto fifteen hands (प्रासादे करमाना सा यावत् पञ्चदशकरा—50. 34). Description of each of the above-mentioned sixty forms of Devī has been elaborately furnished (50. 90ff.). Of these forms, Śivā is to be seated on an ox, Ṛddhi on a couch (पर्यकासनसंस्थिता तुष्टिः), Tuṣṭi on a pitcher (कलशोपरि संस्थिता), Puṣṭi on a horse, Durgā on an intoxicated quarter-elephant and in the posture of slaying the buffalo demon, Vimalā on human corpse and so on. Though varieties of images have been referred to, the Mahiṣāsūramardīnī form of the goddess seated on a lion which is one of 'her earliest and most important forms so beautifully delineated' in the Devīmāhātmya in the Mārkaṇḍeyapurāṇa and which is very much popular in modern eastern India is curiously absent in this Purāṇa. Most probably of the various forms this one came to be popularised in a later period. In this connection some observations of Dr. J. N. Banerjea (Development of Hindu Iconography, Calcutta, 1956, pp. 497-98) may be reproduced. He says, "A large number of eight-or ten-armed images of the Mahiṣāsūramardīnī have been discovered in Eastern India, and the ten-armed variety of such iconic types endowed with some additional features came to be the accepted model of the composite clay image in the autumnal Durgā worship in Bengal." Dr. Banerjea has referred to (i) some two-armed figures of Devī belonging to the Gupta period engaged in combat with the Buffalo Demon, (ii) a beautiful brass image of the four-armed goddess of the time of Meruvarman, king of Chamba (8th century A. D.) where Devī is shown uplifting the hind part of the Demon in the shape of buffalo by holding its tail with her front left hand and piercing its neck with a *trishūla* with

her front right, (iii) an image of Devī having twelve hands and killing the buffalo demon carved on the facade of the Candragupta II cave at Udayagiri. Dr. Banerjea has pointed out that none of these sculptures shows the lion mount of the goddess.

Description of the images of elephant-faced Gaṇeśa, Mātṛs, eight Vidyās, six seasons (each of whom is to be made in a twin-form—स्त्रीयुग्मा ऋतवो मताः), eleven Rudras, Mahālakṣmī, etc. as well as of the materials which are required for making these images is given in detail (50. 39-60). The number of mothers (Mātṛkā-s) is variously referred to in various texts—sometimes their number is seven and sometimes eight. The Gangdhar Stone inscription (423 A. D.) of Kumāragupta I has a reference to the Mātṛs, but does not give their respective names. Utpala, commentator of the Bṛhatsaṃhitā, gives the names of the Mātṛs as Brāhmī, Vaiṣṇavi, Raudrī, Kaumārī, Aindrī, Yāmī, Vāruṇī, and Kauberī. The seven Mātṛkās are often seen carved in relief on a rectangular stone slab along with the figures of Virabhadra and Gaṇeśa on either side.

Repairing and renovating old temples and images have been stressed and it has been stated that one who repairs an old temple is destined to reside in heaven (वसते दिवि हृष्टात्मा जीर्णस्कारकारकः—60.27). Construction of new temples and removing the images of Durgā and Mātṛs to these temples from the old ones have been praised in chapter 118. Suitable time for removing the images, *mantras* to be uttered at the time of removing the images have also specifically been mentioned. This chapter has been named as *jīrṇadevatāpratīkāra*. Furnishing the temples with wells, tanks, gardens, bells and mirrors is repeatedly mentioned in this work, but it is interesting to note that advice is given to build a *ghaṭīkāyantra* (with the purpose of measuring the time) which should be attached to a temple (90. 24).

Fine arts referred to in this work include the names of some musical instruments, such as भेरी (kettle drum), शङ्ख (conch-shell), मृदंग (tabor), षट्ठ (war-drum), कांस्य (cymbal), काहल (a large drum), मुरज (a great drum), वेणु (flute) (2.62-63), घण्टा (bell), डमरु (a sort of bell) (7. 82). In the inner apartment of Devī's temple, tambourine (मुरज), flutes and other musical instruments were kept and musical performances were regularly carried on (34. 2). Reference is made in chapter 93 to dancing by a female and to

vocal and instrumental music performed in the temples. Other fine arts mentioned are reading books (पुस्तकवाचन), composing poems (काव्याख्यायिकाक्रीडा), acquaintance with the Śāstras on the employment of Viṇā (वीणाशास्त्र) and painting (93. 65); musical instruments such as विपश्ची, लम्बुक, पिञ्जलक, तन्त्री etc. have been mentioned but not defined. Painting of walls with various pictures has also been put in perspective (भित्तिषु चित्राणां मण्डनम्—93. 72).

An interesting reference is made regarding the maintenance of palm-leaves (ताडोपत्र) on which Śāstras were to be copied (91. 37-39). Firstly the leaves should be evenly shaped (cut) and then placed in a leathern jacket (चर्मणां संकुटीकृते). Then these should be furnished with two painted pieces of planks to serve as covers (विचि पट्टिकापाश्र्वे); the planks along with the leaves should then be tied with a piece of black or red thread having a coloured end (रक्तेनाथ कृष्णेन मूर्ध्ना रंगितेन च । दृढसूत्रसुबद्धेन . . . 91.38). This description fully tallies with the process of the preservation of manuscripts even in these days.

Thus we have seen that the Devipurāṇa touched upon various art subjects. The references to the structural and sculptural art shows that this work has tried to exploit the technical achievements of previous centuries, but as it dwells mainly on imaginative and superhuman themes, we are left in the lurch to find out any visual demonstration of the temples and images of which this Purāṇa is again and again very vocal. Due to the reason that sculptural and building examples of pre-Muslim period are rarely found in the eastern part of India, no specific characteristic of art belonging to Bengal and its adjacent territory can be attributed to the descriptions of temples, images, cities and forts as we find in this Purāṇa. In the opinion of Mr. Percy Brown the nature of the soil and the climate are mainly responsible for the scantiness of the structural remains in the extreme eastern position of India. He says, ' . . . both the conditions encourage the rapid growth of jungle vegetation, and once a building ceases to be cared for, the creeping shrubs and trees speedily take charge, soon to tear it to pieces so that before long it becomes merely an unrecognizable mound of ruin. At the same time the destruction brought about by the hand of man cannot be omitted from any account of the architecture of this portion of the country.' (Indian Architecture, Bombay, 1965, p. 149).

THE NĀRADA-PURĀṆA ON BAUDDHĀLAYA

By

(SMT.) KRISHNA KANTI GOPAL

The *Nārada-purāṇa*¹ has three very interesting verses about the abode of the Buddhists (*Bauddhālaya*). It says that for a *dviija*, who enters an abode of the Buddhists even in great distress, no absolution is envisaged even by performing hundreds of expiations. The Buddhists are pronounced to be heretics (*pāṣaṇḍins*), because they are revilers of the Vedas. Hence a *dviija* should not see them, as they are expelled from the *dharma*. A *dviija* is not to enter a Buddhist abode knowingly and not even unknowingly.² If he does so knowingly, there is no absolution. Such is the view of the Śāstras.

The significance of these verses has not been properly pointed out. K. Damodaran Nambiar³ does not take any notice of them in his published thesis. R. S. Bhattacharya⁴ records a reference to them in his list of Puranic passages dealing with the Buddha, the Buddhists, Bodhi tree and the Śākyas. P. V. Kane⁵ reproduces

1. I.15. 51-53—

बौद्धालयं विशेषस्तु महापद्यपि वै द्विजः ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तशतैरपि ॥
बौद्धाः पाषण्डिनः प्रोक्ता यतो वेदविनिन्दकाः ।
तस्माद् द्विजस्तान्नेक्षेत यतो धर्मबहिष्कृताः ॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि द्विजो बौद्धालयं विशेषेत् ।
ज्ञात्वा चैन्निष्कृतिर्नास्ति शास्त्राणामिति निश्चयः ॥

2. In the absence of a critical edition the minor variations in reading cannot be fixed. The reading *vāpi* in verse 53 does not give a complete sense. We have preferred the reading *nāpi* for *vāpi*.
3. *Nārada Purāṇa : A Critical Study* (All-India Kashiraj Trust, Varanasi, 1979).
4. *Itihāsa- Purāṇa kā Anuśilana* (Varanasi, 1963), Appendix 4, pp. 280-86.
5. *History of Dharmasāstra*, Vol. V, part 2, pp. 892 f.

the first two verses as an important argument in support of the time bracket A. D. 700-1000 which he suggests for the composition of the *Nārada-purāṇa*.

The verses are to be placed in their proper historical perspective to yield satisfactory meaning. The Puranic passages reflect divergent views about the Buddha and Buddhism,⁶ which at times are mutually conflicting and difficult to reconcile. We have to find out how the compilers of the *Purāṇas* have recorded different views about the Buddha, how the *pāṣaṇḍa*, referring to the Buddhists, has come to acquire its current connotation in Sanskrit sources, how the concept of ten incarnations of Viṣṇu has originated and its ten names, including that of the Buddha, have got fixed, and how the criticism and evaluation of the Buddhist ideas and practices have received their present form in the *Purāṇas*. An enquiry into all these points will help us place the reactions of the orthodox Brahmanism to Buddhism in the correct historical sequence and will be useful in understanding the process of gradual assimilation of Buddhism in the folds of Brahmanism. But, not all the questions have been subjected to a systematic analysis, with the result that we face difficulty in placing the Puranic accounts of the Buddha and Buddhism in any one period of Indian history.

To emphasize the need for this type of study we may refer to the scholarly researches of R. C. Hazra. He builds an argument on the basis of 'the hatred with which the Nagnas (the naked) have been mentioned in chaps. 78 and 79' of the *Vāyu-purāṇa*. 'The word *nagna* is said to mean those people who are stripped of the garments consisting metaphorically of the Vedas. Such people are clearly the Jains and the Buddhist, because the terms 'Nirgrantha' and 'Paṣaṇḍa' also have been used in these chapters of the *Vāyu*. The contempt shown for these religious sects could be possible only when their religions were in a decadent state. Buddhism, which found its strongest upholders in Aśoka Maurya and Kaniṣka, was probably in a flourishing condition to the end of the second century A. D. So the chapters of the *Vāyu* cannot possibly be earlier than that time'.⁷ In this chain of argument the

6. R. S. Bhattacharya, *op. cit.*

7. *Studies in the Puranic Records on Hindu Rites and Customs*, p. 16.

main point, that the contempt shown for Buddhism could be possible only when it was in a decadent state, is at best a subjective assumption. If there are two antagonistic groups, one group will not wait for the other to decline to give expression to its hatred. This type of behaviour will be expected from the lukewarm supporters within a group. The Purāṇas represent the views and feelings of the Brahmanical circles. Why could they not give vent to their contempt or hatred in periods earlier than that of the decline of Buddhism? Such an expression of contempt can be possible any time in the long history of the antagonism of the two religious groups. What is really relevant is the fixing of the period of the first emergence of antagonism between the two and also of periods when the antagonism was pronounced and bitter. Thus a late date for all the Puranic passages denouncing Buddhism and Buddhists cannot be upheld. We know that feelings against the Buddhists rose high in Brahmanical circles towards the close of the Mauryan period. Even if the theory of the persecution of the Buddhists by the supporters of Brahmanism cannot be fully substantiated, it is admitted on all hands that the resurgent Brahmanism was critical of Buddhism. The antagonism persisted. It became pronounced during the times of Kumārila and Śaṅkara, but was noticeable even when Hsuan Tsang visited India.

R. C. Hazra⁸ has very convincingly determined the history of the inclusion of the Buddha in the list of the ten incarnations of Viṣṇu. He points out that 'the Buddha incarnation "seems to have been unknown in the beginning of the sixth century A. D.' and that 'the Buddha began to be regarded as an incarnation of Viṣṇu from about 530 A. D.' The important Puranic passages mentioning the Buddha in the list of Viṣṇu's incarnations, recorded by R. S. Bhattacharya, are : *Padma*, Uttara 257. 40-41; *Linga*, II. 48. 31-32; *Varāha*, 4. 2; 113. 42; 211. 68-69; *Matsya*, 285. 6-7; *Garuḍa*, I. 86. 10-11; II. 20. 31-32.

But the acceptance of the Buddha as an incarnation of Viṣṇu did not mean an approval of the philosophy and practices of Buddhism. This is a strange approach on the part of the compilers of the *Purāṇas*. They accepted the Buddha, but, in the same breath,

8. *Op. cit.*, pp. 41-42.

denounced the doctrines of Buddhism.⁹ They maintained that Viṣṇu appeared as the Buddha and preached the peculiar doctrines of Buddhism to delude the *daityas* with the ultimate aim of destroying them and the Mlecchas. This interpretation of the role of the Buddha and the bitter antagonism towards Buddhism can be seen in many Puranic passages; *Padma*, Bhūmi 18.66; Sṛṣṭi 73. 92; Uttara 263.69-70; *Bhāgavata*, I. 3.24; II. 7.37; X. 40.22; XI. 4.23; *Agni* 16.1-4; *Bhaviṣya*, III. 1.36-42; IV. 12. 26.29; *Skanda*, Revā, 151. 21-22; *Matsya*, 47.247; *Garuḍa*, I. 1.32; I. 145. 40-41; *Brahmāṇḍa*, I. 3. 28; *Śiva*, II. 4. 9. 15.

An important point in the Puranic criticism of Buddhism is that it is opposed to the Vedas. In many Puranic passages the Buddhists are criticised as being revilers of the Vedas; *Agni*, 161. 1-4; *Śiva*, II. 4.9.15; *Matsya*, XXIV; *Viṣṇu*, IV. 8. 8.

It is, however, interesting to note that the *Purāṇas* did not denounce everything connected with Buddhism. The Bodhi tree, under which the Buddha attained knowledge, acquired high respect as a religious object.¹⁰ The *Agnipurāṇa*¹¹ goes to the extent of saying that a pious man, by bowing to the Bodhi tree, attains heaven.

In this connection it is of some interest to note how the term *pāśaṇḍa* came to be applied to the Buddhists in a derogatory sense. Monier-Williams¹² explains *pāśaṇḍa* as meaning 'a heretic, hypocrite, impostor, any one who falsely assumes the characteristics of an orthodox Hindu, a Jain, Buddhist.' This usage of the term is more popularly current under its wrong spelling *pākhaṇḍa*. It is a later usage of the term which became so fixed that its origin and earlier usages have not been recorded either in ancient or in modern lexicons. The term appears in Jain literature and Asoka's

9. *Padma*, Uttara. 263.70—बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं ।

10. *Vāyu*, 111.27— नमस्तेऽश्वत्थरूपाय ब्रह्मविष्णुशिवात्मने ।

बोधिद्रुमाय कर्तृणां पितृणां तारणाय च ॥

See also *Padma*, Uttara 117.30— तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुमौ
बभूवतुर्बोधिवटौ मुनीश्वराः ।

11. 115.37— महाबोधितरुं नत्वा धर्मवान् स्वर्गलोकभाक् ।

12. *A Sanskrit-English Dictionary*, p. 624, s. v. *pāśaṇḍa*.

inscriptions and signifies a religious sect.¹³ In Aśoka's inscriptions it occurs at many places. In Rock Edict XII at one place it signifies 'followers of different doctrines' or 'different religious sects',¹⁴ but, in the following line it signifies a religious sect, the expressions *suva-prasaṃḍa*, *ata-prasaṃḍa* and *para-prasaṃḍa* being used respectively for all the sects, one's own sect and other sects.¹⁵ Pillar Edict VII makes it quite clear that it was a general term and was not restricted to the Buddhists (*saṃgha*), Ājīvikas or the Jainas (*Nigaṃtha*).¹⁶ These inscriptions do not show any derogatory meaning being attached to the term. It occurs in the Hathigumpha Inscription of Khāravēla. Here also it means a religious sect without any suggestion of disrespect or hatred.¹⁷

The derivation of the term *pāṣaṇḍa* is not known. D.C. Sircar approves Schubring's suggestion to derive it from Sanskrit *pārśada*.¹⁸

But, for Kautilya, the term had lost its earlier innocuous connotation. In the *Arthaśāstra* the term *pāṣaṇḍa* occurs at eight places,¹⁹ whereas at one the form is *pāṣaṇḍin*.²⁰ The religious character of the *pāṣaṇḍas* is clear in many passages. Thus, in one a prince in disfavour is advised to secretly rob the wealth of *pāṣaṇḍa* corporations or the wealth of temples except that to be used by Brāhmaṇas learned in the Vedas.²¹ In another passage advising a king to look into the affairs of people in a prescribed order the *pāṣaṇḍas* are grouped with temple deities, hermitages, Brāhmaṇas learned in the Vedas, cattle and holy places.²²

13. D. C. Sircar, *Select Inscriptions*, p. 213, f. n. 1.

14. *Ibid*, p. 33, line 1. See also R E XIII (D. C. Sircar, *op. cit.*, p. 36, line 4).

15. See also REV, line 3; RE VII, line 2; D. C. Sircar, *op. cit.*, pp. 23, 27.

16. Lines 15-16; D. C., Sircar, *op. cit.*, p. 66.

17. Line 17, D. C. Sircar, *op. cit.*, p. 211—*Sava-pāṣaṃḍa-pūjako*.

18. *Op. cit.*, p. 213, f. n. 1.

19. I. 18.9, 12; I.19.29; II.4.23; II.36.14; III.16.32, 33, 39.

20. II.36.5.

21. I.18.9—पाषण्डसंघद्रव्यमश्रोत्रियोपभोग्यं वा देवद्रव्यम्...अपहरेत् ।

22. I. 19 29—तस्माद्देवताश्रमपाषण्डश्रोत्रियपशुपुण्यस्थानानां . . . क्रमेण कार्याणि पश्येत् . . . ।

The occurrence of the term *pāṣaṇḍa* in III. 32.42 makes it clear that it refers to a religious sect. The *pāṣaṇḍas* are mentioned along with *śrotriyas*, *āśramins*, *vānaprasthas*, *yatis* and *brahmacārins*. They are said to be without money and gold. The people belonging to a *pāṣaṇḍa* had their own peculiar dress (*pāṣaṇḍacchadma*)²³. Many passages in the *Arthaśāstra* show that the *pāṣaṇḍas* were viewed with contempt. In one passage they are bracketed with the *cāṇḍālas*; their quarters are required to be located on the outskirts of the cremation ground²⁴. It is laid down that officers in charge of charitable lodging-houses can allow lodging to *pāṣaṇḍin* travellers with the permission of the *gopa*.²⁵ Likewise, agents operating along roads and away from roads (*pathikopathikāśca*) were required to make a search for suspect people inside the city in deserted places, work-shops, ale-houses, cooked-rice houses, cooked-meat houses, gambling dens and quarters of *pāṣaṇḍas* (*pāṣaṇḍāvaseṣu*)²⁶. The *pāṣaṇḍas* often lived together.²⁷ That there were corporate bodies (*saṅghas*) of the *pāṣaṇḍas* is clearly recorded in one passage.²⁸ The *pāṣaṇḍas* clearly did not command respect. Possibly on account of their unorthodox ideas and way of life they were treated with contempt and suspicion.

The feeling of contempt for the *pāṣaṇḍas* can be seen in the *Manusmṛti*²⁹ also. It requires a king to instantly banish from the town gamblers, dancers and singers, cruel men, men belonging to a *pāṣaṇḍa*, those following forbidden occupations and sellers of spirituous liquor. Kullūka has explained *pāṣaṇḍa* to mean revilers of the Vedas who resort to acts or rites opposed to the Vedas and Smṛtis (*vedavidvīṣaḥ śrutismṛtibāhyavratadhāriṇaḥ*). Apparently Kullūka was fixing on the term the meaning current in his own time. The original passage does not suggest that *pāṣaṇḍa*

23. 1.18.22.

24. II. 8.23—पाषण्डचण्डालानां श्मशानान्ते वासः ।

25. II.36.3—घर्मावसथिनः पाषण्डिपथिकानावेच वाससेयुः ।

26. II, 36 14.

27. III. 16.33-आश्रमिणः पाषण्डा वा महस्यवकाशे परस्परमबाधमाना वसेयुः ।

28. I. 18.9.

29. IX. 225—कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च मानवान् ।

विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत् पुरात् ॥

had come to signify a heretic. The relevant expression means 'persons belonging to the *pāṣaṇḍas*' (*pāṣaṇḍasthāmsca mānavān*). The term *pāṣaṇḍa* refers to groups, possibly sects, of people who were considered to be undesirables. They were kept away from the city to save people from being influenced by their way of life.

The *pāṣaṇḍas* had their own characteristic social and religious views and behaviour. It is understandable that they could be easily distinguished from others. They emerged as distinct groups with some kind of corporate life. Their corporate nature is noted by Yājñavalkya³⁰, Nārada³¹ and Kātyāyana³² who place them along with other groups whose corporate nature was recognized by the Smṛtis. Yājñavalkya lays down the policy which a king is to follow in respect of corporate bodies, and concludes by remarking that this is applicable alike to the *śreṇis*, *naigamas* and *pāṣaṇḍins*; the king should preserve their unity and maintain their existing rules. Kātyāyana says that *gaṇas*, *pāṣaṇḍas*, *pūgas*, *vrātas*, *śreṇis* and others who live together (*samāhasthāh*) are called groups (or corporate bodies, *vargākhyāh*). According to Nārada the conventions of *pāṣaṇḍins*, *naigamas* and others are known as *samaya*. He requires the king to honour the conventions of the *pāṣaṇḍins*, *naigamas*, *śreṇis*, *pūgas*, *vrātas*, *gaṇas* and others.

Among the various sects or *pāṣaṇḍas* the Buddhists and the Jains were pre-eminent on account of their corporate organisation. They had *saṅghas* for their monks and nuns. The *saṅghas* had a close corporate life with definite rules to regulate it. It was in the fitness of things that the term *pāṣaṇḍa*, which was supposed to refer to sects existing as distinct groups, came to be applied to the Buddhists and Jains.

30. II.192— श्रेणिनैगमपाषण्डिगणानामप्ययं विधिः ।

भेदञ्चैषां नृपो रक्षेत् पूर्ववृत्तिञ्च पालयेत् ॥

31. गणाः पाषण्डपूगाश्च व्राताश्च श्रेणयस्तथा ।

समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गाख्यास्ते बृहस्पतिः ॥

Quoted in *Smṛticandrikā*, Vyavahāra, p.18.

32. X. 1-2— पाषण्डिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

पाषण्डिनैगमश्रेणीपूगव्रातगणादिवु ।

संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥

In some Puranic passages, though the name of the Buddha is not openly associated with *pāṣaṇḍa*, the context does not leave any doubt about *pīṣaṇḍa* referring to the Buddhists.³³ But, some passages connect Buddha and *pīṣaṇḍa* and make a reference to the corporate nature of the *pīṣaṇḍa*. Thus, in the *Garuḍapurāṇa*³⁴, among the Mūrtis of Viṣṇu, Buddha is to be invoked for protection from the *pāṣaṇḍas* (*Buddhaḥ pāṣaṇḍasamghātāt*). In a similar passage in the *Bhāgavatapurāṇa* the expression is *Buddhastu pāṣaṇḍagaṇa-pramādat*. In these two passages the occurrence of the words *samghāta* and *gaṇa* is to be noted.

It seems that in course of time in using the term *pīṣaṇḍa* the corporate nature of these sects was not given its primary importance. Instead the *pāṣaṇḍas*' opposition to the Vedic religion came to be emphasised. Thus, the term came to be explained as referring to the unorthodox or heretical views of Buddhism, known to be opposed to the Vedas. The *Agnīpurāṇa*³⁵ refers to the birth of Viṣṇu as Māyā-moha, the son of Śuddhodana, and says that he deluded the *daityas*, who gave up the Vedic religion and became Bauddhas; he next became Arhata and turned the remaining *daityas* into Ārhatas. 'Thus the *pāṣaṇḍins* for whom the Vedic rites were prohibited came into existence' (*Evam pīṣaṇḍino jātā veda-karmidivarjit ih*).

From this change in the usage it was a natural corollary that the term was not restricted to the Buddhists and could be used for other sects which did not subscribe to the supremacy of the Vedas and did not fully follow the injunctions in the Vedas and Smṛtis. Thus, *pāṣaṇḍa* became a general term for a heretical or unorthodox sect. The *Kūrmapurāṇa* mentions a number of *Pāṣaṇḍa Śāstras* which were Tantric or had imbibed Tantric rites and practices : Kāpāla, Bhairava, Yāmala, Vāma, Ārhatā, Kāpila, Pāñcarātra, Ḍāmara, Nākula, Pūrva-pāścima, Pāsupata, Soma, Lāngala, Sāttvata and many others declared by Śiva.³⁶ In the *Padmapurāṇa*³⁷

33. See R. C. Hazra, *op.cit.* 16.

34. I. 202.

35. 161. 1-4.

36. I.12.256-58; I.16.115-17; I.24.31-33; I.29.25; II.16.15-16; II.21.32-33; II.37. 146-47.

37. Uttarakhanda, 263 A story in a Manuscript of the *Padmapurāṇa* (*Māghamāhātmya*, Uttarakhanda MS. No.931 in the Dacca University MSS. Library) describes the Śaivas as *Veda-bāhya* and *pāṣaṇḍa*. See R. C. Hazra, *op.cit.*, pp.223 f.

the *pāṣaṇḍins* include Śiva-worship pers.

We have now to assign to the passage in the *Nārada-purāṇa* its proper place in the history of Puranic approach to the Buddha and Buddhism and the gradual transformation in the meaning of the terms *pāṣaṇḍa* and *pāṣaṇḍin*. It seems that for the author of the *Nārada-purāṇa* *pāṣaṇḍin* was not a general term for a sect. He is not aware of the earlier application of the term to Buddhism on account of its corporate nature. He uses it as meaning a heretical or unorthodox sect. That is why he says that the Buddhists are called *pāṣaṇḍins* because they revile the Vedas. In this respect the present reference represents the phase reflected in the *Agnipurāṇa*³⁸ passage recorded above.

H. H. Wilson³⁹ regards the *Nārada-purāṇa* to be a compilation of the sixteenth or seventeenth century. R. N. Mehta⁴⁰ infers that part of the *Nārada-purāṇa* including the *Kurmārikākhaṇḍa* was written in the seventeenth century. But, other scholars generally favour an earlier date for the *Nārada-purāṇa*. According to D. K. Shastri⁴¹ this *purāṇa* was written sometime between the ninth and twelfth centuries. R. C. Hazra's⁴² suggestion (A. D. 875 to 1000) is not much different from this time-bracket. Other scholars favour an earlier upper limit in A. D. 700, though they suggest different lower limits : A. D. 800 (H. P. Shastri⁴³), A. D. 900 (Baladeva Upadhyaya⁴⁴) or A. D. 1000 (P. V. Kane⁴⁵ and K. Damodarēn Nambiar⁴⁶).

As in the case of Puranic texts in general, in the case of the *Nārada-purāṇa* also 'it is necessary to study the text part by part, and to find out the respective dates of the part.'⁴⁷ R. C. Hazra

38. 161. 1-4.

39. *Viṣṇu Purāṇa*, Preface, pp. xxxi-xxxii.

40. *Journal of the M. S. University of Baroda*, Vol. XIV, No.1 (April) 1963), p. 45.

41. *Purāṇa-Vivecana*, pp. 231-33.

42. *Op.cit.*, pp. 132.

43. *Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS in the Govt. Collection, the Asiatic Society of Bengal*, Vol. V, preface, p. cxxxviii.

44. *Purāṇa-vimarśa*, pp. 529-50.

45. *History of Dharmasāstra*, Vol. V, part 2, pp. 892-93.

46. *Nārada Purāṇa : A Critical Study*, p. 229.

has attempted it in the case of many chapters in the *Nārada-purāṇa*. He places *Nāradiya* chapters I. 1-41 (the verses in study I. 15. 51-53 belong to this group) between A. D. 875 and 1000. But, these chapters are to be identified with the *Bṛhannāradiya-purāṇa* whose date has been refixed as A. D. 750-900 by R. C. Hazra himself.⁴⁸ Hence K. Damodaran Nambir⁴⁹ favours the revised bracket of C. A. D. 750-900 for these chapters. It must, however, be noted that the detailed break-up of the chapters in this group, as given by R. C. Hazra⁵⁰, mentions chapters I. 12-14, 17-32 but omits chapters I. 15-16 presently relevant to us.

P. V. Kane is the only other scholar to consider the date of this chapter in the *Nārada-purāṇa*. As we have pointed out above, the time-bracket (A. D. 700-1000) suggested by him is based, among other arguments, on the strong view against Buddhism as recorded in chapter 15.

How do we explain the occurrence of these verses? We do not have any other similar statement in any Purāṇa discouraging persons from entering into a Buddhist abode. The only other authority laying down injunction against entry in a Buddhist house is Vṛddha-Hārta. He says that a person who goes to a Buddhist, Śaiva or Piśāca abode should bathe in water with his clothes on and should recite Śāvitṛī three hundred times.⁵¹ This particular provision occurs in connection with the rules about expiation for contamination with unholy and unclean objects and persons. The text includes persons of some other sects or religions also in the category of untouchables. The *pāṣaṇḍins* and the Śaivas doing forbidden acts are specifically mentioned.⁵² In a subsequent verse⁵³ for touching the leavings of the food of a Śaiva the gift of

47. *Ibid*, p. 218.

48. *Op. cit.*, p.129, See also his *Studies in the Upapurāṇas*, I, p. 344.

49. *Op. cit.*, pp. 224, 228.

50. *Op.cit.*, pp. 184-85.

51. IX. 364—बौद्धशैवपिशाचानामालयं योऽनुगच्छति ।

सचैलमवगाह्यापः सावित्रीं त्रिशतं जपेत् ॥

52. IX.358.

53. IX.369.

a milch cow is prescribed. A verse ascribed to the *Ṣaṭtrimśanmata*⁵⁴ says that after touching the Buddhists, Pāsupatas, Jains, Lokāyatikas, Kāpālis and *dvijas* living by forbidden acts a person should bathe with his clothes on. Thus, Vṛddha-Hārīta forbids people to enter a Buddhist abode because their touch was considered to be impure.

The contempt for Buddhists expressed in the *Nārada-purāṇa* is stronger. Whereas according to Vṛddha-Hārīta a person going to a Buddhist abode is absolved merely by entering water with his clothes on, the *Nārada-purāṇa* takes a more serious view and says that there is no expiation for this sin. It will be interesting to compare the *Nārada-purāṇa* passage with the *Dharmaśāstra* injunction that no one should go to a Jain temple. The *Bhaviṣyapurāṇa*⁵⁵ says that one should not speak the Yāvanī language even though on the point of dying and should not enter a Jain temple even when attacked by elephants. The text avowedly says that these are injunctions laid down by the Smṛtis.⁵⁶ As is well known, the images of Jain *tīrthaṅkaras* are without any garments. For non-Jains it was considered to be indecent. But there is no such reason for prohibiting people from entering a Buddhist religious place. The images of Buddhas and Bodhisattvas do not suffer from any such shortcoming. That is why the compiler of the *Nārada-purāṇa* had to advance another reason for prohibiting people from entering a *Bauddhālaya*. Here *Bauddhālaya* is not used in the

54. Quoted by *Smṛticandrikā*, I, p. 118—

बौद्धान् पाशुपताञ्जनान् लोकायतिककापिलान् ।
विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥

Aparārka (p. 923) substitutes *caiva*, *nāstikān* and *sacailo* for *Jainān*, *Kāpilān* and *savāsā*. The *Mitākṣarā* on Yājñavalkya III. 30 ascribes it to the *Brahmaṇḍapurāṇa* replacing *Bauddhān*, *Jainān*, *Kāpilān* and *spṛṣṭvā* respectively by *Śaivān*, *spṛṣṭvā*, *Nāstikān* and *śūdrān*.

55. III.3.28.53-54—

न वदेद् यावनीं भाषां प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
गजैरापीड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम् ॥
इत्येवं स्मृतिवाक्यानि मुनिना पठितानि वै ।

56. We have not been able to trace parallel passages in any Smṛti. See above f. n. 51 for Vṛddha-Hārīta prohibiting entry in a Buddhist, Śaiva and Piśāca temple.

sense of the house of an ordinary Buddhist. It refers to a Buddhist monastery. A follower of the Brahmanical faith did not have any serious apprehension of being infected with anti-vedicism at the house of a Buddhist householder, but he definitely ran the risk of exposing himself to anti-Vedic influences if he entered a Buddhist monastery.

We know that corruptions gradually crept into Buddhist monasteries in the post-Gupta period. This was mostly due to the prosperity of the monasteries and the increasing influence of Tantric rites and practices. But, possibly by the time of the composition of the verses in question this aspect of the life in Buddhist monasteries had not become so pronounced as to be a reason for stopping common people from entering them.

Thus, we can suggest that the present provision was formulated parallel to the injunction against entering a Jain temple and belongs to a period when resentment against the anti-Vedic stance of Buddhism had gathered momentum and when the earlier association of the term *pāsāṇḍa* with the corporate activities of the Buddhist Saṅgha had been forgotten; but it was before the Buddhist monasteries had become disreputed for their immoral activities. A date between A. D. 700 and 850 will serve the requirements of the case.

PRAKṚTILAYA IN THE PURĀNAS

By

RAM SHANKAR BHATTACHARYA

While commenting on the 13th mantra of the Īśāvāsya-upaniṣad Śaṅkarācārya remarks : यदुक्तम् अन्धतमः प्रविशन्ति इति (12th mantra) प्रकृतिलय इति च पौराणिकैरुच्यते....

It is remarkable to note here that though *prakṛtilaya* is one of the important topics discussed in the Yoga¹ as well as in the Sāṅkhya philosophy², yet Śaṅkarācārya thought it necessary to refer to the Paurāṇikas (i.e. authors of the Purāṇas) while mentioning the authority for *prakṛtilaya*.

It would be wrong to suppose that Śaṅkara referred to the Purāṇa as he did not consider the Yogasūtra authoritative, for he quoted its sūtras twice in his bhāṣya on the Brahmasūtra; YS.2.44 and 1.6 are found to have been quoted in the bhāṣya on Br. Sū. 1.3.13 and 2.4.12 respectively.

From Śaṅkara's remarks it appears that the Purāṇas (in which the Mahābhārata is also included) contain elaborate descriptions of *prakṛtilaya* and these descriptions were considered by him highly authoritative.

It is necessary to say here something about the nature of *prakṛtilaya*. It is a 'state' which is acquired by those yogins who

1. Cf. भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् (Yogasūtra 1. 19). The Vyāsabhāṣya speaks of the *prakṛtilayas* on YS. 3. 26 (विदेहप्रकृतिलयास्तु. . .).
2. वैराग्यात् प्रकृतिलयः Sāṅkhyakārikā 45); न कारणलात् कृत-कृत्यता मग्नवद् उत्थानात् (Sāṅkhyasūtra 3. 54). Though this sūtra of the Sāṅkhya-sūtra does not mention *prakṛtilaya* by name, yet there is not the slightest doubt that it alludes to the state of *prakṛtilaya*. Devala, who was a follower of Sāṅkhya, spoke of *prakṛtilaya* as one of the four *prayojanas* (vide Mokṣakāṇḍa, p. 8).

rigorously practise acute *vairāgya* but fail to acquire discriminative discernment (*vivekajñāna*). On account of their ignorance about the nature of the constituent principles, especially of the puruṣa principle, these yogins merge after their death into one or other of the eight prakṛtis.³

The word *prakṛtilaya* is found to have been used in two different senses in sāstric works. Usually it is analysed as प्रकृतौ (or प्रकृतिषु) लयो यस्य and the word means 'that yogin whose mind has merged into one or other of the eight prakṛtis.' (The word *prakṛtilīna* is also used in this sense). It may also be analysed as प्रकृतौ (or प्रकृतिषु) लयः and the word would refer to the state in which the *citta* of a yogin as described above remains.

Following passages about *prakṛtilaya* are found in the Purāṇas.

(A) *Prakṛtilaya* is mentioned in those Purāṇic passages that speak of five goals (*gatis*) of beings, In several Purāṇas the passages are more or less identical—a fact which tends to prove that they existed in older Purāṇic texts also.

(i) The Brahmāṇḍa-p. (1.30.44-45a) reads :

यज्ञेन देवानाप्नोति वैराजं तपसा पुनः ।
ब्राह्मं तु कर्मसंन्यासाद् वैराग्यात् प्रकृतौ लयम् ॥⁴
ज्ञानात् प्राप्नोति कैवल्यं पञ्चैता गतयः स्मृताः ॥⁵

3. 'प्रकृतिलयाः साधिकारे चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिव अनुभवन्ति यावन्न पुनरावर्ततेऽधिकारवशाच् चित्तमिति' (Vyāsabhāṣya 1. 19). See also "मूढानामपि जायेत तपोदाढ्यन्मनोलयः । प्रकृतौ वा महत्तत्त्वे भवप्रत्यय एव सः ॥" (Bodhasāra of Narahari, sec. on Yogadikṣā 16). Narahari's mentioning of *prakṛti* and *mahat* is to be taken as the उपलक्षण of the other six *prakṛtis*.

4. The printed reading प्रकृते र्जयम् is corrupt and is to be corrected to प्रकृतौ लयम्.

5. These passages have been quoted as from the Mahābhārata in Mokṣakāṇḍa, p. 8 (with the readings संन्यासाद् ब्रह्मणः स्थानम् and ज्ञानात् कैवल्यमाप्नोति).

(ii) A similar passage is found in Agni-p.379.1-2a (with the readings यज्ञैश्च, तपसा पदम्, ब्रह्मणः कर्म).⁶

(iii) An elaborate description of these five *gatis* is found in the Anusāsana-parvan. (16.60-65a) of the Mahābhārata. The verse (63) on *prakṛtilaya* reads as follows :

अपुनर्भवकामानां वैराग्ये वर्ततां च या ।
प्रकृतीनां लयानां⁷ च सा गतिस्त्वं सनातन ॥⁸

6. Maskarin in his bhāṣya on G. Dh. Sūtra 3.1 quotes the following verse without mentioning its source. Most probably the verse belongs to some Purāṇa (यज्ञेन देवानाप्नोति वैराजं तपसा पुनः । संन्यासाद् ब्रह्मणः स्थानं वैराग्यात् प्रकृतौ लयम् ॥).
7. Since traditional commentators take the word *prakṛti* in *prakṛtilaya* in the sense of प्रकृतौ (or प्रकृतिषु), one expects प्रकृतिषु लयानाम् in the place of प्रकृतीनां लयानाम्. It appears that the *laya* of the *citta* in a *prakṛti* is regarded as the *laya* of *prakṛti* itself in a secondary sense.
8. The critical edition however reads the verse as : अपुनर्मरि-
कामानां वैराग्ये वर्ततां परे । विकृतीनां लयानां च सा गतिस्त्वं सनातन ॥ (16.63). Following points are to be considered in connection with this reading :
  - (i) Though the word *apunarmāra* is grammatically correct, yet it is hardly used in the works on philosophy of Vedic tradition.
  - (ii) The word *māra* is to be taken in the sense of death or passion and the like. In this sense *apunarmāra-kāmas* are inferior to *apunarbhavakāmas*.
  - (iii) *Prakṛtilayas* do not possess *paravairāgya* as defined in Yogasūtra 1.16 and as such the reading वैराग्ये वर्ततां परे cannot be accepted as valid. *Paravairāgya* is intimately connected with *vivekajñāna* which invariably leads to isolation. The Sāṃkhya-yoga school asserts that *prakṛtilayas* do not attain isolation; see the comm. on Sām. Kā 45. According to the commentator Gauḍapāda the *vairāgya* in *prakṛtilayas* is अज्ञानपूर्व. Māṭhara remarks that *prakṛtilayas* possess *vairāgya* without *vivekajñāna*. The Yuktidīpikā observes : त्रिपरीतं यदेव वैराग्यं तुष्टिकाण्डानु-
पतितं प्रकृत्यादिषु परत्वाभिमानः तत एव प्रकृतिलयो भवति.

It is to be noted here that though this verse uses the expression *apunarbhavakāma* (possessing the desire for not coming again in this transmigratory existence) yet the *prakṛtilayas* are said not to attain isolation or emancipation directly (see footnote 8). That is why the observations of the commentator Nilakaṇṭha (प्रकृतीनां ये लयमभ्यस्यन्ति तेषां दहरादिरूपकारणब्रह्मोपासकानाम् अपुनरावृत्तिरूपा गतिश्चतुर्थी) are against the Sāṃkhya-yoga view.

(B) In some Purāṇic passages *prakṛtilaya* is mentioned in connection with *vairāgya* (dispassion). As for example we find the following verse in Vāyu p. 102.93b-94 :

शब्दाद्ये विषये दोषविषये पञ्चलक्षणे ॥
अप्रद्वेषोऽनभिष्वङ्गः प्रीतितापविवर्जनम् ।
वैराग्यकारणं ह्येतत् प्रकृतीनां लयस्य च ॥

The expression *prakṛtīnām layasya* undoubtedly refers to the state of *prakṛtilaya*.

(C) The particular form of bondage (*bandha*) found in the *prakṛtilayas* is called *prakṛta*. This bondage is also mentioned in some Purāṇic passages; *vide* Vāyu-p. 101.59; Brāhmaṇḍa-p. 3.3.37b-38.⁹ An enumeration of *bandhas* (which are eight in number since there are eight *prakṛtis*, according to Sāṃkhya; cp. अष्टौ प्रकृतयः. Tattvasamasa-sūtra-1). For प्रकृत्यष्टकबन्ध, see Śiva-p. I. 18. 2-4.¹⁰

(iv) In the eight entities in which the *citta* of a yogin gets dissolved, seven are called *prakṛtīvikṛtis* and one is called *prakṛti* proper. As the word *prakṛti* is used in the names of all the eight entities in which the mind of a Yogin gets dissolved, the word *prakṛtilaya* seems to be more justified than the word *vikṛtilaya*. This is why the reading प्रकृतीनां लयानां is preferable to विकृतीनां लयानाम्

9. प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेण च ।

दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धोऽत्यन्तं विषर्तते ॥

इत्येते वै त्रयः प्रोक्ता बन्धा अज्ञानहेतवः ।

(Brahmaṇḍa-p. 3.3.37b-38; Vāyu-p. 102. 59-60a).

10 प्रकृत्याद्यष्टबन्धेन बद्धो जीवः स उच्यते ।

प्रकृत्याद्यष्टबन्धेन मुक्तो जीवः स उच्यते ॥२

प्रकृत्यादिगशीकारो मुक्त इत्युच्यते स्वतः ।

बद्धजीवस्तु निर्मुक्तो मुक्तजीवः स कथ्यते ॥३

(D) The period for remaining immersed in each of these eight *prakṛtis* has not been mentioned in the works on philosophy. It is the Vāyu-purāṇa which contains a passage that specifies the period as follows :

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
 भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥
 बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।
 पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥
 पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते ।¹¹

Here the *bhautikas* are those beings whose minds are immersed in the five *bhūtas*, i. e. the *tanmātras*¹², which are regarded as *prakṛtis*. *Ābhimānikas* are those whose minds are immersed in the *ahāṅkāra* principle—one of the eight *prakṛtis*. *Bauddhas* are those whose minds are immersed in the *mahat* principle—one of the eight *prakṛtis*. *Avyakta* is the *prakṛti* in its equilibrium state. It is to be noted in this connection that the *indriyacintakas* do not fall under the field of *prakṛtilaya*, for the *indriyas* are not regarded as

प्रकृत्यग्रे ततो बुद्धिरहंकारो गुणात्मकः ।

पञ्चतन्मात्रमित्येतत् प्रकृत्याद्यष्टकं विदुः ॥४

(Śiva-p. 1. 18, 2-4). Mention of eight *prakṛtis* is found in many places in Itihāsa-Purāṇa literature. While commenting on 'प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम्' (Bhṣma-p. 5. 12) Devabodha takes *prakṛti* in the sense of eight *prakṛtis* (प्रकृतेरेकस्याः प्रकृतिविकृतिभ्यः सप्तभ्यः).

11. These verses are found neither in the extant Vāyu-purāṇa nor in the Vāyaviya section of the Śiva-purāṇa. It is quite possible that these verses were left by the later redactors of the older Purāṇic texts in which they occurred. There is a Vāyaviya-upapurāṇa (*vide* Studies in the Upapurāṇas, I, p. 489). As it has not been published, it cannot be said whether these verses belong to this Upapurāṇa or not. That these verses belonged to some Purāṇic work was known to ancient teachers. Medhātithi (on Manu 1.78) quoted these verses (with slight variations) with the remarks "उक्तं हि पुराणकारेण".

12. *Tanmātras* are sometimes called by the name *bhūta* as has been stated by the comm. *Yuktidīpikā* : भूतसंज्ञा हि तन्मात्राणाम् (22).

prakṛtis; similarly those beings, who abide in the *puruṣa*-principle, are not to be taken as *prakṛtilaya*, as *puruṣa* is not a *prakṛti*.

(E) Some Purāṇic passages are found to refer to the state of *prakṛtilaya* without using the name, an example of which is found in Śānti-p. 217.21 which reads : रजोवर्जोऽप्ययं देही देहवान् शब्दवच्चरेत् । कार्यैरग्याहतमतिर्वैराग्यात् प्रकृतौ स्थितः ॥ That this verse refers to the *prakṛtilaya* has been clearly shown by the comm. Nilakaṇṭha.¹³ The expression प्रकृतौ स्थितः undoubtedly shows that the verse speaks of *prakṛtilaya*. There are such verses in the Purāṇas as seem to refer to the *prakṛtilayas* though they contain neither the words *prakṛti* and *laya* nor their equivalents. Vide Vāyu-p. 102.32b-33;¹⁴ here the words आजवञ्जवीभाव and स्थान seem to refer to the state of *prakṛtilaya*. The passage अग्न्यक्ते संप्रलीयन्ते सर्वे ते क्षणदक्षिणः (Vāyu-p. 101.85. Brahmāṇḍa-p. 3.2.83) may also refer to this state.

Though the extant Purāṇas do not seem to contain much material on the state of *prakṛtilaya*, yet Śāṅkara's referring to the Purāṇas indicates that the older forms of the Purāṇas did contain much more material than is found in the extant ones.¹⁵ It is quite

13. अयं देही रजोवर्ज्यो बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिशून्यः समाधौ संत्यक्तस्थूलदेहोऽपि देही पुरुषो देहवान् भूत्वा शब्दवत् शब्दादिवत् कार्यं सूक्ष्मशरीरं चरेद् अनुचरेत् । यत् कार्यैरग्याहतमतिः स वैराग्यात् सूक्ष्मभोगेष्वपि निःस्पृहः प्रकृतौ लीयते, न तु प्रकृतेः परं पुरुषं प्राप्नोति । अयं भावः—स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैर्मुक्तो योगी सद्यो मोक्षमश्नुते; स्थूलमात्रविहीनो विदेहः स्थूलसूक्ष्माभ्यां विहीनः प्रकृतिलयः । एतौ हि सुषुप्तिस्थवद् उत्तरकक्ष्यां प्रविविक्षन्तौ मध्ये लयेनाभिभूतौ निर्विकल्पं परमनुभवत इव । अतएव तयोर संप्रज्ञातः संसारहेतुः । तथा च सूत्रितम्—भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् (Ys. 1.19) (Comm. on Śānti p.217.21).

14. संसिद्धकार्यकरणाः संसिद्धा ज्ञानिनस्तु ये ॥
गत्वाजवञ्जवीभावे स्थानेष्वेषु प्रसांयमात् ।

15. It is remarkable to note that after describing the five *gatis* (in which *prakṛtilaya* is included) the Anuśāsana-p. says वेदशास्त्रपुराणोक्ताः पञ्चैता गतयः स्मृताः' (16.65a). That *prakṛtilaya* was described in the Vedic as well as in the Purāṇic works is undoubtedly proved by this statement. Most probably the Purāṇic works referred to in this verse are older than the extant Purāṇas in which *prakṛtilaya* has been described.

likely that a large number of Purāṇic passages on this state occurring in the older forms of the extant Purāṇas were left in later times by the authors of the extant Purāṇas, as these authors, whose chief purpose was to preach sectarian religions in various ways, felt no interest in the tasteless theme of *prakṛtilaya*.

Prakṛtilaya falls under the field of *nirbija* form of concentration (*samādhi*). It is gratifying to note that the *nirbija samādhi* has been described in the Purāṇas in a considerable number of passages.¹⁶

---

16. तत्रान्यज्ञानरोधेन योगिनो यान्ति ये लयम् । संसारकर्मणोस्तौ ये यान्ति निर्बीजतां द्विज ॥ (Viṣṇu-p. 1.22.50); अन्ये निर्बीजयोगेन ब्रह्माभावेन भाविताः . . . (Kūrma-p. 2. 48.44); योगं निर्बीजमत्यन्तं दुःखसंयोग-भेषजम् (Bhaviṣya, Brāhma, 62. 13); निर्बीजमत्यन्तदुःखसंयोग भेषजम् (Viṣṇudharma; *vide Studies in the Upapurāṇas*, I, p. 121).

A FEW PURĀNIC PASSAGES AND VIEWS WRONGLY UNDERSTOOD BY MODERN SCHOLARS

By

RAM SHANKAR BHATTACHARYA

We sometimes come across glaring mistakes in the translations (or explanations) of Purāṇic passages in the works written by modern scholars. Erroneous views on Purāṇic matters are also found in these works. In the following pages a few examples of wrong translations and views are given to draw the attention of scholars interested in Purāṇic studies. These examples would show that a sound knowledge of Sanskrit as well as of Purāṇic tradition is essential for carrying fruitful research in the Purāṇas (Epics are included in the Purāṇas).

(1) A wrong observation on an expression of the Vāyupurāṇa

Referring to the names of measures (especially land measures) as given in some of the Purāṇas, Wilson observes : "The Vāyupurāṇa giving similar measurements upon the authority of Manu (मनोरथानि प्रमाणानि), although such a statement does not occur in the Manusāṃhitā, adds that . . ." (Viṣṇupurāṇa, p. 40; footnote no. 6 on the verse 1.6.19; pub. Punthi Pustaka, Calcutta).

According to us the aforesaid observation of Wilson is wrong, as it is based on a reading of the Vāyupurāṇa which is evidently corrupt.

The relevant Vāyu-verses as printed (Anandāśrama ed.) are :

चक्रुस्तदा यथाप्रज्ञं मित्त्वा मित्त्वात्मनोऽङ्गुलैः ।
मनोरथानि प्रमाणानि तदा प्रभृति चक्रिरे ॥१०१
यथाङ्गुलप्रदेशांस्त्रीन् हस्तकिष्कुधनूषि च ।

(8.101-102a)

It is a pity that a Purāṇic scholar like Wilson failed to realize that the printed reading मनोरथानि प्रमाणानि is highly corrupt (as shown below). Since the printed reading bears no sense, it is useless to draw any conclusion from it.

It can be easily understood that in the expression मनोरथानि प्रमाणानि the word मनोरथानि must be taken as an adjective qualifying the noun प्रमाणानि (measures). The word मनोरथानि can be taken as an adjective if it is regarded as an example of Bahuvrīhi compound bearing the sense of मनः अर्थः येषां तानि. Do these words express any sense in connection with measures. What purpose is served by the word *manas* (mind)? No meaning of the word *artha* (namely *prayojana, vastu, abhidheya*, etc.) suits the context.

It is evidently clear that had the aforesaid expression contained the word मनु, it would have assumed the form मन्वथानि (in Bahuvrīhi compound) meaning 'those whose *artha* is Manu'. Does the word मन्वथानि yield any sense? It is absurd to think that the sage Manu is an *artha* (in any of its senses recorded in the lexicons) of the measures. Even if we take the expression as a non-compound word and read it as मनोरथाः प्रमाणानि we do not get rid of the absurdity, for there is no sense in saying that 'the measures are the *arthas* of Manu'.

All these tend to prove that the printed reading is corrupt and it requires to be corrected.

If we compare the aforesaid Vāyu passage with the similar passages in other Purāṇas¹, it would appear that the printed reading मनोरथानि प्रमाणानि must be corrected to मानार्थानि प्रमाणानि (चक्रिरे) meaning 'they conceived (or standardized or fixed) measures for the purpose of measuring things'. It is needless to say that this is the only reading which yields sense and suits the context.

(2)A wrongly conceived name of the descendants of Druhyu, the son of Yayāti

Wilson writes : "The Mahābhārata says that the descendants of Druhyu are the Vaibhojas, a people unacquainted with the use of cars or beasts of burden and who travel on rafts. They have no kings" (Viṣṇupurāṇa, 4. 18, p. 354).

1. मानार्थानि प्रमाणानि तदा प्रभृति चक्रिरे (Brahmāṇḍa-p. I. 7.95; Dev.-purāṇa 72.14); मानार्थानि प्रमाणानि तास्तु पूर्वं प्रचक्रिरे (Mārkaṇḍeya-p. 49.36; ताः refers to प्रजाः).

The above account is based on Ādi-p. 85.34 (द्रुह्योः सुतास्तु वं भोजः and Ādi-p. 84, 21-22 (यत्राश्वरथमुख्यानां...भराजा भोजशब्दं त्वं नित्यं प्राप्स्यसि सान्वयः)).

It is highly lamentable that a scholar like Wilson thought that the word Vaibhoja could be the name of a people on the basis of the passage द्रुह्योः सुतास्तु वैभोजः, in spite of the fact that Ādi-p. 84.22 uses the word भोजशब्द in connection with the descendants of Druhyu. There is not the slightest doubt that in Ādi-p. 85.34 वै is an indeclinable and that भोज is the name of the people. It is gratifying to note that Bhojas as the descendants of Druhyu have been mentioned in Matsya-p. 34.30 also (द्रुह्योश्चैव सुता भोजः).

(3) A Wrong rendering of yuga in Viṣṇupurāṇa 2.3.52

While dealing with the life of Bharata (Jaḍabharata) the Viṣṇu-purāṇa says :

ययौ जडमतिः सोऽथ युगमात्रावलोकनम् ।

कुर्वन् मतिमतां श्रेष्ठस्तदन्ये त्वरितं ययुः ॥
(2.3.52).

Wilson translates युगमात्रावलोकन as 'fixing his eyes upon the pole' (p. 200). Here *yuga* has been taken in the sense of a pole, which in the present context means 'the long rounded piece of wood attached to the palanquin (*śibikā*) of the king.'

Though apparently there is no difficulty or impossibility in gazing the pole of the palanquin by Bharata, who was one of those who carried the palanquin, yet this sense does not seem to be appropriate, if we consider the two epithets (viz. मतिमतां श्रेष्ठः and जडमतिः) of Bharata given in the aforesaid verse. What is the relevance or coherence in saying that a person, who was the best of intelligent persons and was of stupefied mind, looked to the pole of the palanquin.² Bharata was called *jaḍamati* on account of his being fully absorbed in meditation on the self i. e., he acted as if he were *jaḍamati*—in reality he was neither lunatic nor idiot.²

2. Cf. The Śāstric statements on the nature of yogins of higher order : बालोन्मत्तपिशाचवद् एकाकी संचरन्... (तुरीयातीतावधूतोपनिषद् 2); बालोन्मत्तपिशाचवद् अनुन्मत्तोन्मत्तवत् (नारदपरिव्राजकोपनिषद् 3.89); अनुन्मत्ता उन्मत्तवद् आचरन्तः (याज्ञवल्क्योपनिषद् 6).

In fact युगमात्रावलोकन³ bears a highly specialized sense, when it is used in connection with yogins or sannyāsins and the like. Traditionally in all such passages *yuga* stands for the measure of four *hastas* (one *hasta* = 24 *āṅgulis* = 18 inches).⁴ Thus it is clear that according to the Viṣṇupurāṇa Bharata carried the palanquin (with others) and while moving he used to look at a space of four *hastas* only i.e. he did not cast his eyes at a long distance.

It should be noted in passing that this meaning of *yuga* is metaphorical. Since *yuga* means a yoke⁵ which is usually of four *hastas*⁶ only, the word was metaphorically used in the sense of the measure of four *hastas*.⁷

(4) A wrong rendering of the word भूम्यादिसंस्थान—one of the characteristics of the Purāṇas

In his Preface to the Viṣṇupurāṇa Wilson has quoted the verse 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्चैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम्' and has rendered the expression भूम्यादेश्चैव संस्थानम् by 'destruction of the earth and the rest or final dissolution' (p. 5).

3. पात्री दण्डी युगमात्रावलोकनी (शाब्दायानीयोपनिषद् 20); नासाग्रन्यस्तनेत्रत्वम्...युगमात्रेक्षितगतिः (quoted in Bhaktirsāmṛtasindhu, sec. Paścima, Laharī 1).
4. On युगमात्रोदिते सूर्ये (Vana-p. 295. 10) Nil. remarks : 'युगं हस्तचतुष्कं तावद् उदिते उपरियाते'.
5. *Yuga* means धुर्ययोजनदण्ड (Nil. on Karṇa-parvan 34.21). युगो नाम धुर्यस्कन्धगः सच्छिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारविशेषः (Malli. on Raghuvamśa 3.34). *Dhurya* is a bullock or horse yoked to the pole or carriage.
6. चतुर्हस्तां युगं कार्यं स्कन्धयोरर्धचन्द्रवत् (Bṛhatparāśarasṃṛti 5.72). युगं हलाङ्गं तच्च चतुर्हस्तप्रमाणमिति लक्ष्यते (Comm. Durgamasaṅgamānī on Bhaktirasāmṛtasindhu, sec. Paścima, Laharī 1).
7. The Bhāgavata uses the expression इषुमात्रावलोकन (5.10.2) while referring to the same incident. *Isu* (an arrow) also means a measure of length like *yuga*; it is about three feet; (vide Mon. Will.; s. v. इषु. It appears that there were two customs (for sannyāsins) for the space to be looked at at the time of wandering.

In the above verse *saṁsthāna* cannot mean destruction or dissolution, which falls under the characteristic *pratisarga*. Evidently *saṁsthāna* in the above verse means *sanniveśa*, the usual meaning of this word (Amarakośa 3.3.124) or *vinyāsa* (arrangement) and it is quite reasonable to hold that भूम्यादिसंस्थान points to those chapters in the Purāṇas that deal with *bhuvanakośa*. Though the fifth characteristic of the Purāṇas is usually said to be *vaṁśyānucarita*, yet the author of the above verse seems to include it in *vaṁśa* thinking that *vaṁśyānucarita* (deeds of persons mentioned in the genealogical lists) is not quite different from *vaṁśa*.

(5) A wrong view about the offspring of Kubera

While dealing with the Pulastyas F. E. Pargiter says :

“Viśravas had four wives.....Devavarṇinī,.....Puṣpotkaṭā,.... and Vakā and.....Kaikasi. Viśravas’s son by Devavarṇinī was Kubera Vaiśravaṇa and Kubera had four sons Nalakūbara, Rāvaṇa Kumbhakarṇa and Vibhīṣaṇa and a daughter Śūrpanakha⁸ (Ancient Indian Historical Tradition, p. 241).

A perusal of the Purāṇas reveals that the view of Pargiter is based on a wrong understanding of the relevant Purāṇic passages. While it is correct to state that Viśravas had four wives, it is wrong to say that Kubera had four sons, named Rāvaṇa etc. and a daughter named Śūrpanakhā.

Pargiter informs us that the account of the Pulastya dynasty is found in the five Purāṇas, namely the Vāyu-p., Brahmāṇḍa-p., Liṅga-p., Kūrma-p., Padma-p., and the Bhāgavata-p.

Let us consider the relevant passage of the Vāyu-p which reads :

ऋद्ध्यां कुबेरोऽजनयद् विश्वतं नलकूबरम् ।
 रावणं कुम्भकर्णं च कन्यां शूर्पणखां तथा ।
 विभीषणचतुर्थास्तान् कैकस्यजनयत् सुतान् ।
 (70.41)

8. Pargiter spells it with a dental *n*, which is wrong. There must be a cerebral *ṇ* in this word according to Pāṇinian sūtra पूर्वपदात् संज्ञायामगः (8.4.3). If the word is taken in its derivative sense (a woman having fingernails like winnowing basket) it must be spelt with a dental *n*.

Similar verses are found in *Brahmāṇḍa-p.* 3. 8. 46b-47 and *Līṅga-p.* I. 63. 61b-62a also.

It appears that Pargiter takes Kubera as the agent of the verb *ajanayat* in both the first and second lines. Since it is said that Kaikasi was the wife of Viśravas (and not of Kubera) we are compelled to draw the conclusion that Rāvaṇa and others were the sons of Viśravas (and not of Kubera).

A similar view is expressed in *Kūrma-p.* 1.19. 9-12a. There is however no mention of the offspring of Kubera here. In *Bhāgavata* 9.2.31-32 Dhanada (i.e. Kubera) is said to be the son of Viśravas. In these verses there is no mention of the birth of Rāvaṇa, his brothers and sister. *Padma-p.* 6. 269. 15-19 do not say anything about Kubera. It is stated here that Kekasi (i.e. Kaikasi) was married to Viśravas and that they gave birth to Rāvaṇa, Kumbhakarṇa, Śūrpaṇakhā and Vibhiṣaṇa.

Thus it is clear that none of the Purānic passages referred to by Pargiter upholds his view.

(6) A wrongly rendered verse of the *Mārkaṇḍeya-purāṇa*

Pargiter translated *Mārkaṇḍeya-p.* 10.31 as follows :

“Hence O father, I will abandon this wellknown series of pains .... and I will depart. Does not the duty enjoined by the three Vedas, which abound in unrighteousness, resemble the result of sin” ? (Fn.—Prof. Monier-Williams gives त्रयोधर्म as masculine only).

The reading of the verse (in the Jivananda edition of 1879) is as follows :

तस्माद् यास्याम्यहं तात् त्यक्त्वेमां दुःखसन्ततिम् ।
त्रयोधर्ममधर्माद्विद्यं किम्पापफलसन्निभम् ॥

The above translation and the footnote show that (1) Pargiter took the word किम् as a separate word indicating a question and considered पापफलसन्निभ as one word and that (2) he considered the second line an independent sentence since he took *trayī-dharma* as a word which should have been used in the masculine gender (dharma being a masculine word).

All of these views of Pargiter are untenable as the following consideration would show :

It is astonishing that though the verse as printed contains no negative particle, yet Pargiter translated it as if it were negative in sense. (Mark the expression 'does not').

The genuineness of the reading किम्पाप is highly doubtful. As the word *pāpa* itself signifies *kṣepa* (censure) it is useless to make it compounded with *kim* according to the Pāṇinian sūtra 2.1.64 (किमः क्षेपे).

The proper reading of the fourth foot of the verse is किम्पाक-फलसन्निभम् as clearly appears from the following works which quote this verse mentioning the Mārkaṇḍeya-purāṇa as its source :

(i) The bhāṣya by Vijñānabhikṣu on Sāṃkhyasūtra 1.6 (with the reading दृष्ट्वे मं दुःखसन्निधिम्); (ii) the comm. by Nāgeśa on Sāṃkhyasūtra 1.6 (with the same reading as found in Bhikṣu's bhāṣya); (iii) the comm. Vidvattoṣiṇī by Balarāma Udāsina on Sām. Kā 2 (with the reading दृष्ट्वे मं दुःखसन्निभम्); (iv) the comm. Tattvavibhākara on Sām. Kā 2 (with the reading दृष्ट्वे मं दुःखसन्निधिम्).

Since *kimpāka* is a tasteless fruit,⁹ *trayīdharmā* has been rightly compared to it.¹⁰ The fruit is said to be poisonous though it is similar to mangoes in colour and smell (*vide* Jātaka in Bengali, p. 180 ed. by Īśānacandra Ghoṣa). Nāgeśa takes it to be the same as the *nimba* (comm. on Sām. Sū. 1.6), while according to others it is the *mahātāla-phala*.

In the above verse त्रयीधर्मम् is the object of त्यक्त्वा. We are not going to say here anything about the reading of the words दुःखसन्निधिम्, दुःखसन्ततिम् or दुःखसन्निभम्, or about the process of constructing these words with the other words in the verse.

9. Cp. विपाकविरसतया किम्पाकफलमेव (Medhātithi on Manu. 2.96); see also Kimpākajātaka.

10. Cp. एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते (Gītā 9.21).

(7) A wrong rendering of the word *Sāgara* in the
Mārkaṇḍeya-purāṇa

Mārkaṇḍeya-p. 21.85b-86 read :

तेन ते दानवाः सर्वे सह पातालकेतुना ॥

ज्वालामालातितीव्रेण स्फुटदग्निचयाः कृताः ।

निर्दग्धाः कापिलं तेजः समासाद्येव सागराः ॥

The last line of the above passage has been translated by Pargiter as : “just as the oceans were burnt up when the fire of Kapila fell on them”.

The above translation shows that Pargiter took the word *sāgarāḥ* in the sense of ‘oceans’.

Evidently the rendering is wrong. Here *sāgarāḥ* must be taken to mean ‘the sons of Sagara, a king of the Ikṣvāku dynasty’. It is a pity that Pargiter failed to notice that in the Purāṇas there was no account of falling Kapila’s *tejas* into oceans.

The above Purāṇic passage means to say that the demons together with Pātālaketu were burnt like the sons of Sagara when they came in contact with the *tejas* of (the sage) Kapila.

(8) A wrong view about the character of the word अभ्यस्यसे
in *Mārkaṇḍeya-P.* 84.8

The *Mārkaṇḍeya-p.* reads :

या मुक्तिहेतुरविचिन्त्यमहाव्रता त्व

मभ्यस्यसे सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैः ।

(84.8).

While rendering the above verse Pargiter translates त्वम् अभ्यस्यसे as ‘thou studies’ (according to him अभ्यस्यसे is the form in active voice) and remarks that the use of the root अभ्यस् as ātmanepadin is rare (‘ātmanepada, which seems rare’).

A consideration of the above verse would show that the sentence is in passive voice, the agent being सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैः (जनैः), and as such the root अभ्यस् is required to be used in its ātmanep-

padin form. There is no question of rarity in this use. The root अस् belongs to the Divādi group,¹¹

(9) **A wrong view about the name of the foster-father of Karṇa—the kānina son of Kuntī**

John Davies, the translator of the Bhagavad-gītā, remarks that Karṇa's foster-father was Nandana, the sūta of Dhṛtarāṣṭra; hence he was assumed to be the son of a sūta¹² (Footnote on 11.34, p. 74)

In fact the name of the foster-father of Karṇa was Adhiratha as has been clearly stated in the Mahābhārata.¹³ That Karṇa was brought up in a sūta family has been stated in the Purāṇas also.¹⁴ Davies seems to have drawn his view from the word *sūta-nandana* in the following verse of the Mahābhārata :

तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायशाः ।
पुत्रत्वे कल्पयामास सभार्यः सूतनन्दनः ॥

(Adi-p. 111.23)

The word *sūtanandana* cannot grammatically mean 'a sūta Nandana by name'. It simply means 'a delighter of sūta' i.e. the sūta caste.¹⁵

11. The first line has two variants, namely अविचिन्त्यमहा-प्रभावादभ्यर्च्यसे and महाव्रता च अभ्यर्च्यसे (Devīmāhātmya, p. 250, ed. by Dr. V. S. Agrawala). Our reading has been accepted by almost all commentators. The agent (*kartr*) of अभ्यर्च्यसे must be conceived as त्वम्, whether it is read in the verse or not.
12. Sūtas belong to the *Pratiloma* caste. They are said to be the offspring of Kṣatriya males and Brāhmaṇa women. Driving chariots is said to be their chief avocation (सूतानामश्वसारथ्यम्).
13. सूतोऽधिरथ इत्येव (Vana-p. 108.2);
सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वाभ्यनयद् गृहान् ।
राधायाश्चैव मां प्रादात् सौहार्दाद् मधुसूदन ॥
(Udyoga-p. 141.5; said by Karṇa to Kṛṣṇa).
14. कर्णोऽभूद् बलवान् वीरः पालितः सूतसद्मनि (D. Bhāg. 2.6.38).
15. Cp. यदुनन्दनी = यदूनामानन्दयितारौ (Comm. by N.I. on Hari-vamśa 2.3.29). Nandana—one who delights (नन्दयतीति-नन्दनः).

(10) A wrong meaning of अष्टसहस्र in Kūrma-p. 1.12.196

The Kūrma-purāṇa contains 1008 names of Devī in the 12th chapter of its first part. After enumerating these names the Purāṇa uses the expression नामानामष्टसहस्रेण in 1.12.196.

While dealing with this Purāṇa Dr. Winternitz takes the word *aṣṭasahasra* as meaning 'eight thousand' (History of Indian Literature, Vol. I, part II, p. 503). Since this chapter of the Purāṇa contains 1008 names, the word *astahasra* must be taken in the sense of *aṣṭādhikaṁ sahasram* (8+1000=1008). Had Winternitz taken the trouble to go through the chapter he would not have committed such a glaring mistake.

(11) A wrong rendering of a Devībhāgavata verse

The Devībhāgavata (2.6.7) reads :

धृतराष्ट्रस्य द्वे भार्ये गान्धारी सौबली तथा ।
द्वितीया च तथा वैश्या गार्हस्थ्येषु प्रतिष्ठिता ॥

Dr. R. C. Hazra thinks that the aforesaid verse speaks of 'Dhṛtarāṣṭra's marriage with Gāndhārī and Saubalī' (Studies in the Upanurāṇas, vol. II p. 289).

Evidently the view is wrong. The verse simply says that Dhṛtarāṣṭra had two wives : one belonged to the Gāndhāra country (or was the offspring of the king of Gāndhāra) and was the daughter of Subala and the other was a woman of the Vaiśya caste. That Dhṛtarāṣṭra married the daughter of Subala, king of the Gāndhāra country, has been stated in the Mbh. Ādiparvan, ch. 110. The word *subalātmaṅgā* has been used for this lady in 110.9.

It appears that the words द्वे भार्ये in the first half of the above verse created the mistaken idea that Gāndhārī and Saubalī were the names of the two wives of Dhṛtarāṣṭra. The use of the words द्वितीया and तथा in the second half however clearly shows that the idea is wrong. That the second wife of Dhṛtarāṣṭra belonged to the Vaiśya caste is stated in the Mahābhārata (Ādi-p. 114.42-44).

(12) A Wrong translation of a verse of the Bhaviṣya-purāṇa

The Utsargamyūkha (p.16) of Nilakaṇṭha and the Rājadharmakaustubha (p. 183) of Anantadeva quote the following verse from the Bhaviṣya-purāṇa :

अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं न्यग्रोधमेकं दश तिन्तिडीश्च ।
कपित्थबिल्वामलकत्रयं च पञ्चाम्रवापी नरकं न याति ॥¹⁶

(The second foot has a variant दश तिन्तिडीकम्)

The aforequoted verse is Bhaviṣya-p. Uttara 128.11 with the readings दश चिञ्चिणीकान् and बिल्वामलकीत्रयं च. It has been translated by Dr. Kane as : "He who plants either one Aśvattha, or one Picumarda, or one Nyagrodha, or ten tamarind trees, or the trees, i. e. Kapittha, Bilva and Āmalaka or plants five mango trees would not see hell" (H. Dh. S. II, p. 895).

According to us the above translation is wrong. The verse undoubtedly speaks of a person who is a पञ्चाम्रवापिन् (lit. a planter of five mangoes) and says what constitute *pañcāmra* (in the first three lines). Thus it is quite logical to think that all the fruits mentioned here are collectively called *pañcāmra*. The fruits are : (1) one Aśvattha, (2) one Picumarda, (3) one Nyagrodha, (4) ten Tintidīs, (5) one Kapittha, (6) one Bilva and (7) one Āmalaka.

Apparently it seems to be quite illogical to think that seven kinds of fruits (having a total number of 16) are called by the name *pañcāmra*. According to ancient teachers the use of पञ्चाम्र in this sense is however no fault as the word is a *saṃjñā*. It is not necessary for a *saṃjñā* to describe the character of the *saṃjñin* in a precise way. As for example we may consider the *saṃjñā* Navarātra (the name of a worship). It literally means 'having nine nights'. Though this worship sometimes lasts for eight nights (if there is *tithikṣaya*) or for ten nights (if there is *tithi-vrddhi*), yet there is no fault in naming the festival 'Navarātra' (Puruṣārthacintāmaṇi, p. 61).

16. The verse is also found in Varāha-p. 172. 39 (with the readings पिचुमन्दमेकं, दश पुष्पजातीः, द्वे द्वे तथा दाडिममातुलिङ्गे, पञ्चाम्ररोपी; cr.ed. 170.36); in Padma-p. 6.243.97 (with the readings दश तिन्तिडीश्च, नरकं न पश्येत्); in Padma-p. 5.243. 97 (with the readings पिचुमन्दमेकं, दश तिन्तिडीश्च, नरकं न पश्येत्).

(13) A wrong explanation of the name of a Kalpa occurring in the Viṣṇudharmottara-purāṇa

The Rājadharmakauṣṭubha of Anantadeva quotes the following passage from the Viṣṇudharmottara :

पञ्चकल्पविधानज्ञं वरयेत् सुदर्शनम् ॥
नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ।
चतुर्थः शिरसा कल्पः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥ (2. 5. 3b-4)

Quoting the above passage from the Rājadharmakauṣṭubha in his Hist. of Dharmasāstra (vol. III, p. 119, footnote 159) Dr. Kane remarks as follows ; “Śiras here seems to mean Atharvaśiras, which is an Upaniṣad, mentioned in the Gautamadharmasūtra 19.12, Vasiṣṭha-dharma-sūtra 28.14, Viṣṇudharma-sūtra 56.22 among holy Vedic texts that purify a person of sin. It begins with देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमंस्ते देवाः.....”

Before showing the invalidity of this remark we want to draw the attention of our readers to the fact that the Venkateswar edition of the Viṣṇudharmottara (the only edition available to Dr. Kane) reads चतुर्थोऽङ्गिरसां कल्पः in the place of चतुर्थः शिरसा कल्पः. According to us the correct reading is चतुर्थोऽङ्गिरसः कल्पः. अङ्गिरसाम् seems to be a clerical error for अङ्गिरसः.

There is a strong ground for the validity of the reading accepted by us. In the Introductory part of Sāyaṇa's bhāṣya on the Atharvaveda we find the following passage :

तदुक्तमुपवर्षाचार्यैः कल्पसूत्राधिकरणे—
नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ।
तुर्थं अङ्गिरसः कल्पः शान्तिकल्पस्तु पञ्चमः ॥

Since अङ्गिरस is derived from अङ्गिरस् (by adding the secondary suffix *an*) there is no doubt about the correctness of the reading अङ्गिरसः in the Viṣṇudharmottara. A similar view is found in other Purāṇas also.¹⁷

17. नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः । चतुर्थोऽङ्गिरसः कल्पः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥ (Vāyu-p. 61.54; Brahmaṇḍa-p. 1.33. 61b-62a). नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥ चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥ (Viṣṇu-p. 3.6.14b-15a). Accor-

Āṅgīrasa kalpa is connected with *abhicāra*; it prescribes *māraṇa*, *mohana*, *uccātana*, *vidveṣaṇa*, *stambhana* and *vaśīkaraṇa*. That part of the Atharva veda which deals with *abhicāra* is said to have been seen by the sage Āṅgīras.

Now we are going to show the invalidity of the explanation of शिरसा कल्पः as given by Dr. Kane. It is impossible to construe शिरसा (a word with the third case-ending) with कल्पः. Even if शिरसा is changed into शिरसः no useful purpose is served. Moreover there is no authority for taking शिरस् as referring to the Atharvaśiras Upaniṣad. Again, if शिरस् is taken to be the name of an Upaniṣad, the use of the word *kalpa* with it becomes highly objectionable. Since the Nakṣatra kalpa and the other three kalpas are not the names of any Upaniṣads, the Āṅgīrasa kalpa cannot reasonably be taken as the name of an Upaniṣad unless there are strong grounds to hold so.

(14) A wrong meaning of the word *yamalārjunau*

The Mānameyodaya of Nārāyaṇa reads :

श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रनिषेवितः ।
नलकूप-मणिग्रीवौ आसतुर्यमलार्जुनौ ॥

(p. 152)

Mr. S.S. Suryanarayana Sastri and Dr. Kunhan Raja translate the second half as : As the yamala and the arjuna trees stood Nalakūpa and Maṇigrīva

From the translation it appears that the translators took यमलार्जुनौ as denoting two distinct trees—one called Yamala and the other called Arjuna.

To take *yamalārjunau* in the aforesaid sense is evidently wrong. The second line of the above verse undoubtedly refers to the *Yamalārjuna-bhaṅga* episode connected with the life of the child

ding to the commentator Śrīdhara आङ्गिरसकल्प means अभिचारादिविधि. “नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥ २ । तथैवाङ्गिरसे कल्पे षट्कर्माणि सविस्तरम् । अभिचारविधानेन निर्दिष्टानि स्वयंभुवा ॥ ६ (Nāradya-p. 1.51 2, 6).

Kṛṣṇa, which has been described in several Purāṇas; *vide* Harivaṁśa 2.7; Viṣṇupurāṇa 5.6. Brahma-p. 184, Bhāgavata-p. 10.10. It is stated in the Bhāgavata-p. that the two sons of Kubera named Nalakūbara and Maṇigrīva being cursed by Nārada assumed the forms of two Arjuna trees. The word *yamala* in the aforesaid verse simply means 'yugma' 'the connected two'.

The same mistake was committed by Hopkins also for he said 'Yamala and Arjuna (the pair)' (Epic Mythology, p. 217).

Nalakūbara is an established name in the Purāṇic works. That he is the son of Kubera has been stated in Sabhā- p. 10.19, Rāmā. Uttara 26.32 and Vāyu-p. 70.41.¹⁸

(15) A wrong view about the name of the city Gajasāhvaya

Anugītā 36.51 (= Aśvamedha-p. 51.51) reads :

इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनञ्जयः ।
गच्छामो नगरं कृष्ण गजसाह्वयमद्य वै ॥

Shri K. T. Telang has rendered Gajasāhvaya in this verse by 'the city of Gajasa' and has stated in the footnote that it is the same as Hastināpura, the capital of the Pāṇḍavas (Sacred Books of the East, Vol. VIII, p. 394).

According to us it is utterly wrong to think that Gajasāhvaya is the city of Gajasa, i. e. the city named Gajasa.

From some of the statements of the Mahābhārata and the Purāṇas it is fairly clear that the city of Hastināpura was founded by king Hastin, a descendant of king Duṣyanta, and it was also called by the name Gajasāhvaya (*gaja* being a synonym of *hastin*) and by the names of similar character, namely Nāgasāhvaya and Vāraṇāhvaya (*nāga* and *vāraṇa* being the synonyms of *hastin*).

18. The Bhāgavata-p. (10.10.24) reads नलकूबरमणिग्रीवावासतु-
र्यमलाजुनौ. It appears that since the first foot is metrically
defective (on account of having nine syllables), the name
नलकूबर was changed into नलकूप. Since कूबर and कूप are
not synonyms this change in the name is objectionable. Examples of anuṣṭubh verses with नवाक्षरचरणs are
sometimes found in Purāṇic verses, especially in those
verses that contain proper names.

Commentators have shown grammatical correctness of the words Gajasāhvaya and Nāgasāhvaya.¹⁹ Justification for using the letter *sa* in these names have also been shown.²⁰

It is to be noted in this connection that the name Hastināpura is an example of *alukṣamāsa*, though the form is somewhat unusual.²¹ Sometimes we find the name in the form of Hāstinam puram or Hāstinapuram (Mbh. Sabhā-p. 1.16) in which Hāstina is to be taken in the sense of 'founded by king Hastin'.

(16) A wrong rendering of Viṣṇupurāṇa 1.2.25

Viṣṇupurāṇa 1. 2. 25 reads :

प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतप्रलये तु यत् ।
तस्मात् प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसंकरः ॥

It has been translated by Dr. Dasgupta as : "As all manifested things had returned to the *prakṛti* at the time of the last dissolution, the *prakṛti* is called *pratisañcara*" (H. I. P. III, p. 497).

The translation is wrong as the following consideration would show. The verse is on dissolution (*pratisañcara*). It says that on account of the fact as stated in the first half of this verse (cp the word *tasmāt*) this (*ayam*) kind of dissolution (*pratisañcara*) is called (*ucyate*) by the name *prākṛta* (*prākṛtasañjñā*). *Prākṛtasañjñā* means one whose *sañjñā* (name) is *prākṛta* (प्राकृतः संज्ञा नाम यस्य सः).

It is to be noted here clearly that the verse does not say anything about *prakṛti* (as is thought by the translator) but about *pratisañcara*, precisely the *prākṛta* form of *pratisañcara*. It is well-known that the Purāṇas speak of four kinds of *pralaya* or *pratisañcara*, namely *nitya*, *naimittika*, *prākṛta* or *prākṛtika* and *ātyantika*.²²

19. गजेन सहित आह्वयो नाम यस्य (Śrīdhara on Bhāgavata 1.4.6); नागसाह्वयो नागेन हस्तिना समान आह्वयः संज्ञा यस्य (Devabodha on Sabhā-p. 43.2).

20. A similar use of स is to be found in the words अर्थसत्त्व (Mahābhāṣya 8.3.72) and वस्तुसत्त्व (Vyāsabhāṣya 2.5). तत्त्वमेव सत्त्वम् (Śrīdhara on Bhāg. 2.7.19).

21. In the sense of हस्तिनः पुः, the usual form is हस्तिपुरम्.

22. For the Purāṇic description of *pralaya*, see Brahma-p. 231-233; Viṣṇu-p. 6. 3-7; Kūrma-p. 2. 45-46; Mārkaṇḍeya-p. 46; Vāyu-p. 100-102; Agni-p. 368-382; Garuḍa-p. 215-217; Bhāgavata-p. 12. 4; Brahmāṇṇa-p. 3. 1-3.

Dr. Dasgupta has failed to notice that in none of the Purāṇas prakṛti is called *pratisañcara*. He should know that most of the Purāṇas describe the prakṛta form of *pratisañcara* more or less in the same way as is found in the Viṣṇupurāṇa so far as the essential character of *pratisañcara* is concerned. The commentator has explained the verse clearly. He takes अतीतप्रलय not in the sense of the preceding dissolution but all past dissolutions (अतीतग्रहर्ण सर्वप्रलयोपलक्षणार्थम्).

It is remarkable to note that though Dr. Dasgupta has failed to understand the verse, Wilson has translated it correctly (... 'that dissolution is termed elemental, prakṛta, p. 11).

(17) A wrong rendering of Viṣṇupurāṇa 1.2.30

यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते ।
मनसो नोपकर्तृत्वात् तथासौ परमेश्वरः ॥

This has been translated by Dr. S. N. Dasgupta as : "His (Parameśvara's) proximity alone is sufficient to produce the disturbance leading to creation; just as an odorous substance produces sensation of odour by its proximity without actually modifying the mind" (H. I. P. vol. III, p. 498).

This translation shows that (i) Dr. Dasgupta does not construe मनसः with क्षोभाय, i. e. he does not construe the words in the verse to make a sentence like यथा गन्धः मनसः क्षोभाय जायते but construes मनसः with उपकर्तृत्वात् and that (ii) he takes the word उपकर्तृत्व in the sense of the act of modifying.

Both of the above views are manifestly wrong. The context shows that the verse must be construed as : यथा गन्धः सन्निधिमात्रेण मनसः क्षोभाय जायते, न तु उपकर्तृत्वात्, तथा असौ परमेश्वरः (सर्गकाले सन्निधिमात्रेण प्रधानं पुरुषं च क्षोभयामास, न तु उपकर्तृत्वात्).

Thus the verse means to say that Parameśvara causes *kṣobha* (agitation, disturbance) in *prakṛti* and *puruṣa* not through any kind of agency but through his proximity. The purpose of using this simile is to show that Parameśvara does not exert any effort in the act of disturbing *puruṣa* and *prakṛit*.

The commentator Śrīdhara is in favour of the meaning of the verse as shown by us. He explains उपकर्तृत्व by तदनुकूलक्रियाकारित्व. The Śākta teacher Bhāskara has quoted this verse as from the Viṣṇupurāṇa with the introductory remarks क्रियान्वयमन्तरेणैव कर्त्रादि-कारकभावमापन्ना (Bhāṣya on Latitāsahasranāma p. 66, on the name निष्क्रिया).²³

(18) A wrong view about Pūru, son of king Yayāti

Vācaspati says in his Tattvavaiśārādī : तथा चोक्तं ययातिना पूरो यौवनमर्पयता (on Vyāsabhāṣya 2.42). The sentence has been rendered by Woods as : As was said by Yayāti when he conferred youth upon his (father) Puru.²⁴

Woods deliberately used the word 'father' (which does not exist in the comm.) with a view to indicating the relation between Pūru and Yayāti. It is highly unfortunate that Woods erred in indicating such a wellknown relation. That Yayāti was the father of Pūru has been stated in the Mahābhārata and the Purāṇas; *vide* Adi-p. 83.10; Matsya-p. 32.9-13; Vāyu-p. 93.16-17; Bhāgavata-p. 9.18.33; Viṣṇu-p. 4.10.6; Liṅga-p. 1.66.66; Brahma-p. 12.6; Brahmāṇḍa-p. 2.68.16.

It is a matter of great regret that in his Hindi annotations on the Vyāsabhāṣya the Indian scholar Sureśa Candra Śrīvāstava

23. The verse is found in the Kālikā-p. (25. 4) also with the reading मनसो लोककर्तृत्वात् (in the third foot). The reading लोककर्तृत्व (in the place of नोपकर्तृत्व) is evidently corrupt.

24. Woods seems to read Puru in the Tattvavaiśārādī passage quoted above. In fact the name is Pūru and not Puru as may be proved by the Purāṇic passages mentioning the sons of Śarmiṣṭhā which read द्रुह्यं चानुं च पूरं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी (Brahmā-p. 12.6; Vāyu-p. 93.17; Viṣṇu-p. 4.10.2; Bhāgavata-p.9.9.33; Liṅga-p. 1.66.66; Garuda-p. 139.18; Agni-p. 273.23); द्रुह्यं चानुं च पूरं च शर्मिष्ठा चाप्यजीजनत् (Kūrma-p. 1.22.7); द्रुह्यं चानुं च पूरं च त्रीन् कुमारानजीजनत् (Matsya-p. 32.10). There would arise metrical fault if the name is read as Puru.

committed the same mistake as done by Woods.²⁵

**(19) A wrong view about the name of the wife Yati,
son of king Nahuṣa**

It is stated in the Purāṇa Index by V. R. Ramacandra Diksitar that Yati, the eldest son of Nahuṣa, married Gā, daughter of Kākutstha (s. v. Yati).

The Vāyu and Brahmāṇḍapurāna passages referred to in this connection, read काकुत्स्थकन्यां गां नाम लेभे पत्नीं यतिस्तदा (Vāyu. 93.14 Brahmāṇḍa, 3.68.13).²⁶ It appears that Shri Diksitar took Gām as the accusative singular of Gā. Though grammatically the form is correct, yet in fact the name must be taken as Go (the accusative singular form of which is also Gām) and not Gā, which is a meaningless word.

It is to be noted in this connection that while the word Gā as a name is found in none of the Purāṇas, the name Go is often found in these works. As for example (i) one of the Piṭṛkanyās was called Go (A. I. H. T., p. 69); (ii) Go was the name of the wife of king Brahmadata (गवि भार्यायाम् Bhāgavata-p. 9.21.25).

(20) A wrong view about Bhārata, the Purānic name of India

R. D. Karmarkar in his paper entitled 'The original name of India' writes : "According to Brahmapurāna, however, the name Bhārata is after Bharata (son of Duṣṣanta and Śakuntalā) who was a Cakravartin" (A. B. O. R. I. Vol. XXXVI, p. 117). The relevant verse quoted in the footnote is : चक्रवर्ती सुतो जने दुष्यन्तस्य महात्मनः । शकुन्तलायां भरतो यस्य नाम्ना तु भारताः ॥ (Brahma-p. 13.57). A similar view is expressed by other scholars also. J. H. Dave in his 'Immortal India' says : "Mahābhārata says that it (Hastināpura) was the capital of King Duṣshyanta and of his illustrious son

25. अपने पूज्य पिता पुरु को यौवन का अर्पण करते हुए ययाति ने कहा था (योगसूत्रभाष्यसिद्धि, p. 306).

26. See also Harivaṃśa 1.30.3 (काकुत्स्थकन्यां गां नाम लेभे; it has the variant ककुत्स्थ). It is worth remarking that while mentioning the name of the wife of Yati Pargiter did not err (Yati married Go, A. I. H. T., p. 167). According to him the reading Kākutstha is better than Kakutstha (*loc. cit.*)

Bharata after whom this country is named as Bhārata' (Vol. III, p. 156). C. V. Vaidya opines : "He (Bharata, son of Duṣyanta)²⁷ gave his name not only to his descendants but also to the whole country, for India down to the present day is known in the Sanskrit literature as the land of Bharata" (The Mahābhārata : A Criticism, p. 84).

A careful reading of the Purāṇas and the Mahābhārata reveals that it was not the son of king Duṣyanta after whose name our country was called Bhārata but it was Bharata of the dynasty of Svāyambhuva Manu of the Svāyambhuva manvantara²⁸ (Bharata, the son of Duṣyanta belonged to the Vaivasvata manvantara).

It should be clearly noted that the Purāṇas and the Mahābhārata expressly state that the Bhāratas (the people called Bharatas) were named after the son of Duṣyanta. The word भारतः cannot be interpreted to mean the name of a country, for the word Bharata, being not the name of a *janapada*, cannot be used in the plural number. The word Bhāratāḥ evidently refers to a people (भारता जनाः). Sometimes the word Bhāratam (in neuter) is used, which must be taken as the name of a dynasty or race (*kula*).²⁹

(21) A wrong view about a statement of the Mahābhārata

Dr. Radha Kumud Mukherjee writes : "Secondly there is a statement of the Mahābhārata (14.66-70) to the effect that there was a period of 1050 (or 1015) years between Mahāpadma's inauguration and Parīkṣit's birth which took place soon after the Bhārata War" (Hindu Civilization. vol. I, p. 150).

27. The Purāṇic works frequently use the form दुष्यन्त (from the Divādi root duṣ—दुष्यन्तीति दुष्यन्तः). If the forms दुःषन्त and दुष्पन्त are taken to be correct they may also be derived in the following manner : (i) दुस् + अस् + अन्त (ज्ञच्); and (ii) दुस् + सन् + क्त with the help of the pṛṣodarādi sūtra. The Śatapatha Brāhmaṇa speaks of भरत दौःषन्ति in 13.5.4.11, which shows that Bharata's father was called दुःषन्त.

28. See the initial chapters of the sec. on Bhuvanakośa in most of the Purāṇas.

29. भारताद् भारती कीर्तियेनेदं भारतं कुलम् (Ādiparvan 74.131); शकुन्तलायां भरतो यस्य नाम्ना तु भारतम् (Vāyu-p. 99.134).

A perusal of the relevant chapters of the Mahābhārata would give the lie to the view of Dr. Mukherjee. Chapters 66-70 of the Aśvamedhaparvan describe how Parikṣit was born from the womb of Uttarā, the wife of Abhimanyu and how his life was saved by Kṛṣṇa. Parikṣit was born just after the Bhārata war.

Not only in these chapters of the Aśvamedha-parvan, but in this whole parvan, or even in the whole body of the Mahābhārata there is any mention of the period between Parikṣit and Mahāpadma. A statement to this effect is found in the Purāṇas, namely the Viṣṇupurāṇa (4.24.24); the Vāyu-purāṇa (99.415), the Matsya-purāṇa (273.35) and the Bhāgavata-purāṇa (12.2.26).

(22) A wrong view about the nature of Śrāyantiya sāmān

While showing the four forms of the Śrīsūkta as occur in the four Vedas, the Agni-purāṇa says श्रायन्तीयं तथा साम श्रीसूक्तं सामवेदके (263.2).

According to Dr. S. B. Dasgupta the above sentence means mantras beginning with 'Śrāyantiya sāmān' are called the Śrīsūkta of the Sāmaveda.³⁰

The view is wrong. There is no such mantra as 'Śrāyantiyam sāmā' etc. in the extant Sāmaveda-saṁhitā. In fact the Vedic song sung on the mantra 'श्रायन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य' (267; ed. Svadhyaamandala, Pardi) is called Śrāyantiya sāmān. (The form of this song is to be known through Vedic tradition).

(23) A wrong view about the non-mention of Bharata (the author of the Nāṭyaśāstra) in the Purāṇas

Dr. Manomohan Ghosh writes : Purāṇas except the Matsya (24.28-30) are silent on this Bharata, the authority on the Canons of Drama" (The Nāṭyaśāstra; fn. on verses 1. 2-5).

The view is wrong, for we find the passage 'मनोहराणि गीतानि नृत्यानि विविधानि च ॥ भरतस्य मुनेः शिक्षापण्डितै रचितानि च' in the Skanda-purāṇa (Viṣṇukhaṇḍa, Utkalakhaṇḍa 17. 50b-51a). That the passage refers to the author of the Nāṭya śāstra is beyond doubt.

30. राधा का क्रमविकाश, p. 20 (It is the Hindi translation of the book originally written in Bengali by Dr. Sashi Bhusan Dasgupta.). The relevant sentence in Hindi is : श्रायन्तीयं साम आदि मन्त्र सामवेदोक्त श्रीसूक्त है.

(24) **A wrong view about the number of the sub-divisions of the seven dvīpas as mentioned in the Purāṇas.**

Dr. Manomohan Ghosh writes : “According to the Puranic geography the world was divided into seven continents, such as Jambu,³¹ Plakṣa, Śālmali, Kuśa, Krauñca, Śāka and Puṣkara. Each of these continents was further sub-divided into nine regions..” (The Nātyasāstra, p. 16, footnote 1).

The above view is partly wrong. That the earth was divided into seven *dvīpas* (continents) is correct, but it is wrong to say that each of these seven *dvīpas* was divided into nine regions (*varṣas*).

A careful perusal of the Purāṇic chapters on *bhuvanakośa* would reveal that (i) the Jambūdvīpa was subdivided into nine *varṣas* (regions), that (ii) the Puṣkara-dvīpa was subdivided into two *varṣas* and that (iii) the rest of the seven *dvīpas*, namely Plakṣa, Kuśa, Krauñca, Śāka and Śālmali were sub-divided into seven *varṣas*.

For the first view, see Matsya-p. 112; Vāyu-p. 37; Brahmāṇḍa-p. 2.14; Brahma-p. 18; Mārkaṇḍeya-p. 53; Liṅga-p. 1.47; Bhāgavata-p. 5.16; Viṣṇu-p. 2.1; Kūrma-p. 1.39; 1.44; Agni-p. 107-108; Garuḍa-p. 1.55; Varāha-p. 74.

The names of the nine *varṣas* of the Jambūdvīpa slightly vary in different Purāṇas. Most probably the correct forms of the names would be : Bhārata, Kimpuruṣa, Harivarṣa, Ilāvṛta, Rāmyaka, Hiraṇmaya, Uttarakuru, Bhadrāśva and Ketumāla.

For the second view, see Kūrma-p. 1.49. 1-5; Matsya-p. 123. 13-18; Viṣṇu-p. 2.4. 73-78; Vāyu-p. 49. 104-110; Mārkaṇḍeya-p. 53.20-21; Brahma-p. 20.75-79; Bhāgavata-p. 5.20.31; Liṅga-p. 1.53. 25-26; Varāha-p. 88. The names of the two *varṣas* of the Puṣkaradvīpa are Mahavīta and Dhātaki-khaṇḍa.

(25) **A wrong view about the Rāmāyaṇic description of Nandin**

While speaking of the gods as described in the Rāmāyaṇa Dr. S. Radhakrishnan says that ‘the new divinities of Kāma, Kubera... Nandi the bull, received prominent mention’ (Indian Philosophy, I, p. 482).

31. Dr. Ghosh reads the name with a short *u*; we however are in favour of the form Jambū.

It is true that the Rāmāyaṇa speaks of Nandin³², but nowhere in the Rāmāyaṇa Nandin has been described as a bull. According to the Rāmāyaṇa Nandin has a face resembling that of a monkey (5.5. 2-3); he is *kṛṣṇa-piṅgala* (dark-brown in colour), *vāmana* (with a dwarfish figure), *muṇḍin* (with a shaved head) and *hrasva-bhuja* (having short arms). In 7.16.15 Nandin has been described as the second body of Śiva (शंकरस्यापरा तनुः). All of these epithets can hardly be applied to a bull (a god having the body of a bull).

In this connection it is to be noted that in most of the Purāṇas³³ Nandin is said to be the son of the sage Śilāda (sometimes called Śālaṅkāyana—a *gotra* name). It is said that Śiva himself appeared as a boy before his devotee Śilāda and the boy was accepted by him as his son. The boy was called Nandin since he gladdened his father. The boy worshipped Śiva by practising penance. As a result of Śiva's boon he became immortal, possessed lordly powers and assumed a divine body.³⁴ That Nandin was a teacher and follower of *śaiva dharma* has been frequently stated in the Purāṇas.

In passing we want to inform our readers that Nandin in a bull form was not unknown to the Purāṇas; see Matsya-p.95.3 (धर्मोऽयं वृषरूपेण नन्दी नाम गणाधिपः) but it is wrong to say that the bull form was known to the Rāmāyaṇa also.

(26) A wrong view about the *Īśvaragītā* and the *Vyāsagītā*

Parameswara Aiyar writes : "The names *Īśvaragītā* (*vide* Śarīrakabhāṣya 2.1.14 and 2.3.45), *Harigītā* (*Śānti*-p. 346.10; 348.

32. Radhakrishnan uses the form Nandi (with a short *i*), which is wrong. The correct form is Nandī (stem—Nandin).

33. Śiva-p. 3.6-7; Varāha-p. 213.69-71; 144.167; Kāśikhaṇḍa 11.106; Kūrma-p. 2.41. 17-42; Liṅga-p. 1.42-44; 1 25.3. In these passages Nandin has never been described as a bull.

34. Nandin's assuming a divine body was so well known that philosophical works refer to it while discussing the results of karman; *vide* Vyāsabhāṣya 2.12 (नन्दीश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः); see also Vyāsabhāṣya 2.13 and 4. 3.

8, 53) and Vyāsagītā (meaning 'the songs of Vyāsa') in all probability refer to the Bhagavadgītā only and no other work" ('Imitations of the Bhagavadgītā ....' in Cultural Heritage of India, Vol. III, p. 204-205).

I may inform the learned author that though the Gītā-verses have sometimes been quoted with the remarks '*iti Vyāsah*' and the like, indicating that these verses are the compositions of Vyāsa, yet the word Vyāsagītā does not seem to have been used to refer to the Bhagavadgītā. In fact Vyāsagītā is the name given to the several chapters in the Uttarārdha (second half) of the Kūrmapurāṇa (chaps. 12-33). No independent treatise bearing the name Vyāsagītā is known though there is every possibility of such works.

It is true that the word Īsvaragītā often refers to the Bhagavadgītā, but it is also found as the name of the several chapters of the second half of the Kūrmapurāṇa (Chaps. 1-11). This Īsvaragītā was deemed so important that Vijñānabhikṣu, the commentator of the Sāṁkhyasūtra and the Vyāsabhāṣya, thought it necessary to compose a commentary on it.³⁵

35. This commentary has not been published as yet. MSS. of this comm. were seen and used by such scholars as M. M. Gopinath Kaviraj and Dr. S. N. Dasgupta; *vide* A Hist. of Indian Philosophy (by Dr. Dasgupta) Vol. III, p. 482).

A NOTE ON THE JAVANESE BRAHMĀNḌA PURĀNA
IN THE LIGHT OF PRASAT KANDOL DOM
INSCRIPTION OF INDRAVARMAN.

By

SMT. ANAMIKA RAY

The inscription under review was originally published by G. Coedes in his monumental work *Inscriptions du Cambodge*. Its importance, however, was realized after it was incorporated in the *Corpus of Kambuja inscriptions* by R. C. Majumdar along with his learned introduction and a good number of notes and observations so very useful for the reconstruction of history and culture of Indonesia. It was discovered from Prasat Kandol Dom situated very close to Prah Ko in the province of Sutnikom. In all there are 97 verses in the inscription, of which 84 verses are composed in Sanskrit while the rest are in the local Khmer language of Kambuja. In respect of orthography, the special point which calls for notice is the doubling of *ya*, *ṇa* and *ka* with a following *ra* in the words *ācāryya* (v. 29), *ārṇṇava* (v. 32) and *tarkka* (v. 40). Similar orthographical feature is noticeable in the Indian inscriptions of Gupta period (*Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. III, p. 4 etc.), which possibly guided the style of the Indonesian poet.

Apparently the inscription describes the military achievements of Indravarman, who is stated to have conquered Cīnadeśa, Campādeśa and Yavadvīpa.¹ But the greater part of it is devoted to the intellectual achievements of Śivasoma. The name of Śivasoma

1. This¹ is described in v. 20 of the inscription, which runs as [under : *Cīnacampāyavadvīpabhūbhṛiduttuṅgamastake/ Yasyājñā mālatīmālā nirmmalā cumbalāyate*]. The word *Cumbalā* of this verse is noteworthy. It occurs in two more inscriptions of Kambuja. viz. in verse 95 of the Ta Prohm Inscription of Jayavarman VII and in verse 86 of the Phimanaka Inscription of the same ruler. Cordier takes it to mean a kind of sweet-scented plant while Coedes derives it from Pali *Cumbat* and interprets it in the sense of 'diden'. According to Majumdar, however, the word seems to be of an uncertain meaning (*Inscriptions of Kambuja*, p. 471, fn. 1).

is also mentioned in the Slok Kar Thom inscription, in which he is stated to have been the preceptor of king Indravarman.² According to the observations of R. C. Majumdar the said inscription is historically the most important in the whole series of Kambuja inscriptions. It contains as many as 130 verses, which abound in *anushtubh*, *indravajrā upendravajrā*, *vasantatilakā*, and *puṣpitāgrā* metres. As for the present inscription, the following verses are exclusively concerned with the eulogistic account of Śivasoma :

1. *tasyācāryyo' khilācāryyavandanīyāṅghripañkajaḥ |*
āsīd vidyāsu niṣṇātaś śivasoma itīritāḥ ||
 (V. 29)

The verse relates that the teacher of Indravarman was Śivasoma. He was considered to be a prodigy of knowledge. All contemporary teachers used to pay their homage to his lotus-like feet.

2. *śāstrārṇyavam pivan kṛtsnāṁ stambhayan rājabhūbhṛtam |*
Yas sadā dakṣiṇācārah Kumbhayonirivāparah ||
 (V. 32)

In this verse Śivasoma has been compared with the sage Agastya (Kumbhayoni). As the sage Agastya drank up the entire ocean, Śivasoma drank up (i. e. studied) the entire scripture in a similar way. The epithet *dakṣiṇācāra* shows that he was a tāntrik teacher, and according to Majumdar this seems to support the views of some scholars, like Woodroffe, who ascribe the authorship of some Tantras to Śaṅkara.

3. *Yenādhītāni śāstrāṇi bhagavacchamkarāhvayāt |*
niśśeṣasūrimūrdhālīmālāliḍhāṅghrpañkajat ||
 (V. 39)

2. Śivasoma has been styled as Rājaguru (i. e. royal preceptor) in this inscription, which also refers to one Vāmaśiva. The latter was a disciple of Śivasoma. It is narrated that after the death of Śivasoma, Vāmaśiva took over the charge of Śivāśrama, i. e. the hermitage of Śivasoma which was possibly a centre of learning : Śivasomasya tadrājaguror vāmāśivāhvayah/ antevāsya-tmavidyaugha iva mūrtau bahirgataḥ/ Śivāśramābhidhānau tau Śivasome mṛte sati / Śivāśramo Vamaśivah Śivāśramamavāp saḥ// (Inscriptions of Kambuja, p. 374, ver-ses 39 & 41).

The verse refers to Śaṁkara, at whose feet Śivasoma studied the scriptures. Of all the verses contained in the inscription this one has been regarded as the most significant for the purpose of historical analysis.

4. *vidyayā vayasā vṛddhānupāsyānyān vipaścitah |*
tarkakāvyaḍisaṁbhūtāmidhabuddhimavāpa yah ||
 (V. 41)

The verse relates that Śivasoma also gained much from other literary luminaries, who were senior to him in knowledge and age especially in the fields of logic and poetics.

5. *purānabhāratāśeṣaśaivavyākaraṇādīṣu |*
śāstreṣu kuśalo yo'bhūt tattāraka iva svayam ||
 (V. 42)

According to the present verse Śivasoma was well-versed not only in Purāṇa, Mahābhārata, Śaiva, Vyākaraṇa and so on, but in their regenerators also.

As pointed out verse No. 39 of the above cluster has been taken as the most significant one. It has been subjected to historical analysis by R. C. Majumdar and many others. The general consensus is that the term Śaṁkara in the said verse has its reference to the great Indian philosopher of that name³ and not to god Śaṁkara as has been supposed by some. We may further take into account the word Purāṇa occurring in verse No. 42. It is enumerated among the Śāstras, which Śivasoma studied from Śaṁkara and other teachers mentioned in the previous two verses. The form of the present verse is very much akin to the verse of Veal Kantel inscription, which alludes to the deposit of a copy of Purāṇa in a Śiva-temple, the regular recitation of which was made along with the Rāmāyaṇa and Mahābhārata.⁴ In case of both these inscriptions, the noteworthy point is that none of them specifies the Purāṇa by its name. It has been conjectured that the word Purāṇa of the Veal Kantel inscription possibly refers to the

3. For a detailed analysis of this point see Majumdar's notes on the historical importance of the present record (Inscriptions of Kambuja, p. 58).

4. Rāmāyaṇapurāṇābhyāmaśeṣam bhārataṁ dadat/ akṛt-
 ānvahamacchedyam sa ca tadvācanāsthitiṁ// (Inscriptions of Kambuja, p. 19).

Brahmāṇḍa Purāṇa, which happens to be the single Purāṇa-text popularized in the lands of South-East Asia.⁵ So far the scholars have not been able to ascribe any reason as to why of all the Indian Purāṇas, the Brahmāṇḍa Purāṇa obtained a special celebrity in the face of other related texts, which in India proper enjoyed more general popularity.⁶

The writer of the present note may venture to suggest that the reason of popularity and publicity of the Brahmāṇḍa Purāṇa in the lands of Indonesia is not difficult to trace. The two verses of the inscription under examination make it evident that Śivasoma gained proficiency in the knowledge of Purāṇa consequent upon his contact with Śaṅkara, and the said Indonesian scholar was also supposed to be its regenerator possibly because he popularized it in that country. On the other hand a close analysis of Śaṅkara's commentary on Brahmasūtra II. 1.1. shows that he believed in the authenticity of that Purāṇa which contains the verse mentioned as under :

*“ataśca saṁkṣepamimam śṛṇudhvam nārāyaṇaḥ sarvamidam purāṇam|
sa sargakāle ca karoti sarvaṁ saṁhārakāle ca tadatti bhūyaḥ||”*

while taking into account this verse P. V. Kane and B. Upadhyaya are inclined to think that by the term Purāṇa Śaṅkara here means the Vāyu Purāṇa in which the verse is found intact except for the word Nārāyaṇa replaced by Maheśvara.⁷ It appears, however, that both these scholars have not taken into account the actual state of affairs and have totally ignored the text of the Brahmāṇḍa Purāṇa in which the verse in question is found intact without even

5. B. Dutta : The Javanese Brahmāṇḍa Purāṇa, India's Contribution to World Thought and Culture, p. 533. The greatest difficulty in accepting this theory is the chronological position of the present inscription and the date of the Javanese Brahmāṇḍa purāṇa. The former is placed in the 6th century A. D., while the later one cannot be dated earlier than the 10th century A. D.
6. The problem has been discussed in detail by R. C. Majumdar (Indian Culture, Vol. 1, p. 41) and J. Gonda (India's Contribution to World Thought and Culture, p. 545).
7. B. Upadhyaya : Purāṇa Vimarśa, p. 30; P. V. Kane : History of Dharmasāstra, Vol. V, pt. II. p. 825.

a minor variation.⁸ Thus we are in a position to conclude that in the particular region of India (i. e. South India), where Śaṅkara flourished the Brahmāṇḍa Purāṇa had a wider appeal. At least it was considered to be more popular than the Vāyu Purāṇa, with which it was one in the early stages. It would be safer to argue that the Vāyu and Brahmāṇḍa Purāṇas are respectively the northern and southern recensions of the age-old text of Vāyaviya Purāṇa. The study-tour of Śivasoma was probably confined to south India, where he found the opportunity of studying under the feet of Śaṅkara. Thus the publicity of Brahmāṇḍa Purāṇa in South-East Asia was largely due to the impact of Śaṅkara. In face of the present stock of evidences at our disposal no other factor can be held responsible for this particular type of literary and cultural phenomenon in the lands of South-East Asia.

---

8. Brahmāṇḍa Purāṇa, 1. 1. 174.

IMPORTANCE OF THE SĀMAVEDA

By

GANGA SAGAR RAI

While narrating His *Vibhūti-s* in the *Gītā* Lord Śrī Kṛṣṇa says that among the Vedas he is the Sāmaveda 'वेदानां सामवेदोऽहम्' (10.22). Here, naturally the question arises why Lord Kṛṣṇa has given such importance to the Sāmaveda, while both the Ṛgveda and the Yajurveda are given priority over the Sāmaveda unani- mously by most of the authorities. Sāyaṇācārya in his introduction to the commentary of the Ṛgveda accepts the priority of the Ṛgveda over the Vedas :

ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्राम्नातत्वात् 'अभ्यर्हितं पूर्वम् and
अस्त्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादौ ऋग्वेदस्यैव प्राधान्यम्'

and he justifies for commenting first on the Yajurveda on the ground of the sacrificial utility of the Yajurveda. Moreover in most of the enumerations of the Vedas the name of the Sāmaveda comes third, while both the Ṛgveda and the Yajurveda precede it. References where Yajurveda, Sāmveda or Atharvaveda are counted first are significantly less in number.

In this connection, it may also be added that the Sāmaveda is regarded as *atūci* (impure).¹ Śrīdharsvāmin says that Lord Rudra destroys this world by the power of the *sāmans*, and as such it is impure. Also since the recital of the Vedas at impure places and times is prohibited, they are not recited while the Sāmaveda is being recited. In this connection Sridhara quotes *Gautama Smṛti* न सामध्वनाद्भृग्यजुषी. In the *Gautama Dharma Sutra* also a similar statement is available : ऋभ्यजुषां च सामशब्दो यावत्

According to Manu the Sāmaveda is the Veda of manes and hence its sound is impure :

सामवेदः स्मृतः पैत्र्यस्तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः (४।१२४)

1. रुद्रः साममयोऽन्ताय तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः 2.11.13.

With such a common opinion from different authorities against the primacy of the Sāmaveda how can one justify this statement of Lord Kṛṣṇa ? Ācārya Śaṅkara, commenting on Gītā 10.22 does not make any comment on this point, while Rāmānuja passes it over with the statement that the Sāmaveda is excellent among the four Vedas :

वेदानामृग्यजुस्सामाथर्वणां य उत्कृष्टः सामवेदः सोऽहम्

Vedāntadesikācārya, a commentator of the Rāmānuja sect has amplified this statement of Rāmānuja and says that since the Sāmaveda is based on songs and has one thousand Śākhās it is more important :

गोतिर्हि सामशब्दार्थः । तस्य वेदेषु निर्धारणं कथं ? इति शङ्काव्युदासाय 'सामवेदोऽस्मि' इति निर्देश इति प्रदर्शयति ऋग्यजुरिति । सामवेदस्योत्कर्षो गीतिप्रधानत्वसहस्रशाखत्वादिभिः । अन्येषां तु तदभावात्तावन्मात्रेणापकर्षः । न तु प्रामाण्यतारतम्यात् । ऋक्च वा इदमग्रे साम चास्तां सैव नाम ऋगासीद् यो नाम साम स वा ऋक्सामो वावदन्मिथुनं सम्भवाय प्रजात्या इति नेत्यब्रवीत् साम ज्यायान् वा अतो मम महिमा (ऋ० ऐ० ब्रा० ३।२३) इति गीतिरूपस्य साम्नः प्राधान्याद् गीत्यात्मकस्य सामवेदस्य प्राधान्यम् । 'ऋग्म्यो जार्त वैश्य वर्णमाहुः यजुर्वेदं क्षत्रियास्याहुर्वीरिणं सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः (यजुः का० ३।१।५०)।

Puruṣottamaji in his commentary *Ātmatarangiṇi* says that the Sāmaveda is sweet because of its song and as such it is important.

वेदानां चतुर्णामपि मध्ये सामवेदोऽस्मि गानात्मकमाधुर्यरसवत्त्वेनाधिक्यं तत्रेति भावः ।

Nilakanṭha, the famous commentator of the Mahābhārata, says in his commentary *Bhārata-bhāvadīpa* that the Sāmaveda is charming because of its songs : सामवेदो गानेन रमणीयत्वात्.

Rājānaka Rāmakanṭhācārya of 9th cent. A. D. in his commentary *Sarvatobhadra* delineates the origin of the Sāmaveda. He says that after all the Vedas were destroyed the Lord first recited the Sāmaveda; hence it is superior :

वेदानां त्रयाणां चतुर्णां वा प्रसिद्धानां मध्ये सामवेदोऽहम्, तस्य भगवतैव प्राधान्यमाविष्कृतम् । येन प्रनष्टेषु वेदेषु वाजिवदनपुरुषोद्गीथमुच्चार्य स एव पूर्वं प्रत्याहृतः । अतस्तस्य मद्भिभूत्यंशत्वम् ।

In the Chāndogya Upaniṣad it is said that Ṛk is the essence of speech, Sāman is the essence of Ṛk, and Udgītha is the essence of Saman. वाच ऋग्रसः, ऋचः साम रसः, साम्न उद्गीथो रसः (1/1/2), It further states that the Sāmaveda is flower सामवेद एव पुष्पम् (3/3/1)

The importance of the Sāmaveda is also pointed out in the Purāṇas and the Mahābhārata. The Mahābhārata says :

सामवेदश्च वेदानां यजुषां शतरुद्रियम् (Anus 14/317) and ओकारः सर्ववेदानाम्.

The *Praṇava* and *Udgītha* are synonyms. The importance of Sāmaveda is also narrated in Skanda Purāṇa, Nāgarakhaṇḍa 168/48; Matsya P. 85/5; Nārada P. I/125/44; Br. Vaiv. 3/3/24 and 4/77/2.¹

Pt. Satavalekar in the introduction of his Sāmaveda-saṁhitā explains this point as follows :

एवमेवात्र सामवेदे शब्दब्रह्मणो विशेषेण भूमित्त्वं गानरूपत्वात् सामवेदस्य श्रिया युक्तत्वं च तानसंयोगान्मन्त्रपर्वणां समूर्जितत्वं चानुसंधानाद्विकार-विश्लेषण-विकर्षणाऽभ्यास-विराम-स्तोभानां सुतरां समनुभूयते । यथा छन्दो वाक्यप्रयोगेषु काव्यं छन्दस्त्वं, गानं काव्येषु, तानसंलापनं च गानेषु विशिष्यते तथैव वेदाः सर्वेषु वाङ्मयेषु, सामवेदोऽखिलेषु वेदेषु, गानं च सामसु विशिष्यते ।

—Intro. p. 1

1. See, Dr. Ram Shankar Bhattacharya, पुराणगत वेदविषयक-सामग्री का समीक्षात्मक अध्ययन, पृ० १६४

ACTIVITIES OF THE ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST

(July-December 1983)

(1) **Garuḍa Purāṇa Work**

The collation work of the Garuḍa Purāṇa is in progress. Uptill now the following MSS of the first part called *Ācāra Kāṇḍa* have been fully collated and compared;

1. रा १ MS No 10/179—in Devanagari script from the Saraswati Bhandar Library of Ramnagar Fort.
2. रा २ MS NO 11/179—in Devanagari script from the Saraswati Bhandar Library, Fort Ramnagar.
3. पृ. १ MS. No. 144/of 1887-91 New No. 25—In Devanagari script from Bhandarkar Oriental Institute Poona.
4. पृ २ MS. No. 113/of 1881-82 New No. 41—In Devanagari script from Bhandarkar Oriental Institute Poona.
5. जम्मू १ A MS. from the Rabhir Pustakalaya in Devanagari script from Ranbir Kendriya Sanskrit Vidyapith, Jammu.
6. नेवारी १ A MS. In Newari Script, from the National Archives, Kathmandu, Nepal.
7. नेपाल १ Manuscript No. 2-2 in Devanagari Script from the National Archives, Kathmandu Nepal.

The following manuscripts are under collation and it is expected that the collation works of these manuscripts will be completed in next future;

1. जम्मू २ Manuscript No. 3820 (Incomplete) from Ranbir Pustakalaya Jammu
- 2-4. ने२ ने३ ने४ MSS. from the National Archives, Kathmandu
5. जमं १ A Bengali MS. from Tübingen University (West Germany) Library. (incomplete)

The problem of collation concerning the second part named Pretakalpa, is extremely difficult. It appears that there are at

least three versions of the text : 1. Printed in Jivananda edition in 35 Chapters; 2. Printed in Venkatesvar edition in 49 Chapters; 3. Garuḍa Purāṇa Sāroddhara in 16 Chapters. We have taken Jivanand edition for ādhāra pāṭha and for this the following manuscripts have been collated :

- 1-2. रा१ रा२ MSS. from the Saraswati Bhandara Library, Ramnagar Fort.
3. पू.१ A MS. from the Bhdarkar Oriental Institute, Poona.
4. ने१ A MS. in Devanagari manuscript, from National Archives Kathmandu.
5. मिथिला१ A Maithili manuscript from the Ganganath Jha Kendriya Sanskrit Vidyapith, Allahabad (Incomplete).
6. गङ्गा१ A Devanagari manuscript from the Ganganath Jha Kendriya Sanskrit Vidypith, Allahabad.

For the third part called *Brahma'tāṇḍa*, which is printed only in the Venkatesvara edition the following manuscripts have been collated :

1. रा१ A Devanagari Manuscript from the Saraswati Bhandar Library, Ramnagar.
- 2-3. जम्पू१ जम्पूर Two Devanagari Manuscripts from the Kendriya Sanskrit Vidyapith, Jamnu.
4. अड्१ A Devanagari Manuscript from the Adyar Library, Madras.

Besides these manuscripts a few Bengali manuscripts from Dacca University (Bangladesh) Library and the Asiatic Society Library, Calcutta are still waiting for collation.

Uptill now no manuscripts from South Indian Script is traced. Dr. Georgio Bonazoli has gone to South India to see whether any manuscript in South Indian scripts (Grantha, Telugu Nandinagari, Malayalam) is available or not. So for in Oriya script we have not been able to trace any MS.

(2) Śivadharma and Śivadharmottra.

The collation work of Śivadharma and Śivadharmottra Purāṇas is continuing. As the majority of these manuscripts are

in non-Devanagari scripts the search for Devanagari manuscript is being made. The Ādhārapāṭha of these Purāṇas is also written on the basis of manuscripts because no printed edition of these Purāṇas is available.

(3) Viṣṇu Sahasranāma.

Search for the manuscripts of Viṣṇu Sahasranāma stotra especially of Viṣṇu-sahasranāma occurring in the Skanda, Padma and Garuḍa Purāṇas is being made.

(4) Svalpa Matsya Purāṇa.

The editing of the Svalpa Matsya Purāṇa was started by the Late Dr. V. Raghavan, more than a decade ago. Unfortunately he could not complete the work. This edition was being prepared on the basis of two manuscripts—one received from the Nalbari Sanskrit Colleg, Assam and the other from the India Office, London. It is proposed that the work should be completed now. For this we are trying to get a photocopy of the Svalpa Matsya Purāṇa MS of Indian Office. The earlier photocopy, which was with Dr. V. Raghavan, is not traceable.

(5) Index of the Parāṇa Bulletin.

With the last issue (Vol XXV No. 2, July 1983) the Purāṇa Bulletin completed 25 years of its publication. A classified subject and author index has been prepared which will be published as a separate valume shortly.

(6) Vyāsa Pūrṇimā and Purāṇa Goṣṭhi.

The Vyāse Pūrṇimā was celebrated on Saturday 23rd July 1983 at the Sivala Palace of the Trust. At first scholars and Pandits listened to the recitation of Śukla Yajurveda in Nara Nārāyaṇeśvara Temple. Then the scholars assembled in the *Bārādarī* and under the Chairmanship of His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh the Purāṇa Goṣṭhi took place. Sixteen Vedic scholars recited Vedic mantras from different Vedas as a part of Vedic *Vasantapūjā*. On this occasion Sri Ganeshwar Dravid recited a long passage from the last Kāṇḍa of the Śatapatha Brāhmaṇa (Bṛihadāranyaka upaniṣad). Maharaja Kumar Sri Anant Narain Singh gave to them *Dākṣiṇa* and sweets. Sri Hiranmani Misra recited the Mangalācaraṇa eulogizing various deities

and the sage Vyāsa. While dedicating the Vyāsa-pūrṇimā issue of the Purāṇa Bulletin to His Highness, the Chairman of the Trust, Editor Dr. R. S. Bhattacharya spoke in brief about the contents published in the issue. Dr. Ganga Sagar Rai placed the work report of the Purāṇa Department for the past year. Scholars expressed their views about various Purāṇic matters specially about the Pretakalpa of the Garuḍa Purāṇa and the Sivadharmā and Sivadharmottara Purāṇas. Amongst the prominent scholars present were Pt Baladeva Upadhyaya, Dr. Raghunath Singh, Prof. Rewa Prasad Dwivedi, Dr. Vagish Shastri, Sri Ganeshwar Dravid and Sri Vaikunth Nath Upadhyaya. His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh thanked the scholars for their active co-operation and invited their learned articles for the Bulletin. His Highness also expressed his desire to meet the scholars from time to time. At the end, breakfast was served.

(7) Veda Pārāyaṇa

In Āṣāḍha Śukla Pakṣa complete Śukla Yajurveda Samhitā was recited in Naranarayaneshwara temple Sivala by Sri Vinayak Badal, Sri Lakshmi Kant Dixit was srota. Usual Dakṣiṇā and a certificate were given to the reciter.

(8) Purāṇa Pāṭha and Pravacana

1. Āṣāḍha Śukla Pakṣa (from Pratipad upto Navamī) from 11-7-83 to 18-7-83) Sri Ramji Misra recited Tripura Rahasya in Bālā Tripura Sundari Temple, Ratanbagh Ramnagar.
2. In Śrāvaṇa Sri Kamadeva Jha recited Rādhākṛṣṇa sahasyanāma stotra in Prasadhabag at the time of Rāsālilā.

(9) Visitors to the Purāṇa Department

Many research scholars visited the purāṇa Department during the period in connection with their research on the Purāṇas and allied subjects. Necessary help was supplied to them. Among the visitors the following persons have recorded their views in the visitors, book;

1. Sri Ashok Singhal—Central office, Vishwa Hindu Parishad New Delhi. पुराण के शोध का अद्वितीय कार्य प्रारम्भ हुआ है। भगवान् इस कार्यको सफलता से पूर्ण करे।

2. Mr David Kinsley—Department of Religion, Hamilton, Mc Master University, Ontario, Canada—12-9-83.

He writes; 'It is very impressive to see first hand what is involved in producing a critical edition of Purāṇa. It seems a painstaking gigantic effort. I admire the dedication and enthusiasm of the staff.

3. Sri K. Chandramauli—Indian Alumunium Co. Ltd; Belgaum, P. O. Karnataka 16-12-83. He writes : Indeed a wonderful and Great work is going on this Department. Critically editing the Purāṇas from among several Purāṇic texts is a herculean task needing plenty of patience, time, money and ofcourse genuine knowledge. While it is great pleasure to see that there are many pandits who can bestow their valuable time, energy and knowledge in this work, it is a pity that enough funds are not forthcoming to complete such a commendable work with as much speed as desirable.

(10) Rāsalilā

In the month Śrāvaṇa like every year the Rāsalilā was performed by Rāsamaṇḍai (party) of Brindāvan in the Prasiddha Garden. His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh and the Royal family observed the Rāsalilā daily. A huge crowd of local people saw the Rasalila eagerly.

(11) Rāmalilā

The famous Rāmalilā of Ramnagar was performed this year from 21st Sept. to 20 Oct. 1983. The number of Sadhus who got free ration was about 1000 daily. Alongwith regular *Nemi-s* and thousands of Darshakas a good number of foreign visitors also saw the Ramalilā. Among the scholars who visited the Rāmlilā during 1983. The names of the following many be mentioned.

Professor Jacques Scherer, Institute of Theatrical Studies, Sorbonne University of Paris, who has for many years studied the nature of traditional spectacular ceremonial theatre in Asia and Africa, wrote to His Highness that "the experience of the Ramlila itself is paramount and we hope, after watching it, be able to give the first serious account of it in the French language". Professor

Scherer was assisted in this study by Madame Christiane Peterfalvi, a teacher in Modern Drama at Sorbonne, who came to Benares earlier and for a few months studied Hindi so that she could follow the performance. They went through the monthlong performance with great enthusiasm.

Mr. Henry Kemp-Blair, Department of Communications, Chapman College, Orange, California, U. S. A. Mr. Kemp-Blair, who has made a study of dramatic presentation of the Rāmāyaṇa in South East Asia, stayed on for over a week in Benares attending the Ramlila every evening.

Srimati Linda Hess, San Francisco, California, U. S. A. : Srimati Hess who worked with Prof. Richard Schechner of the New York University, Drama Department, and who is assisting the latter in writing an exhaustive book on the Ramnagar Ramlila to be published soon, attended the Ramlila this year after a lapse of five years. She is working on a series of books on Ramlila which includes one giving a synopsis of the Ramlila for the benefit of foreign scholars and tourists. This has been commissioned by His Highness to satisfy the need of an increasing number of scholars who come to study the Ramlila without possessing a working knowledge of Hindi.

Dr. Kumari Anuradha Kapur, National School of Drama, New Delhi : Kumari Kapur who now teaches at the National School of Drama, attended the Ramlila for two days. She had made a detailed study of the Ramlila of Ramnagar for her Doctoral dissertation to the Leeds University, England, a few years ago.

ACTIVITIES OF THE SISTER TRUSTS

1. Maharaja Banaras Vidya Mandir Trust

(A) Museum

The popularity of the Museum is increasing every year. The number of visitors both from India and abroad is increasing. Like Indian pilgrims, foreigners also visiting Varanasi make it a point to visit Ramnagar and meet His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh. Among the distinguished visitors the names of the following may be mentioned :

- (i) Sri Sunil K. Roy—Ambassador environmental consultant—B-90 Defence Colony, New Delhi 29-9-1983. He writes his impressions in the following words : A magic glimpse into the days of Indias glory and tradition which must be preserved for posterity.
- (ii) Maharaja Prithviraj Singh of Danta (Gujrat)—2.11.83
- (iii) Sir Robert Wade-Gery and lady Wade Gery-British High Commissioner 31-12-83. The British High Commissioner has written his impression thus : A fascinating visit to an unique and charmingly displayed collection.

(B) Vedic Balaka Vasanta Puja

On 18-11-83 on the occasion of birth day ceremony of Maharja Kumar Sri Anant Narain Singh the Vedic Balaka Vasant Pūjā was performed by 16 Vedic boys of below 16 years age in the Devi temple of the Fort. After the Vedapāṭha all the Vedic boys were fed and Dakṣiṇā was given to them. All the vedic students were from Varanaṣi.

(C) Painting competition

On 18th November 1983 the painting competition for boys of local schools was organised in which 525 boys took part. Boys very keenly appeared in the competition. Prof. A. P. Gajjar, Dean of Faculty of the Fine Arts and Prof M. V. Krishnan of the same Faculty assessed the paintings. Prizes and sweets were given to winning boys.

A competition of local poters was also organised on the same day. These porters made their painting on the walls of Maharja Benares Vidya Mandir Museum. Sri Ragunath got the prize of excellence and Hori Lal stood first. Second and third prizes were given to Ram Narain and Bali Ram. Others got consolation prizes.

(2) Maharani Kashi Naresh Dharmakaya Nidhi

Under the auspices of this Trust sweets were distributed to boys of local Primary and Junior High Schools on 18-11-83. The total number of boys who got the sweets was 5594.

On the same day cloths were also distributed to poor boys. Number of such boys who got cloths was 1681. On the following day cloths and sweets were distributed among the tribal boys of Bairat near Chakia.

(3) Maharja Prabhu Narain Singh Physical Culture Trust

Under the auspices of this Trust Trainees of the Health Improving Association Misir Pokhra Varanasi who earlies attended U. P. Archeny competition showed their expertise in weight lifting and other physical exercises on 17-11-83. Sri Dayaram and Sri Prem Mohan Behal were main in this group. Rs 501/—was given as cash to this group and all participants were fed. A bow was also Presented to this association.

(4) Maharja Kashiraja Dharma Karya Nidhi

Under the auspices of this Trust various religious and cultural activities and rituals are performed during the whole year in Ramnagar and different places in the country such as Vindhychal, Allahabad, Chakia, Kamrupa etc. Besides, these religious activities, this Trust also runs the following educational institutions :

- (A) Maharja Balwant Singh Degree College, Gyanpur—This college was established in 1973. It imparts education in Arts subjects upto B. A. level of Gorakhpur University. The result of the college is very satisfactory and many students here secured First and High second class marks. Total number of students is more than 400. Total strength of teachers is 11 including the Principal.
- (B) Maharaja Mansa Ram Law College, Raja Talab—This college admits students for LL. B. Classes of the Gorakhpur University. Total number of students is more than 400. 7 teachers are working in the college. The result of the college is best among all the colleges of Gorakhpur University.
- (C) Maharani Ram Ratna Kunwari Sanskrit Pathshala Ramnagar.

This Pathshala was established more than 50 years ago by Maharani Ram Ratna Kunwari and since then continuously prepares students for the Prathamā and Madhyamā classes of Sanskrit University. Students of this Pathshala always show good results in the examinations.

PUBLICATIONS OF THE ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST

Critical Editions and Translations

1. *Vāmana Purāṇa*—Crit. Ed. by Sri A. S. Gupta, 1967. pp. LXX, 778, 113. Critical text, containing 5877 ślokas, prepared on the basis of 20 MSS. Sanskrit text, critical apparatus, the variations of all the collated MSS, 4 Appendices and Index of ślokas. Rs. 250
2. *Vūmana Purāṇa*—Text with English Translation. 1968. pp. L, 543, 71, 97. Ed. by A. S. Gupta. Transl. by S. M. Mukhopadhyaya, A. B. Ehattacharya, N. C. Nath, V. K. Verma. Introduction, Sanskrit text, English translation, 5 Appendices and Index of ślokas. Rs. 200
3. *Vāmana Purāṇa*—Text with Hindi Translation, 1968 pp. XL, 465, 58, 97. Ed. by A. S. Gupta. Transl. by Gopal Chandra, S. N. Singh, G. S. Rai. Introduction, Sanskrit text, Hindi translation, 5 Appendices and Index of ślokas. Rs. 100
4. *Kūrma Purāṇa*—Crit. Ed. by A. S. Gupta, 1971. pp. IV, LXXI, 841, 99. Critical text containing 5687 ślokas, prepared on the basis of 21 MSS. Sanskrit text with critical apparatus, variations of all the collated MSS, 3 Appendices, Critical Notes and Index of ślokas. Rs. 250
5. *Kūrma Purāṇa*—Text with English translation, 1972. pp. 2, XLI, V, 557, 58, 99. Ed. by A. S. Gupta. Transl. by A. B. Bhattacharya, S. Mukherji, V. K. Varma, G. S. Rai. Sanskrit Text, English translation, 2 Appendices, the 1008 epithets of Pārvati, Index of ślokas. Rs. 200
6. *Kūrma Purāṇa*—Text with Hindi Translation and Appendices. Rs. 100
7. *Varāha Purāṇa*—Crit. ed. by A. S. Gupta. 1981—in 2 parts, part I containing Foreword, Introduction and chapters 1-143; part II containing chapters 144-215 and Appendices. pp. XCVI, 1359. 168. Critical text of 9471 ślokas and ten chapters in prose, prepared on the basis of 19 MSS. Sanskrit text, Critical Apparatus, Variations from all the consulted MSS 2 Appendices and Index of ślokas. [Ordinary edition—Rs. 265/-; Deluxe edition—Rs. 1000

8. *Varāha Purāṇa*—Text with English Translation, 1981. Ed. by A. S. Gupta. Transl. by A. B. Bhattacharya. pp. 6, III, 38, 989, 71, 168. Introduction, Sanskrit text with English Translation, Two Appendices and Index of ślokas.
 Ordinary edition—Rs. 220/-; Deluxe edition—Rs. 700
 Varaha Purāṇa (Text only) Price Rs. 100
9. *Varāha Purāṇa*—Hindi Translation
10. *Devīmāhātmya*—Text with English Translation and annotations by V. S. Agrawala.
11. *Svargakhaṇḍa of the Padma Purāṇa*—Crit. Edited by A. Chatterjee Shastri, 1972, pp. XVIII, 60, 393, Introduction, Sanskrit text, critically edited on the basis of 7 MSS, Index of words, Index of ślokas, Bibliography. Rs. 40
12. *Rāmācārīta-Mānasa*.—Crit. ed. by Acharya Vishvanath Prasad Mishra, prepared on the basis of 24 MSS. 1962. pp. 32, 576. Introduction, Text, Critical apparatus, 4 Appendices. Rs. 15

Studies

1. *Matsya Purāṇa*—A Study.
By Dr. V. S. Agrawala Rs. 40
2. *Garuḍa Purāṇa*—A Study.
By Dr. N. Gangadharan Rs. 40
3. *Nārada Purāṇa*—A Study.
By Dr. K. Damodaran Nambiar Rs. 75
4. Niti-Section of Purāṇārthasaṁgraha.
By Dr. V. Raghavan Rs. 2
5. Vyāsa-Praśasti [व्यासप्रशस्तिः]. Compiled and edited
By Dr. V. Raghavan Rs. 1
6. Greater Rāmāyaṇa. By Dr. V. Raghavan Rs. 30
7. Viṣṇupurāṇa Viśayānukramaṇī [विष्णुपुराणविषयानुक्रमणौ]
By Pt. Madhvacharya Adya Rs. 5
8. Bṛhaspati-Saṁhitā of the Garuḍa Purāṇa.
By Dr. L. Sternbach Rs. 10
9. Mānavadharmasāstra [I-III] and Bhaviṣya Purāṇa
By Dr. L. Sternbach Rs. 20

Journal

Purāṇa—Half Yearly Research Journal—dealing with the various aspects of purāṇas, [Some back volumes are still available]

Annual Subscription— Inland Rs. 50, Foreign £ 5.

The books can be had of the General Secretary, All-India Kashiraj Trust, Fort, Ramnagar, Varanasi.

पुराणम्

(भाग:-२६; अङ्क:-१)

PURĀNA

(Vol. XXVI. 1)

संस्कृत-खण्डः

संस्कृतविद्वांसोऽभ्यर्थन्ते यत्ते पुराणपत्रिकायां प्रकाशनार्थम्
(१) पुराणगत-दर्शनशास्त्र-धर्मशास्त्रविषयपरान् लेखान् (२)
पुराणोक्त-दुरुहार्थकास्पष्टार्थकवचनव्याख्यापरान् लेखांश्च प्रेष-
येयुरिति ।

:इन्द्र-कुम्भः

पुराणानां नूनमागममूलकत्वम्

श्रीब्रजवल्लभद्विवेदः, शास्त्रचूडामण्याचार्यः, काशी

[It is wellknown that the words Āgama and Nigama chiefly denote the Tantra and the Veda respectively. The original Āgama is regarded as beginningless and is said to be the source of the Sāṃkhya, Yoga, Pāñcarātra, and Pāśupata śāstras. An attempt is made here to prove that like the Vedas, the Āgamas are also the source of the Purāṇas; in other words the Purāṇa is the amplifier (*upavṛṇhaka*) not only of the Vedas but also of the Āgamas.

That some of the chapters of the Agni-purāṇa are based on the Hayasīrṣa and other Āgamic works is beyond doubt. It is evident that the subjects like the construction of *prāsādas*, *mandīras*, idols etc. belong to the field of the Āgamas and that the Purāṇic chapters dealing with these are clearly based on certain Āgamic works.

Some of the Purāṇas expressly mention those subjects that are not propounded in the Vedas. Similarly we find such subjects treated of in the Purāṇas as are not propounded in the Smṛtis. All these subjects are regarded as belonging to the Purāṇas. A large number of these Purāṇic subjects (e. g. the *pūrta* acts) are originally Tāntric in character. Purāṇic chapters dealing with these subjects are undoubtedly based on some Āgamic works.

Chapters dealing with the Śaiva philosophy are found in the Nārādiya-purāṇa, Some of the verses in these chapters are found even in the works of Śaiva teachers. Chapters of a similar kind are found in other Purāṇas also. Dr. Hazra is also of the opinion that some Purāṇic chapters are based on the Tantras. His view that the Tantras are anti-Vedic and anti-Brāhmanic does not seem to be valid. In the Śānti-p. Sāṃkhya, Yoga, Pāñcaratra, Pāśupata and the Vedas are regarded as authoritative. Such Purāṇic passages as showing censure to some śāstras are not to be taken literally. It is well known that the teachers of the Advaita school are

the staunch worshippers of the Śrīcakra of the Tantra śāstra. The view of some scholars that the Tāntric influence is not to be found in the Purāṇas composed before 800 A. D. is untenable.

It is remarkable to note that the line of teachers of the Pāsupata school is found in the Purāṇas like the Vāyu-p. The Garuḍa-p. is found to contain a few chapters which deal with Tāntric matters. That such chapters are based on some Āgamic works may be proved by comparing them with the chapters (in Āgamic works) dealing with similar subjects. It is however to be accepted that though both the Vedas and the Tantras are the sources of the Purāṇas, yet the Vedic religion has been given a prominent place in the Purāṇas.

Though there exists acute opposition between the Śaiva Āgamas and the Vaiṣṇava Āgamas, yet the Purāṇas are not in favour of this opposition. The Purāṇas lay much stress on the identity of Śiva and Nārāyaṇa. That is why a Purāṇa is sometimes found to propound the Vaiṣṇava as well as the Śaiva doctrines in its different chapters.

The Purāṇic assertion that Lākula and other Tāntric śāstras are delusive seems to be influenced by some of the statements of Śaṅkara and his commentators. Similarly the Purāṇic assertion मायावादमसत् छास्त्रम् is an example of the influence of Vaiṣṇavas of South India. It is however to be accepted that there are delusive (*mohaka*) portions in some of the Tāntric works. But this does not prove that the Tantras as a whole are to be regarded as non-authoritative. The authoritativeness of the Śaiva, Vaiṣṇava and Śākta Āgamas is found to have been expressly declared in the Purāṇas.

The current Purāṇas were not composed by the followers of the Pāñcarātra, Pāsupata and Śākta schools. They were composed in Vedic tradition; their authors were those persons who took the Āgamas as authoritative and who followed the rites and customs prescribed by the Smṛtis. That is why a Purāṇa is said to be वेदसंमितम् as well as आगमैः सुविभूषितम्.]

रामचरितमानसकारः 'सन्त'-विरुदालङ्कृतः श्रीमान् तुलसीदासो ग्रन्थारम्भे नानापुराणनिगमागमसम्मतत्वं स्वग्रन्थस्य प्रज्ञापयति । अत्र निगम-शब्दो वैदिकं वाङ्मयम्, आगमशब्दश्च तन्त्रागमशास्त्रं सूचयति । शब्दयोरनयोः प्रवृत्तिविषये वर्तते मतानैक्यं शास्त्रकाराणाम् । “इतरेष्वामाद् धर्मः” (१।८२) इति मनुस्मृतिश्लोके आगमपदेन वेदो गृह्यत इति तद्भाष्यकारो मेधातिथिराह । निगमपदेन च वेदस्य ग्रहणं भवतीति निरुक्ते बहुषु स्थलेषु समुद्रुङ्कयते “इत्यपि निगमो भवति” इति वाक्यपुरःसरम् । “आगमः खल्वपि—ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” इति च पस्पशाह्निके महाभाष्यकारः पतञ्जलिः । भर्तृहरिरपि—“शिष्टेभ्य आगमात् सिद्धाः” (१।२७), “न चागमादृते धर्मः” (१।३०), “आगमस्तमुपासीनः” (१।४१), “न जात्वकर्तृकं कश्चिदागमं प्रति-पद्यते” (१।१३३), “प्रणीतो गुरुणाऽस्माकमयमागमसंग्रहः” (२।४९०), “भिन्नैरागम-दर्शनैः” (२।४९२), “पुराणैरागमैर्विना” (२।४९३) इत्येवं बहुषु स्थलेषु प्रयुङ्क्ते तदागमपदम् । अत्र टीकाकारा आगमपदेन ऋषिप्रणीतानां शास्त्राणाम्, निगम-पदेन चापौरुषेयानां वेदानां ग्रहणं कुर्वन्ति । अमुमर्थमागमाचार्यस्तान्त्रिकप्रवरः काश्मीरकः श्रीमदभिनवगुप्तोऽप्युररीकरोतीव । स हि^१—“वेद्यं धर्माद्युपायं निश्चितं गमयतीति निगमो वेदः” इति निगमपदस्य व्युत्पत्तिमाचष्टे ।

आगमपदस्य तु तेन किञ्चिद् भिन्नं व्याख्यानं प्रस्तुतम् । तद्यथा तन्त्रा-लोके—“इह तावत् समस्तोऽयं व्यवहारः पुरातनः । प्रसिद्धिमनुसन्धाय सैव चागम उच्यते ॥” (३।५।१-२) इति, “प्रसिद्धिश्चाविगानोत्था प्रतीतिः शब्दनात्मिका” (३।५।१९) इति च । अपि च—“आगमो हि नामायं शब्दनसंक्रान्तिशरीरः । यथाह भगवानन्तः^२—“परत्र स्वबोधसंक्रान्तये शब्देनोपदिश्यते” (पृ० ८९), “स च यो यस्य हृदये निरुद्धिमागतः स एव” (पृ० ९६), “नहि बुद्धो नाम नियतः कश्चित्, अपि तु भावनाबलप्रतिलब्धक्षणिकादिदृढविमर्शः । तस्य क्षणि-

१. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनी (भा. १, पृ. १५) द्रष्टव्या ।

२. अभिनवगुप्तेन तन्त्रालोके (२।८।३१३) अनन्तकारिका स्मर्यते । भगवता शेषेण पृथ्व्याधारभूतेन सोपदिष्टा । सा परमार्थसारनाम्ना सांख्य-वेदान्त-वैष्णवदर्शनग्रन्थत्वेन प्रसिद्धा सटीका मुद्रितोपलभ्यते । तदाधारेणाभिनवगुप्तः परमार्थसाराख्यं शैवग्रन्थं जग्रन्थ । तत्र तृतीये श्लोकेऽभिनवगुप्तोऽनन्तकारिकामेव आधारकारिकानाम्ना स्मरति, “स्वशास्त्रे चाप्यहीशानो विश्वाधारधुरन्धरः” (२।८।३०९) इति च स तन्त्रालोकेऽनन्तं सादरं स्मरति । महाभाष्यकारः पतञ्जलिरपि शेषावतारभूत इत्यनन्तनाम्ना स एवात्र स्मृत इति प्रतीयते । अतो महाभाष्ये गवेषणीयमेतद् वचनम् । पातञ्जलयोगसूत्राणा-मपि कर्ता भगवान् शेषावतारभूतोऽनन्तः पतञ्जलिरेवेति भारतीया परम्परा । तत्र योगभाष्ये व्यासकृते (१।७) आनुपूर्व्या तदिदं वाक्यं समुपलभ्यते ।

कादिभावनोपदेशी गुरुः पूर्वबुद्धः, तस्याप्यन्य इति क्रमेणानियतवक्तृत्वात् पार-
मेश्वरविमर्शमयतैव वस्तुतः । एवं चतुर्विंशतितत्त्वभावनाभावितः कपिलो मन्तव्यः ।
अत एव सर्वागमा अनादय एव” (पृ० ९७-९८) इति च स एवागमपदं^३
विवृणोति । एवं च ४ सांख्य-योग-पाञ्चरात्र-पाशुपतादिशास्त्राणामागमपदाभिलष्यत्व-
मिति बाढमत्र साधयितुं शक्यते ।

“आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजामुखे । मतं च वासुदेवस्य तस्मादा-
गममुच्यते ॥ निर्गतं गिरिजावक्त्राद् गतं च गिरिशश्रुतौ । मतं च वासुदेवस्य
तस्मान्निगममुच्यते ॥” श्लोकद्वयमेतदागमनिगमलक्षणप्रतिपादकं बहुषु ग्रन्थेषुद्धृतं
दृश्यते । क्वत्यमिति तु न ज्ञायते । लक्षणमेतदङ्गीकृत्यैव कुलचूडामणिग्रन्थस्य
कुलचूडामणिनिगम इति नाम ख्याप्यते । परन्तु नैतत् प्राचीनाचार्यसंमतम् । न
च दृश्यते तादृशो विभागः प्राचीनेषु क्रमसम्प्रदायग्रन्थेषु, येषां किल उपदेष्ट्री
भवति काली कालसङ्कर्षिणी । नात्र कुत्रापि निगमपदप्रयोगो लब्धप्रसरः, किन्तु
सर्वेऽपीमे ग्रन्था आगमाख्यामेव धारयन्ति । तस्मात् सम्पूर्णं तान्त्रिकं
वाङ्मयमागमपदेन, वैदिकं च निगमपदेन बोध्यते । पूर्वोक्तानि श्रीमदभिनवगुप्त-
वचनान्यप्यत्रैवानुगुणानि । अत्रैव चार्थे निबन्धेऽस्मिन् निगमागमशब्दौ प्रयुक्तौ
मन्तव्यौ ।

पुराणानां प्राचीनतमं स्वरूपं साम्प्रतमनुमानप्रमाणेनैव कल्पयितुं शक्यते ।
तच्च नास्य निबन्धस्य परिधिपतितमिति वर्तमानानामष्टादशमहापुराणानां स्वरूप-
मेव समालोचनीयताकोटिमाटीकते । एषामेव च नूनमागममूलकत्वमिति सिषा-
धयिषितं नः ।

पुराणानां वेदार्थोपबृंहकत्वमिति विद्वद्भिः साधु चिन्तितं चिन्त्यते च,
किन्तु कुत्रापि किल तेषामागमार्थोपबृंहकत्वं संग्राहकत्वं वा नैव चिन्त्यते ।
अस्माभिः ५ “आगम आनि तन्त्रशास्त्र” इति शीर्षके मराठीभाषानिबद्धे निबन्धे-
ऽग्निपुराणस्य ३९-७० अध्याया ६ हृषशीर्षपञ्चरात्रस्य आदिकाण्डस्य २-४४ पटलान्,

३. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यामेव (भा. ३) सर्वमेतदवलोकनीयम् ।

४. शास्त्राणामेषां प्रामाण्यादिकमनुपदमेव चिन्त्यते ।

५. पुण्यपत्तनस्थ (पूना) वेदशास्त्रोत्तेजकसभया शताब्दीस्मारकग्रन्थत्वेन प्रकाशिते
“प्राचीन भारतीय विद्येचे पुनर्दर्शन” इत्याख्ये ग्रन्थे (पृ. १८१-१९६) द्रष्टव्योऽयं
निबन्धः ।

६. हृषशीर्षपञ्चरात्रस्य आदिकाण्डस्य भागद्वयात्मकं संस्करणं ‘वारेन्द्र रिसर्च सोसाइटी’
इति संस्थया बंगलादेशीयराजशाहीनगरस्थया सन् १९५२, १९५६ इति वत्सरयोः
प्रकाशितम् ।

७१-१०६ अध्यायाश्च "सोमशम्भुकृतकर्मकाण्डक्रमावल्याम् (पृ० ३१-१८६) उद्धृतान् लीलावतीशिवागमश्लोकाननुकुर्वन्तीति प्रतिपादितमासीत् । तथा हि—“हय-शीर्षः प्रतिष्ठाथं देवानां ब्रह्मणेऽब्रवीत्” (३८।५१) इत्येवं किलाग्निपुराणे विष्ण्वाराधनप्रकरणमिदमारभ्यते । हयशीर्षपाञ्चरात्रं च हयशीर्षेण ब्रह्मणे समुपदिष्टम् । तत्रत्ये आदिकाण्डीये द्वितीये पटले पञ्चविंशतिपाञ्चरात्रसंहितानामथ च भागवतसंहितानां नामानि प्रदर्श्यन्ते । अग्निपुराणे (३९।२-५) च पञ्चविंशतिपाञ्चरात्रसंहितानामेव नामानि संगृहीतानि, न भागवतसंहितानाम् । अहिर्बुध्न्यसंहितासम्पादकः शर्मण्यदेशीयो डॉ० ओटो श्रादरमहोदयस्तस्य ग्रन्थस्य स्वकीयायां भूमिकायां^८ भागवतसंहितानां नामान्यपि पाञ्चरात्रसंहितासु परिगणितवान् । तन्नोचितमित्यग्निपुराणस्य प्रकरणेनानेन साधु सिद्धयति ।

“स्कन्दायेशो यथा प्राह प्रतिष्ठाथं तथा श्रृणु” (७०।९) इत्येवमग्निपुराणे शिवाराधनप्रकरणमारभ्यते । “अथ संक्षेपतो दृष्टं लीलावत्यां शिवागमे” (पृ० ३१) इति च कर्मकाण्डक्रमावलीकारो भणति । अग्निपुराणप्रामाण्येन कर्मकाण्डक्रमावलीवचनेन चानेन लीलावत्याख्यः शिवागमः स्कन्दायेशेन समुपदिष्ट इत्यायाति । सोमशम्भुना कर्मकाण्डक्रमावली ११३० वैक्रमे वत्सरे समाप्तिं गमितेत्युभयोरग्निपुराणकर्मकाण्डक्रमावलयोराधारभूतो ग्रन्थो लीलावत्याख्यः शिवागम इत्यकामेनापि मन्तव्यम् ।

वैरोचनीये^{१०} प्रतिष्ठालक्षणसारसमुच्चये—

७. अस्य ग्रन्थस्य साम्प्रतं संस्करणत्रयमुपलभ्यते । देवकोट्टैनगरतः १९३१ ई० वर्षे प्रकाशितं प्रथमम्, काश्मीरग्रन्थावल्यां १९४७ ई० वर्षे प्रकाशितं द्वितीयम्, पांडीचेरीतश्च भागत्रयेषु (१९६३, १९६८, १९७७ ई०) प्रकाशितं तृतीयम् । अत्र काश्मीरसंस्करणपृष्ठसंख्या द्रष्टव्या ।
८. “इन्द्रोडक्शन दू दि पाञ्चरात्र एण्ड दि अहिर्बुध्न्यसंहिता” (पृ. ५-११) इत्याख्यस्तस्य ग्रन्थोऽवलोकनीयः ।
९. लीलावत्याख्यः शिवागमः शिवागमोपागमसूचीषु न दृश्यते । पांडीचेरीसंस्करणेऽप्यस्य परिचयो नैव दत्तः । डॉ. आर.सी. हाजरामहोदयः “स्टडीज इन उपपुराणाज” इत्यस्य ग्रन्थस्य प्रथमे भागे (पृ. १३) एकाग्रपुराणीयोपपुराणनामावल्यां लीलावतीपुराणं निर्दिशति, द्वितीये च भागे (पृ. ६२६-६२७) नाद्याप्यस्य कुत्राप्युद्धरणादिकमुपलभ्यत इति वक्ति । शिवधर्म-शिवधर्मोत्तरप्रभृतीनामुपपुराणानां नामान्युपागमेषु दृश्यन्ते । तेन केषाञ्चनोपागमानामुपपुराणेषु समजायत समावेशो गच्छता कालेनेति वक्तुं शक्यते ।
१०. वैरोचनशिवाचार्यविरचितोऽयं ग्रन्थो भागद्वयात्मको नेपालराजकीयपुस्तकालयतः २०२३, २०२५ वैक्रमाब्दयोः प्रकाशितः ।

प्रतिष्ठाकल्पकौमारं किरणं पिङ्गलामतम् ।
 देव्यामतं मयं नन्दि प्रतिष्ठापारमेश्वरम् ॥
 भास्करं लिङ्गकल्पं च विद्यापुराणवाटुलम् ।
 शक्राख्यं वामदेवं च द्विधा पैतामहं तथा ॥
 बाणगर्गमतं याम्यं हंसाख्यं वैश्वकर्मकम् ।
 प्रतिष्ठातन्त्राप्येतानि शिवोक्तान्येकविंशतिः ॥ (२।१७९-१८१)

इत्येवमेकविंशतिसंख्याकानां शिवोक्तानां प्रतिष्ठातन्त्राणां नामानि प्रदर्शितानि । सर्वाण्येतानि प्रतिष्ठातन्त्राणि शिवागमेषु तदुपागमेषु वा, क्वचन उपपुराणेषु वा समाविशन्ति ।

न वेदे त्रिविधं लिङ्गं न च प्रासादलक्षणम् ।
 न द्वारं मण्डपादिश्च स्थापनं न शिवादिके ॥ (२।१५६)

इति च तत्रैव प्रोच्यते । तेन त इमे विषयाः पुराणेष्वगमेषु गृहीता इति स्वीकार्यम् ।

न वेदे ग्रहसंचारो न शुद्धिः कालबोधिनी ।
 तिथिवृद्धिक्षयो वापि न पर्वग्रहनिर्णयः ॥
 इतिहासपुराणैस्तु कृतोज्यं निर्णयः पुरा ।
 यन्न दृष्टं हि वेदेषु तत्सर्वं लक्ष्यते स्मृतौ ॥
 उभयोर्यन्न दृष्टं हि तत्पुराणैः प्रगीयते ।
 (बृ० ना० २।२४।१९-२१)

इति च स्वयं पुराणान्यपि वर्णयन्ति ।

अथ तन्त्रविधिं वक्ष्ये पुराणेष्वपि गीयते ।
 तन्त्रे चैव प्रतिष्ठां च कुर्यात् पुण्यतमेऽहनि ॥ (२।१।११।१)

इत्यादिना भविष्यपुराणेऽपि^{११} वृक्षारामवापीकूपतडागादीनां प्रतिष्ठा तन्त्रानुसारेणैव वर्णिता ।

द्विविधं कर्म भवति—इष्टं च पूर्तं चेति । तत्रेष्टं ज्योतिष्टोमादिकं वैदिकं

११. चित्रकूट(चित्तौड़)दुर्गं निकषा घोसुण्डीनामके ग्रामे समुपलब्धे प्राचीने ब्राह्मी-लिप्युत्कीर्णे शिलाशासने सशिलाप्राकारा वाटिका वायुदेवसङ्कर्षणाभ्यां समर्पितेति वर्णयते । सात्वतसंहिता च पाञ्चरात्रीया निर्दिशति—“यः सप्राकारमारामं संप्रयच्छति वै विभोः । नानापुष्पफलोपेतं वापीद्रुमसमाकुलम् ॥ साब्जतोयाशयोपेतं माकखड्गसमन्वितम् । स नन्दनवने भोगान् भुक्त्वा यात्यच्युतालयम् ॥” (२५।३६६-३६७) इति । सात्वतसंहिताया उपोद्घातोऽस्मदीयोऽत्र द्रष्टव्यः (पृ. ७) ।

कर्म आमुष्मिकम् । पूर्तं च वृक्षारामवापीकूपतडागादीनां निर्माणमैहिकफलदं कर्म । “धर्मो द्विविधः—इष्टः, पूर्तश्चेति । तत्रेष्टो वैदिकः, पूर्तस्तान्त्रिकः” (श्लो० १९) इति तत्त्वप्रकाशव्याख्याकारः^{१२} कुमारदेवो भणति । तेन पूर्तकर्मणां पुराणेषु कृतो विस्तारस्तन्त्रागमाननुसरतीति प्रासादमूर्तिनिर्माणप्रतिष्ठादयः, वापीकूपतडागादि-निर्माणप्रतिष्ठादयश्च विषया नूनमिदम्प्रथमतया तन्त्रागमेष्वेव वर्णिता इत्यङ्गी-कार्यम् ।

त्रिपदार्यं चतुष्पादं महातन्त्रं प्रचक्षते ।

भोगमोक्षक्रियाचर्याह्वयाः पादाः प्रकीर्तिताः ॥ (१६३।१३)

इत्यपि बृहन्नारदीये दृश्यते । पति-पशु-पाशात्मकपदार्यत्रयप्रतिपादका ज्ञान(विद्या)-योग-क्रिया-चर्याख्यपादचतुष्टयात्मकाः शैवागमा भवन्तीति मनीषिणा-मतिरोहितमेतत् । तेन बृहन्नारदीयेऽस्मिन् श्लोके भोगपदस्य स्थाने योगपदेन भाव्यम् । सम्पूर्णोऽयमध्यायोऽशुद्धिभूयिष्ठः शैवागमीयतत्त्वप्रकाशादिग्रन्थ-साहाय्येन शोधयितुं शक्यते । अत्र केचन श्लोकाः सद्योज्योतिःशिवाचार्यग्रन्थेषु भोगकारिकादिषु अष्टप्रकरणान्मा^{१३} मुद्रितेषु समुपलभ्येरन् । कूर्मपुराणे उत्तरे भागे वर्तते ईश्वरगीता नाम । सा शैवागमसिद्धान्तात् सार्वान्मयेनानुसरति । तत्त्व-प्रकाशटीकाकारः कुमारदेवस्तां प्रमाणत्वेनोद्धरति । पुराणागमयोः सान्निध्यं तेनानुमातुं शक्यते । तत्त्वप्रकाशव्याख्याकारः शैवोऽघोरशिवाचार्यः—

अद्वैतवासनाविष्टैः सिद्धान्तज्ञानवर्जितैः ।

व्याख्यातोऽत्रान्यथाऽन्यैर्यत् स ततोऽस्माकमुद्यमः ॥

इति स्वव्याख्यारम्भे भणति । अत्र स कुमारदेवकृतां टीकां स्मरतीव । स्मार्तदृष्टिर्हि कुमारदेवस्य व्याख्यायां जागरूका विद्यते, यतो हि स आगमशास्त्राणीव श्रुतिपुराणवचनान्यपि प्रमाणीकरोति । पञ्चदेवोपासनपरा एषैव दृष्टिः पुराणे-ष्वपि जागर्तितराम् । शिवनारायणयोरैक्यवत् तत्र शक्ति-स्कन्द-गणेश-सूर्यादीना-मुपासना तथैव वर्णिता, यथा हि प्रपञ्चसार-शारदातिलकप्रभृतिषु तान्त्रिकेषु

१२. कुमारदेवोऽयं गुर्जरदेशे चालुक्यराज्यसंस्थापकस्य मूलराजस्य नृपतेः (१०९० ई.)

गुरुः कुमारशिवः प्रतीयते, येन हि सिद्धपुरे सहस्रौदीच्यानुदीचीतः समाहूय स्मार्त-धर्मप्रतिनिधिभूतो रुद्रमहालाख्यः प्रासादः प्रतिष्ठापितः ।

१३. देवसालपुरीशिवागमसिद्धान्तपरिपालनसंघेन प्रथमे भागे तत्त्वप्रकाश-तत्त्वसंग्रह-तत्त्व-निर्णयाख्याः सव्याख्या ग्रन्थाः १९२३ ई. वर्षे, द्वितीये च भागे रत्नत्रय-भोगकारिका-नादकारिका-मोक्षकारिका-परमोक्षनिरासकारिकाख्याश्च सव्याख्या ग्रन्थाः १९२५ ई. वर्षे, वाणीविलासमुद्रणालये मुद्राप्याष्टप्रकरणान्मा प्रसिद्धिमानीताः । अत्र प्रथमचतुर्थ-षष्ठान् विहाय शिष्टाः सर्वे ग्रन्था सद्योज्योतिःशिवाचार्यप्रणीताः सन्ति । शिवदृष्टिकार-सोमानन्दतोऽपि प्राचीन एषु आचार्यः ।

ग्रन्थेषु दृश्यते । अग्निपुराणादिषु सविशेषम्, अन्यत्रापि सेयं दृष्टिः सर्वत्र प्रोन्मी-
लिता । एतेन सिद्ध्यति यत् पुराणानां न केवलं वेदार्थोपबृंहकत्वम्, अपि स्वन्त्येऽपि
विषया अत्र संकलिताः, ये हि वेदेषु नोपलभ्यन्ते । ते च बाहुल्येन तन्त्राग-
मीया इति नूनं पुराणानामागमानुवर्तित्वमिति को नामाऽत्र सन्देहस्यावसरोऽत्र
शिष्यते ।

उपपुराणेषु कृतभूरिपरिश्रमो डॉ० आर० सी० हाजरामहोदयः^{१४} पुराणेषु
तान्त्रिकप्रभावं चिन्तितवान् । स पाञ्चरात्रसंहिताः शैवागमांश्चात्रैवान्तर्भावयतीति
तदुचितमेव, किन्तु तन्त्राणां ब्राह्मणविरोधित्वमवैदिकत्वं चेत्यादिप्रतिपादनं
तत्कृतं नैवास्मभ्यं रोचते । भारतीये वाङ्मये विरोधपरिहारप्रवणायाम् समन्वया-
त्मिकायां दृष्टौ जागरूकायां तत्र ब्राह्मण-बौद्ध-जैनादयो विभागा भगवतो महा-
कालस्य कलनात्मिकां वृत्तिमेव सूचयन्ति । सर्वासामासां दृष्टीनां विस्तारकाः प्रायो
ब्राह्मणा एव सन्ति । तेन केवलं वैदिकवाङ्मस्य कृते कृतो ब्राह्मणशब्दप्रयोगो
भारतीये समाजे विद्वेषोत्पादक इव, संकोचोन्मीलक इव भवतीति साहित्येतिहासे
भ्रान्तिभरितोऽयं शब्दः सर्वथा प्रयोगानहं इति विशेषतोऽवधेयोऽयं विषयो
विपश्चिद्धः ।

बादरायणीये ब्रह्मसूत्रे तकपादे सांख्य-योग-पाञ्चरात्र-पाशुपतादिमताना-
मवैदिकत्वमुद्घोष्यते । महाभारते च शान्तिपर्वणि नारायणीयोपाख्याने—

सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥ (३४९।६४)

इत्येवं सर्वेषां प्रामाण्यमूरीक्रियते । “स्वयं प्रमाणान्येतानि न हातव्यानि
हेतुभिः” इति हि तत्रत्यस्योत्तरार्धस्य पाठान्तरं दृश्यते । कृतान्तपञ्चकस्यैतस्य
प्रामाण्यप्रतिपादकानि भूयांसि वचांसि पुराणागमेषु धर्मशास्त्रीकानिबन्धेषु च
समुपलभ्यन्ते । महाभारते पूर्वोक्त एव प्रकरणे मतानामेषां प्रवक्तार एवं
निर्दिष्टाः—

सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।

हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः ॥

अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्यं स उच्यते ।

प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन ॥

उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः ।

उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ॥

पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान् स्वयम् ।

(३४९।६५-६८) इति ।

१४. स्टडीज इन दि पुराणिक रिकार्ड्स ऑन हिन्दू राइट्स एण्ड कस्टम्स (अ. ५, पृ.
२६०-६४) ।

सर्वेषामेषां मतानां प्रामाण्यं च तत्रैवं निर्दिश्यते—

सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ।

यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः ॥

(३४९।६८-६९) इति ।

भगवद्गीता च सांख्यं योगम् उपनिषदः पाञ्चरात्रं च सम्यग् व्याख्या-
तीति को नाम विद्वान् न जानीते । एकान्तभावोपपादकमेकायनं धर्ममेव प्राधान्येन
प्रतिपादयति सेत्यपि केचन वदन्ति । शिवपुराणे^{१५} श्रौतः स्वतन्त्रश्चेति द्विविधः
शिवागमः प्रतिपाद्यते । तत्र श्रौतः शतकोटिप्रविस्तरः, यत्र पाशुपतं व्रतं ज्ञानं च
वर्ण्यते । एवं च सांख्ययोगयोरिव पाञ्चरात्रपाशुपतमतयोरपि प्रामाण्ये न कश्चन
विसंवादो महाभारतपुराणादिषु । पुराणेषु यथा केषाञ्चन मतानां मोहकत्वमुक्तम्,
तथैव तत्र—“मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते” (पद्म० ६।२६३।७१)
इत्यप्युच्यते । तेनार्थवादन्यायेन संगमनीयानि तादृशानि पुराणवचनानि ।
शाक्तागमेषु समुपबृंहिता भगवत्यास्त्रिपुरसुन्दर्याः श्रीचक्रस्य च वरिवस्या
शाङ्करेषु मठेषु सबहुमानं प्रवर्तत इति जानन्त्येव मनीषिणः ।

पाञ्चरात्रपाशुपतमतयोः प्राचीनताविषये डॉ० आर० जी० भाण्डारकर-
डॉ० हेमचन्द्ररायचौधरीप्रभृतिभिर्विद्वद्भिर्विचारितम् । कृतान्तपञ्चकमुपजीव्यैव
रामायणमहाभारतयोर्वैतमानानां महापुराणानां च प्रवृत्तिः समजायतेति तत्र तत्र
सिद्धान्तानामेषां समासेन व्यासेन चोपवर्णनदर्शनादङ्गीकर्तव्यम् । तेन ८०० ई०
वर्षेभ्यः पूर्वं पुराणेषु तान्त्रिकः प्रभावो नैव दृश्यत इत्युक्तिर्नैव क्षोदक्षमा । न केवलं
मन्त्रन्यास-अभिचारकर्म-यन्त्रमण्डपनिर्माणादय एव तान्त्रिका आगमिका वा
विषयाः, यावत् पूर्वोद्धृतप्रतिष्ठालक्षणसारसमुच्चयवचनप्रामाण्येन प्रासादमूर्ति-
निर्माणप्रतिष्ठादयो विषया इदम्प्रथमतया तत्रैव प्रतिपादिताः । दृश्यन्ते च त इमे
विस्तरेण वर्णिता विविधेषु पुराणेषु । डॉ० हाजरामहोदयः स्वयमपि वराहादि-
पुराणनिर्दिष्टान् पाञ्चरात्रशैवागमान् तद्विषयांश्च निर्दिशति । साम्प्रतिका ऐतिहा-
सिकास्तन्त्रागमशास्त्राणां प्रवृत्तिमष्टमशताब्दीपरवर्तिनीं साधयन्ति । तेषामेवात्र
प्रभावः प्रतीयते ।

कृष्णयजुर्वेदसंहितारण्यकयो रुद्रस्याघोरवामदेवादिपञ्चमुखानां भस्मोद्धू-
लनादिविधीनां च दृश्यते तादृगेव स्वरूपम्, यादृशं हि प्रतिपादितं पाशुपतसूत्र-
कारेण लकुलीशेन । स हि रुद्रस्याघोरादिस्वरूपपञ्चकप्रतिपादिकां पञ्चाध्यायीं
प्रणीतवान्, तत्र प्रत्यध्यायं क्रमशः कार्य-कारण-योग-विधि-दुःखान्तांश्च दार्शनिक-
पद्धत्या व्याख्यातवान् । भाष्यकारः कौण्डिन्यस्तानि सूत्राणि व्याकरोति । लाकुलाः,

मौसुलाः, कारुकाः, वैमलाश्चेति चतुर्विधाः पाशुपताः स्वच्छन्दादिशास्त्रेषु वर्ण्यन्ते, व्याख्यातारश्च तेषां स्वरूपं विशदयन्ति । लकुलीशशिष्यो मुसुलेन्द्रो हृदयप्रामाण्यं ग्रन्थं संदृग्धवानिति^{१६} रामकण्ठप्रामाण्येन प्रतीयते । “श्रीलकुलीशशिष्येण मुसुलेन्द्रेण कारोहणस्थानावतीर्णेन चापरेण...क्षेमेश्वरह्यस्वामिप्राप्तिहेतुक्रियाबहुलाः स्वे स्वे शास्त्रे व्रतविशेषा उक्ताः” इति च^{१७} क्षेमराजो वक्ति । पाशुपताद्यागमनिर्दिष्टाः केचन विषयाः साम्प्रतिकैतिहासिकदृष्ट्या प्राचीने^{१८} वायुपुराणे समुपलभ्यन्ते । तेनाष्टमशताब्दीतः पूर्वं तन्त्रागमशास्त्राणां प्रवृत्तिर्नासीदिति^{१९} विकल्पप्रायमिदं वचः । अग्निपुराण-गरुडपुराणयोरिवान्येष्वपि पुराणेषु तन्त्रागमशास्त्रीयाणि प्रकरणानि समानानुपूर्वीमनुसरन्ति समुपलभ्येरन्नित्येतदर्थं प्रयतमानैरस्माभिर्भवि-तव्यम् । पौराणिका हि पुराणान्तरेभ्यः शास्त्रान्तरेभ्यो वा गृहीतानि प्रकरणान्यानु-पूर्व्यां केवलं संबोधनादिपदपरिवर्तनपुरस्सरं परिगृह्णन्तीति पूर्वमेवाग्निपुराण-प्रामाण्येन प्रपञ्चितम् ।

इदमत्रावधेयम्—पुराणानि निगमागमोभयमूलकानीति सुनिश्चितम्, किन्तु तत्र निगमाख्याया वैदिक्या दृष्टेरेव प्राधान्यं दरीदृश्यते । तत्र हि वेदानां परमं प्रामाण्यम्, वर्णाश्रमव्यवस्थायाश्च सार्वत्स्येन स्वीकार इत्यत्र नास्ति संशीति-लवलेशोऽपि ।^{२०}

शैवागमा वैष्णवागमाश्च परस्परं विरोधमुखेन प्रवर्तन्ते । आगमीयोज्यं दोषः पुराणेषु न दृश्यते । पुराणेषु शैववैष्णवादिविभागे जागरूके सत्यपि सर्वत्रा-व्याहृतं शिवनारायणयोरैक्यं प्रतिपाद्यते । पुराणानां सात्त्विकत्वादिविभागः— “रजोजुषे जन्मनि, सत्त्ववृत्तये स्थितौ, प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे” इति कादम्बरी-कारमहाकविबाणभणितिसरण्या व्याख्येयः । यथा एकमेव ब्रह्म कृत्यभेदेन समाख्या-भेदमनुभवतीव, तथा पुराणान्यपि सात्त्विकादिविभागवन्ति भवन्ति । नात्राधरो-

१६. परमोक्षनिरासकारिकाव्याख्यानं (श्लो. ३) तस्य द्रष्टव्यम् ।

१७. स्वच्छन्दतन्त्रं (१०।११३४-३५) तद्व्याख्यानं चात्रावलोकनीयम् ।

१८. वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित् समम् ॥ धृत्यर्थैरध्यवसितं पशुपाशविमोक्षणम् । सर्वेषामाश्रमाणां तु मया पाशुपतं व्रतम् ॥ उत्पादितं शुभं दक्ष सर्वपापविमोक्षणम् । (३।१२९४-२९६) इत्यत्र पाशुपतव्रतस्य पशुपाशविमोचनपूर्वकपतित्वसम्पादत्वं वर्ण्यते ।

१९. “शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः” (१।९) इति हि योगसूत्रे विकल्पलक्षण-मुच्यते ।

२०. “नलिनीपत्रसंहत्यां सूक्ष्मसूच्यभिवेधने । दले दले तु यः कालः स कालो लव-वाचकः ॥” (१।२९) इत्येवं प्रपञ्चसारे लववाचकस्य सूक्ष्मतमस्य कालस्य लक्षणं वर्ण्यते ।

ध्वीभावः कश्चित् । तेन वामन-वराह-कूर्मादिविष्णवतारनामाङ्कितानि पुराणानि सात्त्विकानि, तत्र च विष्णोरेव महिमा गीयत इति प्रायोवादमात्रम् । एवं च कूर्मपुराणं पूर्वं वैष्णवमासीत्, अधुना तत्र शैवोपादानानां प्राबल्यं संजातमित्येवं-प्राया^{२१} उक्तयो नैवोचिताः प्रतीयन्ते । बृहन्नारदीये पूर्वभागे ६३ तमेऽध्याये पाशु-पतं ज्ञानं वर्णयते, किन्तु तस्य प्रकरणस्योपक्रम एवं क्रियते—

शृणु नारद वक्ष्यामि तन्त्रं भागवतं तव ।

यज्ज्ञात्वाऽमलया भक्त्या साधयेद्विष्णुमव्ययम् ॥ (६३।१२)

अत्र पाशुपतं तन्त्रं भागवतनाम्ना, भगवान् शिवश्च विष्णुनाम्नाऽभिधीयते । शिवनारायणयोरैक्यप्रतिपादिका सैषा दृष्टिर्न केवलं कूर्मपुराणे, महाभारतादिष्वन्येषु पुराणेषु च सर्वत्राप्रतिहता विराजते ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ (६।५।७४)

इत्येवं षड्भिरेभिर्गुणैरन्वितो भगवानित्युच्यते विष्णुपुराणे, व्यूहवासुदेवश्च पाञ्चरात्रागमेषु ।

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ (१२।१३)

इति च माहेश्वरं षाड्गुण्यं वर्णयते वायुपुराणे । भक्तिस्तोत्रकारोऽवधूत-सिद्धोऽपि गायति—

ऐश्वर्यमप्रतिहतं सहजो विरागस्तृप्तिर्निसर्गजनिता वशितेन्द्रियेषु ।

आत्यन्तिकं सुखमनावरणा च शक्तिज्ञानं च सर्वविषयं भगवंस्तवैव ॥ इति ।

वैष्णव्यां शैव्यां च दृष्टौ समन्वयाधायकः काश्मीरक उत्पलवैष्णवः—“भेदः सर्वज्ञतादीनां ज्ञानादीनां च नास्त्यमी” (पृ० १०३) इत्यादिना स्पन्दप्रदीपिकायां शैवेषु सर्वज्ञतादिषु, वैष्णवेषु ज्ञानादिषु च गुणेषु सामञ्जस्यमुन्मीलयति । सेयं सामञ्जस्यापादिका दृष्टिः पुराणेष्वपि सर्वत्राव्याहता प्रसरतीत्यनुपदमेवोक्तम् । अस्यां स्थितौ पुराणेषु शैववैष्णवादिसम्प्रदायदृष्टीनामुद्भावनं बुद्धिविलसित-प्रायमेव मन्तव्यम् ।

लाकुलादिशास्त्राणां^{२२} मोहकत्वमित्यत्र ब्रह्मसूत्रतर्कपादव्याख्यातृणां

२१. डॉ० हाजिरामहोदयः पूर्वोक्ते ग्रन्थे कूर्मपुराणविवरणप्रसङ्गे (पृ. ६४) प्रतिपादयत्येतत् ।

२२. “अन्यानि चैव शास्त्राणि लोकेऽस्मिन् मोहनानि तु । वेदेवादविरुद्धानि मयैव कथितानि तु ॥ वामं पाशुपतं सोमं लाकुलं चैव भैरवम् ।” (२।२७।१४५-१४६) इत्यादिना कूर्मपुराणादिषु ।

प्रभावः, मायावादमसच्छास्त्रमित्यत्र च दाक्षिणात्यानां वैष्णवानां प्रभावोऽन्वेषणीयः । मायावादस्यासच्छास्त्रत्वं नाद्याप्यूरीक्रियते, यद्यप्याधुनिकास्तत्र बौद्धदर्शनप्रभावं गवेषयन्ति । एवमेव पाञ्चरात्रपाशुपताद्यागमानां मोहकत्वं नाद्यापि केनाप्यङ्गीक्रियते, प्रत्युत तेषु तेषु पुराणेषु स्मृतिनिबन्धेषु च तत्रत्या विषया व्यूहवाद-षाड्गुण्यवादादयो विधिमुखेनैव वर्णिताः ।

शैवशाक्ताद्यागमान्तर्गतानां कौलिकादिमतानां मोहकत्वं प्रत्युतावश्यमेवाङ्गीकार्यम् । सत्यं कौलमतप्रायं वज्रयानमारूढा बौद्धा मोहग्रस्ता भगवतो बुद्धस्योपदेशान् सर्वथा विस्मृत्य विलयं गता भारते वर्षे । “जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान् व्यतिक्रमः” (१।५।१५) इति भागवतीये पद्ये कौलिकेषु वज्रयानीयेषु च तन्त्रेषु प्रदर्शिता ^{२३}अर्ध्यानिष्पादनमुखा विधयः समालोचिता इव दृश्यन्ते । अत एव धर्मशास्त्रीयनिबन्धकारेण वल्लालसेनेन केषाञ्चन पुराणोपपुराणादीनामपि प्रामाण्यं श्रौते स्मार्ते च कर्मणि हेतुप्रदर्शनपुरस्सरं सर्वथा परिहृतम् ।

एतेन सर्वेषां शाक्ततन्त्राणामप्रामाण्यमर्वाचीनत्वं वा न साधयितुं शक्यते । ब्रह्माण्डपुराणान्ते वर्तमानस्य ललितोपाख्यानस्य खिलभागत्वं भवतु नाम । मत्स्यपुराणे (१३।२६-५४) देवीभागवते च स्थलद्वये (७।३०।५५-८४; ७।३८।५-३१) स्थापिताऽऽष्टोत्तरशतपीठानामावली मध्यभागसंनिविष्टा नैव तथा कल्पयितुं शक्यते । मार्कण्डेयपुराणे ^{२४} देवीमाहात्म्यम्, कूर्मपुराणे च देव्या अष्टोत्तरसहस्रनामस्तोत्रं तदङ्गभूतमेव मन्तव्यम् । सप्तशतीपाठाङ्गतया स्वीकृतस्य कीलकस्तोत्रस्य विशुद्धज्ञानदेहायेत्याद्यः श्लोकः श्लोकवार्त्तिकस्य भट्टकुमारिलकृतस्य मङ्गलश्लोकतां धत्ते । “सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये” (१।१।७) इत्यादिको दुर्गासप्तशतीश्लोकः ६०८ ई० वत्सराङ्किते दधिमती (मातृ) शिलालेखे “देवीं दधिमतीं विज्ञापयति” इत्युक्त्वा समुद्रुङ्क्यते । षष्ठशताब्दीभवेन महाकविना सुबन्धुना ^{२५} “वासवदत्तायाम्—“भिक्षुकीव तारानुरागरक्ताम्बरधारिणी भगवती सन्ध्या समदृश्यत” इत्येवं बौद्धानां देवी भगवती तारा स्मर्यते । उदयपुरस्थे पुरातत्त्वसंग्रहालये संरक्षिते

२३. उभयसामरस्यसमुत्थः कुण्डगोलकाख्यो द्रव्यविशेषोऽर्घ्यत्वेनात्र परिकल्प्यते (तन्त्रालोक-विवेके, १।५।१६६) । स्वयम्भुकुसुमादीनि चात्र पूजायामुपादीयन्ते । जुगुप्सितानि तान्येतानि कर्मणि ।

२४. “अर्धमात्रास्थिता नित्या यानुच्चार्या विशेषतः” (१।७४) इति दुर्गासप्तशतीपद्येऽर्धमात्राया अनुच्चार्यत्वमुच्यते । प्रणवादिपिण्डमन्त्रेषु स्थितानामर्धमन्त्रादिसमन्तानां ध्वनीनामर्धमात्रात्मकत्वमनुच्चार्यत्वं च शैवशाक्तागमेष्वेव सविशेषं प्रतिपाद्यते । तेन तत्प्रतिपादकानां तन्त्राणां दुर्गासप्तशतीतः पूर्वं स्थितिरवश्यमेव स्वीकार्या ।

२५. “दी कल्ट आफ तारा” (पृ० ७) इत्याख्यो ग्रन्थ एतदर्थं द्रष्टव्यः ।

४९० ई० वर्षे समुत्कीर्णे उदयपुरमण्डलान्तर्गते 'छोटी सादड़ी'-स्थानसमीपवर्तिनि गिरौ चित्रकूट-(चित्तौड़)दुर्गं निकषा वर्तमाने भ्रमराम्बामन्दिरस्य गर्भगृहे स्थापिते^{२६} शिलालेखे भगवती भ्रमराम्बा स्तूयते, या हि भ्रामरीति नाम्ना दुर्गासप्तशत्यां (११।५५) स्मृता । एवं च पुराणेषु शैवाः, वैष्णवाः, शाक्ताश्च आगमाः प्रायः प्रामाण्यमुखेनैवोपन्यस्ता इत्येव युक्तियुक्तं प्रतिभाति ।

न चेदं पुराणरचनाकार्यं पाञ्चरात्र-पाशुपत-शाक्ताद्यागमानुयायिभिः कृतम् । वैदिके वाङ्मये परमश्रद्धालुभिरागमानुशीलनपरायणैरसाम्प्रदायिकैः पौराणिकैः स्मार्तधर्मप्रतिष्ठाप्रवणैः शिवनारायणयोरैक्यमित्येवंप्रायां समन्वयात्मिकां दृष्टिमुन्मील्यद्भिस्तदिदं महत्कार्यं सम्पादितम् । अत्र वायुपुराणस्य कानिचन वचनानि विशेषतोऽवधेयानि सन्ति—“पुराणं संप्रवक्ष्यामि ब्रह्मोक्तं वेदसंमितम् । धर्मार्थन्यायसंयुक्तैरागमैः सुविभूषितम् ॥” (१।११) इति, “योगधर्मा बहुविधाः सांख्या भागवतास्तथा । ब्राह्मं शैवं वैष्णवं च सौरं शाक्तं तथार्हतम् । षड् दर्शनानि चोक्तानि स्वभावानियतानि च ॥” (१०।४।१४, १६) इति, “नातः परतरं किञ्चिन्नगमागमयोरपि” (१०।४।५४) इति च । वायुपुराणसदृशानां प्राचीनानां पुराणानामेभिर्बचनैस्तेषां निगमानुवर्तित्वमिव आगमानुसारित्वमपि नूनं सुतरां सिद्ध्यति ॥

२६. शिलालेखस्य परिचयः 'एपिग्राफिया इण्डिका'-पत्रिकायाः ३० वर्षीये चतुर्थेऽङ्के

१२०-१२७ पृष्ठेषु प्राप्तव्यः ।

आङ्गलभाषानिबद्धानां लेखानां संक्षेपाः

देवीपुराणोक्तं भारतीयकलाविवरणम्

DEVĪ PURĀṆA ON INDIAN ART

MANABENDU BANERJEE

देवीचरितं देवीपूजाविधानं चाधिकृत्य देवीपुराणं विरचितम् । शाक्तधर्म-विषये प्रमाणभूतमिदम् । देव्या घोरनामकस्य दैत्यस्य वधोऽत्र विशेषणोपवर्णितः । उपपुराणमिदं चतुष्पादयुतम् । प्रतिपादं ये विषया स्त आदावेव उक्ताः । वस्तुतो द्वितीयपादोक्ता विषया एव प्रचलिते देवीपुराणे दृश्यन्ते, अतो गम्यते मूलभूतं देवीपुराणं बृहत्तरमासीदिति ।

हाजरामहोदयेनास्योपपुराणस्य उत्तरा सीमा ८५० ख्रीष्टीयाब्दमितेति निर्धारिता, पूर्वासीमा च ख्रीष्टीयं षष्ठं शतकमिति । बहुभिर्निबन्धग्रन्थप्रणेतृभिरस्य वाक्यान्युद्धृतानि । उपपुराणमिदं भारतवर्षस्य पूर्वभागे विरचितम्, वङ्गदेशेऽस्य रचनाभूदिति संभाव्यते ।

मूर्तिप्रासादादि-निर्माणविषये चारुकलाविषये च बहूक्तमस्मिन्नुपपुराणे; द्रष्टव्याः २-४-११-१२-२२-३५ तमा अध्यायाः । एषु चक्रदोला-धारायन्त्र-परिखा-घण्टा-चामर-ध्वज-इन्द्रध्वज-पटचित्रादीनामुल्लेखो दृश्यते, क्वचिदेतेषां स्वरूपविवरणपराणि विशेषणान्यपि दत्तानि ।

मन्दिर-मूर्ति-निर्माणविषयेऽत्र बहूक्तम् । मन्दिरनिर्माण-मन्दिरप्रकारावधि-कृत्य विशिष्टानि कथनानि उपलभ्यन्ते; मन्दिरमूर्तिसंबद्धानि मानान्यपि चोक्तानि । तथैव दुर्ग-नगरनिर्माणादिविषयकाणि कथनानि बहुत्र दृश्यन्ते । देवीवाहनानां देवीधृतास्त्राणां च विशदं विवरणमपि प्रदत्तमत्र । देवीधृतालङ्काराणां विस्तरेण उल्लेखो दृश्यते । देव्या चतुःषष्टिराकाराः, तेषां विभागश्चात्र स्फुटमुक्ताः । गणेशस्य, मातृणां, विद्यानाम्, ऋतूनां, रुद्राणां च मूर्तीनां विवरणमपि क्वचिद् उपनिबद्धम् । मूर्त्युपादानभूतानां द्रव्याणामपि उल्लेखः पञ्चाशत्तमेऽध्याये दृश्यते ।

जीर्ण-विध्वस्तानां मूर्तीनां मन्दिराणां च संस्कारः कथं विधेय इत्यप्यत्र दर्शितम्; मन्दिरेषु देवमूर्तयः कथं स्थाप्या इत्यपि विवृतम् । मन्दिरसंबद्धानाम् उद्यान-भित्तिचित्र-घाटकायन्त्रादीनामपि उल्लेखः क्वचित् समुपलभ्यते । अन्त-रान्तरा च भेरी-शङ्ख-मृदङ्गादीनां वाद्ययन्त्राणां नामानि दृश्यन्ते । मन्दिरसंबद्धं नर्तनं संगीतं च क्वचिदुल्लिखितम् ।

विद्यासंबद्धानि कानिचिद् वचनान्यप्युक्तानि । पुस्तकवाचनम्, शास्त्र-लेखनम्, ताडीपत्रनिर्माणम्, चर्माधारे पत्राणां स्थापनम्, पट्टिकाधारः, रज्जुबन्धनम् इत्येते विषया अत्र उक्ताः ।

यवन- (मुसलमान) शासनात् प्राग् येषां प्रासाद-मन्दिरादीनां निर्माणं विहितम्, तेषां प्रायेण नाशः समजनि; अतो देवीपुराणोक्तरीतिमाश्रित्य ये प्रासादादयो निर्मिताः, तेषां दर्शनं दुर्लभमेव । पूर्वभारतवर्षीया भूमिरेव अस्या दुर्लभताया मुख्यो हेतुरिति विज्ञायते । मन्दिरादीनां ध्वंसो विद्वेषादिवशाद् मनुष्यैरपि कृत इत्यत्र न संशयलेशोऽपि ।

बौद्धालयविषयकं नारदपुराणवचनम्

THE NĀRADA-PURĀṆA ON BAUDDHĀLAYA

SMT. KRISHA KANTI GOPAL

बौद्धालयपरकास्त्रयः श्लोका नारदीयपुराणे पठ्यन्ते (११५५१-५३) । उक्तमत्र-महापद्यपि यो द्विजो बौद्धालयं विशेषं तस्य निष्कृतिर्भवतीति; बौद्धाः खलु वेदविनिन्दकाः, पाषण्डिनश्च; अतस्ते द्विजैरवेक्षणानर्हाः, ज्ञानतोऽज्ञानतो वा बौद्धालयो न प्रवेष्टव्यो द्विजैः । ज्ञानतो यदि कश्चिद् द्विजो बौद्धालयं प्रविशेत्, नास्ति तस्य निष्कृतिरिति ।

एतत्कथनस्य यत् तात्पर्यं तदैतिहासिकदृष्ट्या चिन्तनीयम् । बुद्ध-बौद्धधर्म-विषये सर्वेषां पुराणानामैकमत्यं नास्ति । अस्यानैक्यस्य को हेतुरित्यपि विचार्यम् । किं च कथं वा बुद्धो विष्णोरवताररूपेणाभ्युपगतः, कया च दृष्ट्या बौद्धमतं पुराणेषु प्रतिपादितम्, बौद्धमतस्य प्रभावो वैदिकधर्मावलम्बिनां समाजे कीदृश आसीत्— इत्यपि विचार्यमेव ।

हाजरामहोदयो विषयेऽस्मिन् वक्ति यद् बौद्धमतस्य पतनकाले बौद्धनिन्दा प्रवृत्तेति । मतमिदं न युक्तिसहम् । बौद्धमतोत्कर्षकाले बौद्धनिन्दा किमर्थं न कृता वैदिकधर्मपरैर्जनैरिति नोपपादयितुं शक्यते । अतो बौद्धमतनिन्दापराणि पुराणवचनानि अर्वाकिकालिकानीति हाजरामहोदयमतं न श्रद्धातुं योग्यम् । मौर्यशासनान्तिमकाले बौद्धमतनिन्दनप्रवृत्तिं ब्राह्मणसमाजे संजातेति विज्ञायते । बौद्धनिन्दापरा दृष्टिः कुमारिल-शंकराचार्यकाले भृशमासीत्, ततः प्राचीने कालेऽपि तथैव; युवान् चुआङ्गमहोदयेनापि ईदृशी स्थितिः परिदृष्टेति प्रसिद्धमेव ।

ख्रीष्टीयषष्ठशतकारम्भकाले बुद्धो न विष्णोरवताररूपेणाभ्युपगत इति हाजरामहोदयो बभाषे । पुराणे बुद्धोऽवताररूपेण स्वीकृतो, न पुनस्तस्य मतं प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतं पुराणेषु । विचित्रेयं दृष्टिः पुराणकाराणाम् । बौद्धमतं वेदविरोधीति, बौद्धा वेदविरोधिन इति च स्फुटमेवोक्तं पुराणेषु । एवं सत्यपि बोधितरुः पुराणे प्रशंसिता ।

विषयमिमं विचारयद्भिरिदमपि चिन्तनीयम्—निन्दाव्यञ्जकः पाषण्डशब्दः कथं बौद्धान् प्रति प्रयुक्त इति (पाषण्डेति शब्दः पाषण्डस्थले क्वचिद् भ्रान्त्या प्रयुज्यते पुराणकारैः) । धर्मसंप्रदायविशेषवाचकरूपेण शब्दोऽयम् अशोकनृपशिलालेखेषु प्रयुक्तः; नैषु शब्दोऽयं निन्दाभावं व्यनक्ति ।

शब्दस्यास्य निर्वचनमज्ञातमेव । पार्षदशब्दाच् शब्दोऽयं निष्पन्न इति केचन मन्यन्ते । कौटलीयार्थशास्त्रे पाषण्डिशब्दोऽपि दृश्यते; पाषण्डानां परिच्छेदादिविषयेऽपि अर्थशास्त्रे बहूक्तम्; निन्द्यचण्डालादिभिः सह एषामुल्लेखोऽपि दृश्यतेऽत्र ।

पाषण्डानां निन्दा मनुस्मृतावपि दृश्यते । इमे खलु वेदस्मृतिनिन्दका इति कुल्लूको बभाषे । अर्वाचीनेयं दृष्टिः टीकाकृतः । मन्ये पाषण्डशब्दस्य मूलभूतोऽर्थः 'अनभीष्टः पुरुषः' इति; अस्य वेदविरोधित्वरूपोऽर्थोऽर्वाककालिकः । पाषण्डैर्जनाः प्रभाविता न स्युरित्यतस्तेषां बहिर्निवासो विहित इति विज्ञायते ।

पाषण्डानां स्वकीया सामाजिकी स्थितिरासीदिति प्रतीयते, अतस्ते पृथग्जनसंघरूपेण विज्ञाता अभवन् । कथमेभिर्व्यवहरणीयं राज्ञेति विशदमुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

पाषण्डेषु बौद्धा जैनाश्च मुख्यरूपेण गणिताः; संन्यासिनां संन्यासिनीनां च संघ एषु आसीत् । पृथक्भूतजनसंघविशेषवाचकरूपेण प्रयुक्तः पाषण्डेतिशब्दः कालान्तरे बौद्धजैनां अभिलक्ष्य प्रयुक्त इति प्रतीयते । यद्यपि केषुचन पुराणवचनेषु बुद्धस्य नाम पाषण्डैः सह न स्मृतः, तथापि एतद्वचनगतेन पाषण्डशब्देन बौद्धा अभिप्रेता इत्यत्र न संशयलेशोऽपि; कानिचन वाक्यानि पुनर्बुद्धं पाषण्डरूपेण वर्णयन्ति ।

यतः कालान्तरे पाषण्डकृतवैदिकधर्मविरोधः सुदृढो जातः; अतः पाषण्डशब्देन वेदविरोधि बौद्धमतं लक्षितम् । पाषण्डरूपं मतं येषु ते पाषण्डिन इत्यर्थकः पाषण्डिशब्दोऽपि पुराणेषु प्रयुक्तः । न केवलं बौद्धाः; अपि तु अन्येऽपि केचन वेदविरोधिनः पाषण्डशब्देनाभिहिताः । क्वचित् पुराणेषु पाषण्डशास्त्राणां नामानि कापालभैरवादीनि चोक्तानि ।

नारदपुराणे यः पाषण्डिशब्दः प्रयुक्तः, स न संप्रदायविशेषवाची । शब्दोऽयमत्र बौद्धसंप्रदायवाचक इति ऐतिहासिकदृष्ट्या निश्चीयते । नारदपुराणस्य

रचनाकालविषये नैकमर्थं विदुषाम् । नारदीयपुराण-पूर्वभागीयपञ्चदशाध्यायः (यत्र बौद्धालयप्रसंगो वर्तते) कदा विरचित इति विशेषतो विचार्यम् । हाजरा-महोदयमतेन कालोऽयं ख्री० ८७५-१००० इति, काणेमहोदयमतेन ख्री० ७००-१००० इति ।

येयं बौद्धालयप्रवेशनिन्दा सा बौद्धस्पर्शस्य अशुचित्वात् कृतेति उपपद्यते । बौद्धालयो न खलु बौद्धगृहस्थजननिवासः, प्रत्युत बौद्धमठः । वैदिकजनदृष्ट्या बौद्धगृहस्थो नात्यन्तं निन्दाभाक्, बौद्धसंन्यासी पुनरतितरां निन्दाभाजनम् ।

गुमराज्यकालादवर्गं बौद्धमठेषु दुराचाराणां प्राबल्यं जातम् । बौद्धमठेषु पापाचारबाहुल्यं दृष्ट्वैव नारदपुराणकारेण बौद्धालय (= बौद्धमठ)-प्रवेशो निन्दितः, प्रतिषिद्धश्च । अतएव नारदपुराणीयस्यास्यध्यायस्य रचनाकालो यदि ७००-८५० मितः ख्रीष्टाब्दो निश्चितो भवेत्तर्हि सर्वं सुसमञ्जसं स्यादिति ।

पुराणवर्णितः प्रकृतिलयः

PRAKṚTILYA IN THE PURĀṆAS

RAM SHANKAR BHATTACHARYA

ईशोपनिषद्गत-त्रयोदशमन्त्र-व्याख्यानप्रसंगे शंकराचार्येणोक्तम्—“यदुक्तमन्धंतमः प्रविशन्ति इति प्रकृतिलय इति च पौराणिकै रच्यते” इति । प्रकृतिलय-रूपावस्था सांख्ययोगशास्त्रप्रतिपाद्येषु विषयेषु अन्यतमा । एवं सत्यपि प्रकृतिलय-प्रसंगे यतः शंकराचार्येण पौराणिकस्योल्लेखः कृतः, अतो गम्यते पुराणेषु प्रकृतिलयस्य विवरणं विशदमासीदिति । पुराणोक्तं प्रकृतिलयविवरणं निबन्धेऽस्मिन् संगृहीतम् ।

प्रकृतिलयशब्दोऽर्थद्वये प्रयुक्तः—(१) प्रकृतौ लय इति; (२) प्रकृतौ लयो यस्य स इति च । अष्टौ प्रकृतयः—अव्यक्तम, महद्दहंकारौ पञ्च तन्मात्राणि चेति । एषु अन्यतमे योगिनो प्रबलवैराग्यपूर्वको यश्चित्तलयः स प्रकृतिलय इत्याख्यायते । प्रकृतिलयाः खलु बद्धपुरुषाः, न मुक्ताः, यद्यपि इमे कैवल्यपदमिव पदमनुभवन्ति । वैराग्यमिदं न योगशास्त्रीय-परवैराग्यम्; पुरुषतत्त्वज्ञानं नैषु योगिषु विद्यते; अतएव इमे चित्तलयभङ्गे सति पुनः संसरन्ति ।

पुराणेषु पञ्चविधगतिवर्णन-प्रसंगे प्रकृतिलयरूपा गतिरुक्ता । वैराग्य-विवरणपरेषु पुराणवचनेष्वपि प्रकृतिलयस्य कथनमुपलभ्यते । प्रकृतिलयगतो यः प्राकृतनामको बन्धः, सोऽपि पुराणेषूक्तः ।

प्रत्येकं प्रकृतिलयानां कालपरिमाणमपि पुराणेषु कथितम् । केषुचिच्च पुराणश्लोकेषु प्रकृतिलयावस्थोपवर्णिता, यद्यपि प्रकृतिलयशब्दो नैतेषु प्रयुक्तः ।

अनुशासनपर्वगत-प्रकृतिलय-प्रतिपादकस्य श्लोकस्य यः पाठः महाभारतस्य समीक्षात्मकसंस्करणेऽभ्युपगतः, स न सर्वथा समीचीन इत्यत्र प्रदर्शितम् ।

निबन्धान्ते लेखकेनेदं चिन्तितं यत् प्राचीनतरेषु पुराणेषु (यानि आश्रित्य प्रचलितानि पुराणानि प्रणीतानि) प्रकृतिलयविषये पुष्कलं विवरणमासीत् । यतो विषयोऽयं न सर्वजनोपयोगी, चित्ताकर्षकश्च, अतोऽर्वाक्कालिकैः पुराणकारैः संक्षेपेणैवायं प्रतिपादितः । निर्बीजसमाध्यन्तर्गता खल्वियं प्रकृतिलयावस्था; समाधिरयं नैकपुराणवचनेषूक्तः ।

पुराणप्रयुक्तशब्दार्थविषये पौराणिकमतविषये च आधुनिकानां विदुषां केचन प्रमादाः

A FEW PURĀNIC PASSAGES AND VIEWS WRONGLY
UNDERSTOOD BY MODERN SCHOLARS

RAM SHANKAR BHATTACHARYA

पुराणप्रयुक्तशब्दार्थव्याख्याने पुराणोक्तमतनिर्धारणे च आधुनिकानां विदुषां दृष्टिः क्वचित् भ्रान्तावलोक्यते । भ्रान्तदृष्टेः षड्विंशतिम् उदाहरणानि निबन्धेऽस्मिन् दर्शितानि । तथाहि—

(१) विलसन्महोदयेन 'मनोर्थानि प्रमाणानि' इत्येवंरूपं किमपि वायु-पुराणवाक्यमुदाहृतम्; कथितं च यद् मनुसंहितायामेतद्वाक्यगतो विषयो नास्तीति । कथनमिदं भ्रान्तिविजृम्भितम् इत्यत्र प्रदर्शितम्, उपर्युक्तस्य वाक्यस्य समीचीनः पाठोऽपि दर्शितः ।

(२) 'द्रुह्योः सुतास्तु वैभोजाः' इति महाभारतीयवाक्यमाश्रित्य विलसन्-महोदयेनोक्तं यद् वैभोज इति जातिविशेषस्य नामधेयम् । मतमिदं प्रामादिक-मिति, भोजेत्येव नामेति च प्रदर्शितम् ।

(३) जडभरतो युगमात्रावलोकनं कुर्वन् ययौ (शिविकावहन-काले) इति विष्णुपुराणीयवाक्ये युगशब्देन शिविकास्थकाष्ठखण्डविशेषो गृहीतो विलसन्-महोदयेन । अस्यार्थस्य सदोषता प्रदर्शिता, युगशब्दस्य समीचीनोऽर्थः (हस्त-चतुष्कम्) चोक्तः ।

(४) 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्चैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणमिति कश्चिच्च श्लोक उदाहृतो विलसनमहोदयेन पुराणलक्षणप्रस्तावे । संस्थानशब्देन नाशो लयो वार्थो ग्राह्य इत्युक्तं च । अस्यार्थस्यासंगतिः प्रदर्शिता, संगतार्थतश्चोक्तः ।

(५) वाय्वादि-पुराणेषु विश्रवसो मुनेरपत्यानि उक्तानि । वैश्रवणस्य कुबेर-स्यापत्यानि रावण-कुम्भकर्ण-विभीषण-शूपर्णखाः—इत्येषु पुराणेषूक्तमिति पर्जिटर आह । मतमिदं पुराणश्लोकविरुद्धमित्यत्र प्रदर्शितम्; रावणदयः विश्रवसः अपत्यानीति पुराणवचनतः सिद्धयतीति निर्णीतम् ।

(६) मार्कण्डेयपुराणे (१०।३१) किंपापफलसन्निभम् इति पठ्यते इति मत्वा पर्जिटरमहोदयेन श्लोकोऽनूदितः । पर्जिटरमतस्य सदोषताऽत्र दर्शिता, किंपाकरूपः समीचीनः पाठोऽपि दर्शितः ।

(७) पातालकेतुदानववधप्रसंगे मार्कण्डेयपुराण उक्तम्—निर्दग्धाः कापिलं तेजः समासाद्येव सागराः (२१।८६) इति । सागरोऽत्र समुद्रार्थक इति पर्जिटरमहोदय आह । अर्थस्यास्य प्रामादिकत्वं प्रदर्शितम्, संगतार्थश्चोक्तः ।

(८) मार्कण्डेयपुराणे पठ्यते—या मुक्तिहेतु रविचिन्त्यमहाव्रता त्व मभ्यस्यसे मुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैः (८४।८) इति । अत्रत्यस्य 'अभ्यस्यसे' इति पदस्यात्मने-पदित्वविषये पर्जिटरमहोदयेन यदुक्तं तस्य प्रामादिकत्वं दर्शितम् ।

(९) कर्णस्य पालकपितुर्नाम नन्दन इति डेविज् महोदय आह । मतमिदं महाभारतवचनतो न सिध्यतीति, अधिरथ इत्येव पालकपितुर्नामेति च प्रदर्शितम् ।

(१०) कूर्मपुराणे 'नाम्नामष्टसहस्रेण' इति पठ्यते (१।१२।१९६) । अष्ट-सहस्रशब्दस्य अष्ट सहस्राणीत्यर्थः कृतो विन्टर्निटज्-महोदयेन । अर्थस्यास्य प्रामादिकत्वं दर्शितम्, संगतार्थश्चोक्तः ।

(११) देवीभागवते पठ्यते—धृतराष्ट्रस्य द्वे भार्ये गान्धारी सौबली तथा द्वितीया च तथा वैश्या' इति । अत्र धृतराष्ट्रस्य गान्धारी सौबली चेति द्वौ पत्न्यौ उक्तौ—इति हाजराममहोदय आह । मतस्यास्यासंगतिः प्रदर्शिता, समीचीनः श्लोकार्थश्चोक्तः ।

(१२) भविष्यपुराणे पठ्यते—“अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं” पञ्चाम्रवापी नरकं न याति' इति । अस्य य आङ्गलानुवादः कृतः काणेमहोदयेन, सोऽतितराम-शुद्ध इत्यत्र प्रदर्शितम्, संगतार्थश्चोक्तः ।

(१३) अथर्ववेदीयानां पञ्चानां कल्पानां नामानि विष्णुधर्मोत्तर उक्तानि ।

चतुर्थकल्पप्रतिपादकस्य पुराणवचनस्य या व्याख्या काणेमहोदयेन कृता, तस्या असंगतिरिह दर्शिता; संगतार्थश्च उक्तः ।

(१४) मानमेयोदये पठ्यते—नलकूपमणिग्रीवौ आसतुर्यमलार्जुनौ इति । अत्र यमलनामकः, अर्जुननामकश्च द्वौ वृक्षौ अभिप्रेतौ—इति सूर्यनारायणशास्त्रिकुनहन् राजमहोदयौ आहतुः । अर्थस्यास्यासंगतिर्दर्शिता; युग्मवाची यमलशब्द इति च निर्धारितम् ।

(१५) अनुभीतायां गजसाह्वयेति कस्यचित् नगरीविशेषस्य नाम पठ्यते । गजसेति नगर्यां नामेति तेलङ्गमहोदयेनोक्तम् । मतस्यास्य सदोषता प्रदर्शिता ।

(१६-१७) प्रतिसंचरस्वरूपविषयकः, परमेश्वरकृतक्षोभस्वरूपविषयकश्च द्वौ श्लोकौ विष्णुपुराणे (१।२।१५) पठ्यते । अनयोर्यौ आङ्गलानुवादौ कृतौ सुरेन्द्रनाथदाशगुप्तमहोदयेन, तयोः सदोषताऽत्र प्रदर्शिता; न्याय्यश्चार्थं उपदर्शितः ।

(१८) चन्द्रवंशीयः पूरुः खलु ययातेः पितेति बुद्धिसमहोदयः, सुरेशचन्द्र-श्रीवास्तवश्च आहतुः । ययातिरेव पितेति पुराणमतमत्र प्रदर्शितम् ।

(१९) नहुषपुत्रस्य ययातेः पत्नी गा-नाम्नीति दीक्षितारमहोदयस्य मतम् । वस्तुतः 'गो'-इत्येव नामेत्यत्र प्रदर्शितम् ।

(२०) अस्मद्देशस्य यद् भारतेति नाम तद् भरतनृपमूलकम् । भरतोऽयं शकुन्तलापुत्र इति कर्मारकर-दबे-वैद्यमहोदया आहुः । पौराणिकदृष्ट्या स्वायंभुव-मनुवंशीयो भरत एव (न पुनः शकुन्तलापुत्रो भरतः) नाम्नोऽस्य हेतुरित्यत्र प्रति-पादितम् ।

(२१) परीक्षितान्दान्तरकालविषयकं वचनं महाभारतेऽस्ति—इति राधाकुमुद-मुखोपाध्यायमहोदयेनोक्तम् । वस्तुत एतादृशं वचनं न महाभारते, प्रत्युत पुराणेषु-पलभ्यते—इत्यत्र प्रतिपादितम् ।

(२२) सामवेदीय-श्रीसूक्तस्वरूप-विषयेऽग्निपुराण उक्तम्—'श्रायन्तीयं तथा साम श्रीसूक्तं सामवेदके' इति । अस्य यत्तात्पर्यं शशिभूषणदासगुप्तमहोदयेनोक्तं तस्य सदोषतात्र दर्शिता, श्रीसूक्तस्य यथार्थं स्वरूपं चोक्तम् ।

(२३) नाट्यशास्त्रकारस्य भरतमुनेर्नाम मत्स्यपुराण एव लभ्यते, नान्य-स्मिन् पुराणे—इति घोषमहोदयो वक्ति । स्कन्दपुराणेऽपि भरतस्य नाम गृहीत-मित्यत्र दर्शितम् ।

(२४) पुराणमतानुसारेण पृथिवी सप्तद्वीपैर्विभक्ता, सर्वे इमे द्वीपा पुनर्नवधा विभक्ताः—इति मनोमोहनघोषमहोदयेनोक्तम् । सदोषमिदं कथनम् । पञ्चैव द्वीपाः

सप्तधा विभक्ताः, एकश्च नवधा, अपरश्च द्विधा-इत्येव पुराणेषूक्त मित्यत्र प्रतिपादितम् ।

(२५) रामायणे नन्दी वृषरूपेण वर्णित इति राधाकृष्णन्-महोदय आह । वस्तुतो न खलु रामायणे वृषरूपिणो नन्दिनो वर्णनमुपलभ्यते; पुराणे पुनर्लभ्यत इदं वर्णनमित्यत्र दर्शितम् ।

(२६) ईश्वरगीता-हरिगीता-व्यासगीता-शब्दैर्भगवद्गीता लक्ष्यते-इति परमेश्वर अय्यारमहोदय आह । मतमिदं न सर्वथा संगतम्, यतः कूर्मपुराणेऽपि ईश्वरगीता-व्यासगीतानामध्ये द्वे प्रकरणे उपलभ्येते-इत्यत्रोक्तम् ।

इन्द्रवर्मसंबन्धि-‘प्रसत्-कैन्दोल-डोम’-शिलालेखानुसारिणी जावादेशीय-ब्रह्माण्डपुराणविषयिणी टिप्पणी

A NOTE ON THE JAVANESE BRAHMĀNDA PURĀṆA
IN THE LIGHT OF PRASAT KANDOL DOM
INSCRIPTION OF INDRĀVARMAN

SMT. ANAMIKA RAY

भारतीयेतिवृत्त-विचारक्षेत्रे ‘प्रसत् कैन्दोल डोम’-शिलालेखस्य महत्ता डा० मजुमदारप्रभृतिभि रभ्युपगता । शिलालेखेऽस्मिन् ९७ श्लोकाः; एषु ४८ श्लोकाः संस्कृतभाषया, इतरे च कम्बूजदेशभाषया विरचिताः ।

शिलालेखेऽस्मिन् इन्द्रवर्मणो राज्ञः सेनावैभवं वर्णितम्; अनेन राज्ञा चीन-चम्पा-यवद्वीप-देशा विजिताः । अत्र शिवसोमाचार्यस्य बुद्धिवैभवमपि वर्णितम्; आचार्योऽयम् इन्द्रवर्मणो गुरुरिति श्लोककरथोम-शिलालेख उक्तम् । अस्मिन् शिलालेखे इन्द्रवज्रादिच्छन्दाभि विरचिताः १३० श्लोकाः; येषु पञ्च श्लोका शिवसोमाचार्यगुणवर्णनपराः (मूललेखे इमे श्लोका उद्धृताः) ।

तृतीये श्लोक उक्तम्-शंकरभगवतो बहूनि शास्त्राण्यधीतानि शिवसोमाचार्येण । शंकरोऽयं शंकराचार्य एवेति निश्चप्रचम् । पञ्चमे श्लोके तूक्तं यत् शिवसोमाचार्यः पुराण-महाभारत-शैवशास्त्र-व्याकरणेषु कृतभूरिपरिश्रमोऽभूत् । ‘बील-कैन्टील’ शिलालेखगते कस्मिंश्चिद् श्लोके शिवमन्दिरस्थितस्य कस्यचित् पुराण-स्योल्लेखो दृश्यते, यस्य पाठो रामायणमहाभारतपाठेन सह क्रियते स्म ।

शिलालेखगतेषु श्लोकेषु पुराणेतिशब्द एव प्रयुक्तः, न पुनः पुराणविशेषस्य नाम गृहीतम् । इदं पुराणं ब्रह्माण्डाख्यम् इति केचन मन्यन्ते । दक्षिणपूर्व-एशियादेशे पुराणमिदं प्रसिद्धम् । ब्रह्माण्डपुराणस्यैवास्मिन् देशे कथं प्रसिद्धिर्जाता—इति न केनापि विचारितम् ।

अस्याः प्रसिद्धेर्यो हेतुः स दर्शितोऽस्मिन् निबन्धे । तथाहि—शङ्कराचार्येण शारीरके भाष्ये 'अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वम्' इत्यादिकः कश्चिच् श्लोक उद्धृतः; श्लोकोऽयं ब्रह्माण्डपुराण एव अविकलरूपेण पठ्यते; वायुपुराणे तु एतत्सदृशः श्लोको दृश्यते; अन्येषु पुराणेषु तु नैव पठ्यतेऽयं श्लोकः । अतो गम्यते शङ्करेण ब्रह्माण्ड-पुराणादेवायं श्लोको गृहीतः । शङ्कराचार्याद् ब्रह्माण्डपुराणम् अधीतं शिवसोमा-चार्येण । यतोऽयमाचार्यः इन्द्रवर्मणो गुरुरासीत्, अतो ब्रह्माण्डपुराणस्य प्रवचनं यवद्वीपादिषु सुप्रचलितं जातम्—इत्यनुमीयते ।

सर्वभारतीयकाशिराजन्यासस्य कार्यविवरणम्

(जुलाई-दिसम्बर १९८३)

(१) गरुडपुराणसम्बन्धिकार्यम्

गरुडपुराणय पाठसंवादकार्यं सम्यक् प्रचलति । अद्यावधि गरुडपुराणस्या-
चारकाण्डस्याधोनिर्दिष्टानां हस्तलेखानां पाठसंवादलेखनकार्यं पूर्णं जातम्:

रा १—रामनगरस्य सरस्वती भण्डार पुस्तकालस्य देवनागरी हस्तलेखः

रा २—सरस्वतीभण्डार पुस्तकालस्य देवनागरी हस्तलेखः

पू. १—पुण्यपत्तनस्थितस्य भण्डारकरप्राच्यविद्याशोधसंस्थानस्य देव-
नागरी हस्तलेखः

पू. २—भण्डारकरशोधसंस्थानस्य देवनागरीहस्तलेखः

जम्मू १—जम्मूनगरस्य रणवीरकेन्द्रीय संस्कृत संस्थानस्य देवनागरी
हस्तलेखः

ने १—काठमाण्डूनगरस्य राष्ट्रीयभिलेखागारस्य नेवारिलिपिहस्तलेखः

नेपाल १—पूर्वोक्तस्थानस्य २-२ संख्याकः देवनागरीलिपिहस्तलेखः

अधोनिर्दिष्टानां हस्तलेखानां पाठसंवादलेखनकार्यं प्रचलति । आशास्महे
शीघ्रमेव एतेषां पाठसंवादलेखनकार्यं पूर्णतां गमिष्यति ।

१. जम्मू २—जम्मूनगरस्थस्य केन्द्रीय रणवीरसंस्कृतसंस्थानस्य ३८२०
संख्याकः अपूर्णः हस्तलेखः

२. ने २—काठमाण्डूनगरस्थस्य केन्द्रीयभिलेखागारस्य नेवारिलिपि
हस्तलेखः

३. ने ३—पूर्वोक्तस्थानस्य नेवारिलिपिहस्तलेखः

४. ने ४—पूर्वोक्तस्थानस्य नेवारिलिपि हस्तलेखः

५. बंगला १—जर्मन देशस्य टुबिन्गेन विश्वविद्यालयस्य बङ्गलिपिहस्तलेखः

गरुडपुराणस्य प्रेतकल्पाभिधस्य द्वितीयभागस्य पाठसंवादकार्यं कठिनं वर्तते,
यतो ग्रन्थस्य त्रयः पाठसंप्रदाया वर्तन्ते । तथाहि—(१) पञ्चत्रिंशदध्यायात्मको
जीवानन्दसंस्करणपाठः; (२) ऊनपञ्चाशदध्यायात्मको वेंकटेश्वरपाठः; (३) षोडशा-
ध्यायात्मको नौनिधिरामकृतः सारोद्धारपाठः । अस्माभिः जीवानन्दपाठः आधार-
त्वेनाङ्गीकृतः । अधोनिर्दिष्टानां हस्तलेखानां पाठसंवादकार्यं पूर्णं जातम्—

रा १—रामनगरस्थस्य सरस्वतीभण्डारपुस्तकालस्य देवनागरीलिपि हस्तलेखः

रा २—तत्रस्थस्य देवनागरीलिपि हस्तलेखः

पू १—भण्डारकरप्राच्यविद्याशोधसंस्थानस्य देवनागरीलिपि हस्तलेखः

नेपाल १—काठमाण्डूनगरस्थ ज्ञा राष्ट्रीयभिलेखागारस्य देवनागरीलिपि हस्तलेखः

मिथिला १—गङ्गानाथ ज्ञा शोधसंस्थानस्य मैथिलीलिपि हस्तलेखः

गङ्गा १—पूर्वोक्तसंस्थानस्य देवनागरीलिपि हस्तलेखः

गरुडपुराणस्य ब्रह्मकाण्डमयस्तृतीयो भागः केवलं वेङ्कटेश्वरसंस्करणे एव मुद्रितो वर्तते । अस्य भागस्य अधोनिर्दिष्टानां हस्तलेखानां पाठसंवादकार्यं पूर्णतां गतः—

१.—सरस्वतीभाण्डारपुस्तकालयस्य देवनागरीलिपिहस्तलेखः

२.—केन्द्रीय संस्कृतविद्यापीठ, जम्मू इत्यस्य देवनागरी हस्तलेखः

३.—तत्रत्यो देवनागरी हस्तलेखः

४.—मद्रास नगरस्थस्य अङ्गारपुस्तकालयस्य देवनागरीलिपिहस्तलेखः

बङ्गलादेशस्थितढाकाविश्वविद्यालयस्य, कलकत्तास्थितस्य एशियाटिक-सोसाइटीसंस्थानस्य च केचन वंगलिपिलिखिताः हस्तलेखाः अपि पाठसंवादनाथ-मागताः ।

अद्यावधि दक्षिणभारतीयलिपिभिर्लिखितः कोऽपि हस्तलेखः नोपलब्धः । श्री बेनाजुलीमहाशयः हस्तलेखान्वेषणार्थं दक्षिणभारतं गतः । उत्कललिप्यामपि हस्तलेखो नोपलब्धः ।

(२) शिवधर्मपुराणं शिवधर्मोत्तरपुराणं च

शिवधर्म-शिवधर्मोत्तरपुराणयोः पाठसंवादकार्यं प्रचलतिः । एतयोः पुराणयोः प्रायेण हस्तलेखा देवनागरीलिपिलिखिता न वर्तन्ते, अतो देवनागरीलिपिहस्त-लेखानामवाप्तये प्रयत्यते । अनयोः पुराणयोः किमपि मुद्रितसंस्करणं न विद्यते, अतो हस्तलेखस्याधारेणाधारपाठो लिखितः ।

(३) विष्णुसहस्रनामसंबन्धि कार्यम्

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रस्य हस्तलेखानां, विशेषतो गरुड-स्कन्द-पद्मपुराणेषु पठितानां सहस्रनाम्नां हस्तलेखानामन्वेषणं क्रियमाणं वर्तते ।

(४) स्वल्पमत्स्यपुराणकार्यम्

दशाधिकवर्षेभ्यः प्राग् अस्य संपादनं कीर्तिशेषैः डा० राघवन्महाभागैः प्रारब्धम्, किन्तु तेषां कार्यान्तरव्यापृतत्वात् एतत्कार्यं समाप्तिं न गतम् । एतत्संपादनं द्वयोर्हस्तलेखयोः आधारेण प्रारब्धमासीत् इण्डिया आफिस, लण्डन, पुस्तकालयस्य एको हस्तलेखः अपरश्च नालबारी संस्कृतकालेजे (असम) इत्यस्य हस्तलेखः । इदं निश्चितं यदिदमपूर्णं कार्यं समापनीयम् । एतदार्थं इण्डिया आफिस लण्डन पुस्तकालयतः हस्तलेखस्य फोटोप्रतेः प्राप्तये प्रयासः क्रियते ।

(५) 'पुराण' पत्रिकायाः सूची

विगताङ्के (जुलाई १९८३ अंके) 'पुराण'-पत्रिकायाः प्रकाशनस्य पञ्च-विंशतिः वर्षाणि पूर्णानि, पञ्चविंशतिर्भागाश्च प्रकाशिताः । एतद्भागगतानां लेखानां लेखकानां च वर्गीकृता सूची प्रकाशनार्थं निर्मिता, यस्याः प्रकाशनं शीघ्रमेव भविष्यति ।

(६) व्यासपूर्णमासमारोहः पुराणगोष्ठी च

२३ जुलाई १९८३ दिनाङ्के शनिवासरे व्यासपूर्णमोत्सवः न्यासस्य शिवालाभवते सम्पन्नो जातः । प्रथमं समागता विद्वांसो नरनारायणेश्वरमन्दिरे शुक्लयजुर्वेदस्य पारायणं श्रुतवन्तः तदनन्तरमिमे विद्वांसः 'वारादरी' नामके स्थाने संभूय स्थिताः, यत्र तत्रभवतां काशिनरेशानां महाराज डा० विभूतिनारायण सिंह महाभागानां सभापतित्वे पुराणगोष्ठी संपन्ना । वैदिकवसन्तपूजा प्रथमं सम्पन्ना यत्र षोडशवैदिका वेदपारायणं कृतवन्तः । श्री गणेश्वर शास्त्रिद्राविड-महाभागः शतपथब्राह्मणस्यान्तिमकाण्डस्य (बृहदारण्यकोपनिषदः) पारायणं कृतवान् । महाराजकुमारः श्री अनन्तनारायणसिंहमहोदयो वैदिकेभ्यः दक्षिणामदात् । तदनन्तरं श्री हीरामणिमिश्रः व्यासवन्दनां मङ्गलाचरणं च व्यधात् । 'पुराणम्'-पत्रिकायाः संपादकः डा० रामशंकर भट्टाचार्यः न्यासाध्यक्षेभ्यः काशिनरेशेभ्यः पत्रिकाया व्यासाङ्कं समर्पितवान् तत्र प्रकाशितानां निबन्धानां वैशिष्ट्यं च प्रकाशितवान् । डा० गङ्गासागररायः न्यासस्य पुराणविभागस्य वार्षिकं कार्यविवरणं प्रदत्तवान् । उपस्थितिविदुषां मध्ये आचार्य बलदेव उपाध्यायः, डा० रघुनाथसिंहः, डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी, डा० बागीश शास्त्री, पण्डितगणेश्वर द्रविडः, श्री वैकुण्ठनाथ उपाध्यायश्च प्रमुखा आसन् । तत्र भवन्तः काशिनरेशा डा० विभूतिनारायणसिंहमहाभागा आगतविदुषः प्रति सहयोगार्थं धन्यवादान् प्रदत्तवन्तः निबन्धलेखनार्थं च आहूतवन्तः । प्रसादवितरणानन्तरं अल्पहारानन्तरं च गोष्ठी विसर्जिता ।

(७) वेदपारायणम्

आषाढमासस्यशुक्लपक्षे न्यासस्य शिवालास्थिते नरनारायणेश्वरमन्दिरे संपूर्णशुक्लयजुर्वेदस्य संहितायाः पारायणं पण्डितविनायकबादलमहाभागेन कृतम् । श्री लक्ष्मीकान्तदीक्षित महाभागः श्रोता आसीत् । पारायणसमाप्तौ पारायणस्य कर्त्रे श्रोत्रे च दक्षिण प्रदत्ता ।

(८) पुराणपाठः

(१) आषाढशुक्लपक्षस्य प्रतिपत्तिथिमारभ्य नवमीं तिथिं यावत् रामनगरस्थरत्नबागस्थिते बालात्रिपुरसुन्दरीमन्दिरे त्रिपुरारहस्यस्य पाठः श्रीरामजी मिश्रेण कृतः (२) श्रावणमासे रासलीलादिनेषु रामनगरस्थे प्रसिद्धोद्याने राधाकृष्णसहस्रनामस्तोत्रस्य पाठः श्रीकामदेव झा महोदयेन कृतः ।

(९) पुराणविभागे अगता विद्वांसः

बहवोऽनुसंधित्सवोऽस्मिन् कार्यावधौ तेषां पुराणविषयकतत्संबधीतरविषयकाध्ययनार्थं पुराणविभागे आगता तेभ्योऽपेक्षिता सहायता च प्रदत्ता । अधोनिदिष्टाः सज्जना दशकपुस्तिकायां स्वमतानि लिखितवन्तः—

१. श्री अशोक सिंहलः—विश्वहिन्दुपरिषदः केन्द्रीयकार्यालयस्थः । सः लिखति—पुराणशोधस्याद्वितीयं कार्यं प्रारब्धम् । भगवान् एतत्कार्यं साफल्येन पूर्यतु ।

२. मि० डेविड किन्सले—हैमिल्टन, मैकमास्टरविश्वविद्यालय ओण्टारिओ (कनाडा) इत्यस्य धर्मविभागस्थः—१२.९.८३ दिनाङ्के । स लिखति—पुराणानां पाठसमीक्षितसंस्करणे किं कार्यं भवति अस्य प्रत्यक्षदर्शनमिति प्रभावोत्पादकमस्ति । इदं परिश्रमसाध्यं महत्कार्यं प्रतीयते । अहं कार्यकर्तृणां समर्पणभावस्योत्साहस्य च प्रशंसनं करोमि ।

३. श्री के. चन्द्रमौलिः—इण्डियन आलमुनियम क० बेलगाँव, इत्यत्रत्यः—सत्यमेवास्मिन् विभागे चमत्कारि महत्कार्यं क्रियते । विविधग्रन्थानामाधारेण पुराणानां पाठसमीक्षितसंस्करणानां कार्यमतिकठिनं वर्तते यस्मिन् पर्याप्तद्रव्यस्यकालस्य, धैर्यस्य उपयोगिज्ञानस्य चापेक्षा वर्तते । इदमानन्दजनकं यद् बहवः पण्डिता अस्मिन् कार्ये स्वज्ञानस्य समयस्य शक्तेश्च उपयोगं कुर्वन्ति किन्तु इदं दुःखावहं यदस्य महत्त्वपूर्णस्य कार्यस्य शीघ्रतया समापनार्थम् अपेक्षितं धनं न लभ्यते ।

(१०) रासलीला

विगतवर्षानुसारेण श्रावणमासे वृन्दावनीयरसमण्डल्या रामनगरस्थिते प्रसिद्धोद्याने रासलीलायाः प्रदर्शनं कृतम् । तत्रभवन्तः काशिनरेशा महाराजा डा० विभूतिनारायणसिंहमहोदया सपरिवारं प्रत्यहं रासलीलाया अवलोकनं कृतवन्तः । स्थानीयदर्शकाणां संख्या प्रतिदिनं विवर्धमाना आसीत् ।

(११) रामलीला

अस्मिन् वर्षे रामनगरस्था विश्रुता रामलीला २१ सितम्बर १९८३ दिनाङ्कमारभ्य २० अक्टूबर १९८३ दिनाङ्कं यावत् सम्पन्ना । येभ्यः साधुभ्यः निःशुल्कं भोजनं प्रदत्तं प्रतिदिनं, तेषां संख्या प्रायेण सहस्रमिता आसीत् । प्रत्यहं 'नेमिनां' सहस्राधिक-दर्शकेभ्यो भिन्ना बहुसंख्यका वैदेशिका अपि रामलीलां दृष्टवन्तः ।

१९८३ वर्षे रामलीलादर्शका विशिष्टा वैदेशिकाः

(१) प्रो जैक्स श्रेर—पेरिस विश्वविद्यालयस्य मञ्चकला विभागस्य सदस्यः—एष महाभागो बहुवर्षाणि यावत् एशियामहाद्वीपे अफ्रिकाद्वीपे च पारम्परिकाभिनयस्यावलोकनं कृतवान् । स महाभागस्तत्र भवन्तं काशिनरेशं लिखितवान्—रामलीलाया अनुभवः सर्वातिशायी आसीत्; अस्य दर्शनानन्तर-माशास्महे फ्रेञ्चभाषायां अतिशोभनं विवरणं दास्याम इति । तस्यैव विश्व-विद्यालयस्य अध्यापिका मैडम क्रिस्टाइन पेटरफ़्लवी महाभागा शेरमहोदयस्य सहायिका आसीत् । एषा महाभागा हिन्दीभाषाया अध्ययनार्थं (येन रामलीला-मवगन्तुं सौकर्यं भवेत्) काश्चित् मासान् पूर्वमेव वाराणसीमागताऽऽसीत् । उभौ महाभागौ पूर्णं मासं यावत् रामलीलाया अवलोकनं कृतवन्तौ ।

(२) मि० हेनरी केम्प ब्लेयर—चैपमैन कालेज, आरेंज, कैलिफोर्निया विश्वविद्यालयस्य परिसंवादविभागस्य सदस्यः—एष महाभागः दक्षिणपूर्वएशिया-भागे रामायणस्याभिनयस्य अध्ययनं करोति । एष महाभागो वाराणस्यां सप्ताहं यावत् प्रतिदिनं रामलीलां दृष्टवान् ।

(३) श्रीमती लिण्डा हेस—सैनफ्रांसिस्को, कैलिफोर्निया वास्तव्या—एषा महाभागा प्राध्यापक रिचार्ड सेचनर महाभागस्य निर्देशने साहाय्येन अध्ययनं कृतवती; तस्यैव साहाय्येन च रामनगरस्य रामलीला विषये कस्यचिद् विस्तृतग्रन्थस्य रचनां च करोति, यस्य प्रकाशनं शीघ्रमेव भविष्यति । एषा महाभागा पञ्चवर्षानन्तरमस्मिन् वर्षे रामलीलां दृष्टवती । एषा बहूनां ग्रन्थानां रचनायां संलग्नाऽस्ति; तेषु कस्मिंश्चित् पुस्तके रामलीलायाः संक्षिप्त विवरणं

भविष्यति । ग्रन्थोऽयं वैदेशिकछात्राणां दर्शकानां च कृते उपयोगी भविष्यति । अस्य ग्रन्थस्यावश्यकता तत्र भवद्भिः काशिनरेशैः प्रदर्शिता—ये खलु विद्वांसो हिन्दी भाषायाः सामान्यज्ञानं विनाऽपि रामलीलाया अध्ययनार्थमागच्छन्ति, तेषां कृते अयं ग्रन्थ उपयोगी भविष्यति ।

(४) डा० कुमारी अनुराधाकपूर—नयी दिल्लीस्थितस्य नेशनल स्कूल आफ ड्रामा संस्थानस्य अध्यापिका—एषा महाभाग द्वयोः दिनयोः रामलीलां दृष्टवती । एषा स्वशोधनिबन्धस्य कृते रामलीलाया विस्तृतम् अध्ययनं कृतवती । एष शोधनिबन्धः इंग्लैण्डस्थितस्य लीड्स विश्वविद्यालये उपाधिनिमित्तं समर्पितः ।

सहयोगिन्यासानां कार्यविवरणम्

(१) महाराज बनारस विद्यामन्दिर न्यासः

(क) संग्रहालयः

अस्य संग्रहालयस्य प्रसिद्धिरनुदिनं वृद्धिगता राजते । भारतीयदर्शकाणां वैदेशिकदर्शकाणां च संख्या विवर्धमाना लक्ष्यते । भारतीयतीर्थयात्रीनिव वैदेशिकपर्यटका अपि रामनगरमागन्तुं तत्र भवतां काशिनरेशानां च दर्शनं कर्तुं वाञ्छन्ति । विशिष्टागतेषु अधोनिर्दिष्टाः उल्लेख्याः—

(१) श्री सुनील के० रायः—राजदूतः—बी-९० डीफेन्स कालनी दिल्ली-२९-९-८३ दिनाङ्के । एष महाभागः स्वीयाभिप्रायमित्थं प्रकटयति—भारतीय-स्वर्णिमदिनानां रम्परायाश्च आश्चर्याविहं दृश्यं यस्य भाविपरम्परायाः कृते संरक्षणमावश्यकम् ।

(२) महाराज श्री पृथ्वीराजसिंहः दान्ता (गुजरात) राज्यस्य-२-११-८३ दिनाङ्के ।

(३) सर रावर्ट वेड-जेरी श्रीमती वेड-जेरी च—ब्रिटिश राजदूतः—३१-१२-८३ दिनाङ्के—ब्रिटिशराजदूतः स्वभावनामित्थं लिखति—“सुश्चिपूर्ण-रूपेण प्रदर्शितस्याद्वितीयस्य संग्रहस्य प्रभावोत्पादकं अवलोकनम्” ।

(ख) वैदिकबालक वसन्तपूजा

१८-११-८३ दिनाङ्के महाराजकुमारस्य श्री अनन्तनारायणसिंहस्य वर्धापनावसरे ऊनषोडशवर्षीयाणां वैदिकबालकानां वसन्तपूजा रामनगरदुर्गस्थे देवीमन्दिरे सम्पन्ना । वैदिकबालकेभ्यो दक्षिणा भोजनं च प्रदत्तम् ।

(ग) चित्रकलाप्रतियोगिता

१८ नवम्बर १९८३ दिनाङ्के रामनगरविद्यालयानां बालकानां कृते चित्रकलाप्रतियोगिता संपन्ना । यस्यां ५२५ छात्राः समाविष्टाः । चित्राणां परीक्षणं काशिकहिन्दुविश्वविद्यालयस्य प्राध्यापकौ श्रीगज्जरमहाशयः श्रीकृष्णन् महाशयश्च कृतवन्तौ । विजेतृभ्यो बालकेभ्यः पुरस्काराः मिष्ठान्नं च प्रदत्तम् ।

तस्मिन्नेव दिने स्थानिककुम्भकारैः विद्यामन्दिरसंग्रहालस्य भित्तौ चित्रनिर्माणं कृतम् । श्रीरघुनाथः विशिष्टपुरस्कारं प्राप्तवान्, होरीलालः, रामनारायणः, वलिरामश्च क्रमेण प्रथमद्वितीयतृतीया जाताः । अन्येभ्यः सान्त्वना-पुरस्काराः प्रदत्ताः ।

(२) महारानीकाशिनरेशधर्मकार्यनिधिः

अनेन न्यासेन १८-११-८३ दिनाङ्के स्थानिक-प्राथमिक-लघुमाध्यमिक विद्यालयानां छात्रेभ्यः मिष्ठान्नं वितरितम् । एतादृशानानां छात्राणां संख्या ५५९४ आसीत् । तस्मिन् एव दिने निर्धनबालकेभ्यः वस्त्रवितरणं जातम् । एतादृशानां बालकानां संख्या १६८१ आसीत् । अपरेद्युः चकियानगरसमीपस्थे वैराटस्थाने निर्धनबालकेभ्यो वस्त्रवितरणं मिष्ठान्नवितरणं च जातम् ।

(३) महाराज प्रभुनारायणसिंह फिजिकलकल्चरन्यासः

अस्य न्यासस्याधीने १९-११-८३ दिनाङ्के स्वास्थ्यसुधारसंस्था मिसिर पोखरा, इत्यस्य प्रशिक्षणार्थिनः स्वकलायाः भारोत्तोलनादि विषयेषु प्रदर्शनं कृतवन्तः । अस्मिन् वर्गे श्रीदयारामः, श्रीप्रेममोहन बहलश्च मुख्यौ आस्ताम् । ते उत्तरप्रदेशीयधनुर्विद्याप्रतियोगितामपि सम्मिलिता आसन् । तेभ्यः ५०१) रुप्यकाणां पुरस्कारः भोजनं च प्रदत्तम् ।

(४) महाराजकाशिराजधर्मकार्यनिधिः

अस्य न्यासस्य संरक्षणे रामनगरे देशस्य विन्ध्याचल-प्रयाग-चकिया-कामरूपादिस्थानेषु च वर्षं यावत् बहूनि धार्मिकाणि, सांस्कृतिकानि च कृत्यानि प्रचलन्ति । धार्मिककृत्यातिरिक्तम् अनेन न्यासेन अधो निर्दिष्टानि शिक्षण-संस्थानान्यपि संचाल्यन्ते—

(क) महाराज बलवन्तसिंह महाविद्यालयः, गङ्गापुरस्थः—अस्य महा-विद्यालयस्य स्थापना १९७३ वर्षे जाता । अस्मिन् महाविद्यालये गोरखपुरविश्व-विद्यालयस्य स्नातककक्षायाः कलाविषयेषु अध्यापनं भवति । महाविद्यालयस्य

परीक्षाफलं शोभनमस्ति । बहवः छात्राः प्रथमश्रेण्याम् उच्चद्वितीयश्रेण्यां वा समुत्तीर्णा जाताः । छात्राणां संख्या शतकचतुष्टयादपि अधिका अस्ति । प्राचार्य-सहितं शिक्षकाणां संख्या एकादश वर्तते ।

(ख) महाराज मनसारामविधिमहाविद्यालयः राजातालाब—अस्मिन् महाविद्यालये गोरखपुरविश्वविद्यालयस्य विधिस्नातककक्षायामध्यापनं भवति । छात्राणां संख्या चतुःशतकादपि अधिकं वर्तते । परीक्षाफलं गोरखपुरविश्व-विद्यालये समग्रेषु विधिविद्यालयेषु उत्तममासीत् ।

(ग) महारानी रामरत्नकुँवरि संस्कृत पाठशाला—एषा पाठशाला पञ्चाशद्वर्षादपि प्राक् स्थापिता जाता । एषु वर्षेषु सततं उत्तरमध्यमापर्यन्तमत्र अध्यापनं भवति । विद्यार्थिनः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य परीक्षायां समाविष्टा भवन्ति ।

स्कन्दपुराणस्य
मानसखण्डम्

१

स्वस्ति श्रीमहामङ्गलमूर्त्तये नमः ॥

ये देवाः सन्ति मेरौ वरकनकमये मन्दरे ये च वृक्षाः
पाताले ये भुजङ्गाः फणिमणिकिरणध्वस्तसर्वान्धकाराः ।
कैलाशे स्त्रीविलासाः प्रमुदितहृदया ये च विद्याधराद्या-
स्ते मोक्षद्वारभूतं मुनिवरवचनं श्रोतुमायान्तु सर्वे ॥ १ ॥

रुद्राख्यानमिदं पवित्रमनघं श्रीमन्मृडान्यन्वितं
कृष्णस्यामितविक्रमस्य च यशः शृण्वन्तु धन्या जनाः ।
देवाना(नां ?) भूवि(नि ?)वासिनामपि तथा तीर्थान्विताख्यायनं
श्रुत्वा ब्रह्मपदं प्रयान्ति विमलं संसेवितं योगिभिः ॥ २ ॥

नमस्कृत्या(त्य ?) महाभागं कृष्णं योगीश्वरं हरिम् ॥
धातारमृषिभिर्युक्तं शिवं देव्या समन्वितम् ॥ ३ ॥
जन्मे(नमे?)जयमहाप्राज्ञः कुरूणां कीर्तिवर्द्धनः ॥
श्रुत्वेतिहासयुक्तानि पुण्यानि चरितानि च ॥ ४ ॥
कृष्णस्यामितवीर्यस्य शिवस्य पद्मजस्य च ॥
पप्रच्छ सूत(तं?) धर्मात्मा शास्त्रतत्त्वार्थकोविदम् ॥ ५ ॥

जन्मे(नमे?)जय उवाच ॥

ऋषे सुमहदाख्यानं त्वया सर्वप्रकीर्तितम् ॥
पुराणानां च सर्वेषां मतं सर्वमुदाहृतम् ॥ ६ ॥
व्रतानां च फलं पुण्यं तीर्थस्थानफलं तथा ॥
देवानां दानवानां च गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७ ॥
अत्यद्भुतानि कर्माणि त्वयोक्तानि द्विजोत्तम ॥
न तु भूमौ स्थितानां हि तीर्थानां संभवं मुने ॥ ८ ॥
धरायाः संभवं चापि स्थितिं चापि द्विजोत्तमः(म?) ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि कथयस्व तपोधनः(न ?) ॥ ९ ॥

सूत उवाच ॥

ऋषिभिश्चापि यत्पृष्टो नैमिषारण्यवासिभिः ॥
द्वैपायनमहाभागस्तदहं कथयामि ते ॥ १० ॥

वसिष्ठो(ष्ठो?) भगवानत्रिदु(दुं?)र्वासाश्च तथाङ्गिराः ॥
मनुः पुलस्त्यः पुलहो रैभ्यो द्रोणकृपादयः ॥ ११ ॥

राजर्षयोपि राजेन्द्र देवाः सिद्धगणास्तथा ॥
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं पराशरसुतं सुधिम् ॥ १२ ॥

द्वैपायनो महाराज उपतस्थुर्महर्षयः ॥
महर्षीन् पूजयामास ऋषिः सत्यवतीसुतः ॥ १३ ॥

ते पूजिता महात्मान ऋषयो धर्मतत्पराः ॥
नारायणांशसंभूतं सत्यवत्याः सुतं सुधिम् ॥
द्वैपायनं महाराज पृ(प्र?)ष्टुमारेभिरे तदा ॥ १४ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

कथितानि पुराणानि विचित्रचरितानि च ॥
तत्र व्रतानि चोर्णानि उद्धृतानि त्वयैव हि ॥ १५ ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि(मो?) धरायाः संभवं मुने ॥
तस्याः पुण्यां स्थितिं चापि कथयस्व तपोधन ॥ १६ ॥

सूत उवाच ॥

सद्वृतैः(तैः?)परि पृ[ष्टस्तु] स महात्मा तपोनिधिः ॥
विस्तरेण महाप्राज्ञः कथयामास तत्तदा ॥ १७ ॥

व्यास उवाच ॥

कथां विचित्रां बहुलां सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥
शृण्वन्तु ऋषयः सर्वे कथ्यमाना मयाधुना ॥ १८ ॥

अव्ययं व्यक्तमेकं वै र्यं(य?)माहुर्मुनयः शुभाः ॥
स एव पुरुषो लोके विष्णुरित्यभिधीयते ॥ १९ ॥

तस्य कर्णौ(र्ण?) मलोद्भूतौ दैत्ये(ते)यौ मधुकैटभौ ॥
दृष्ट्वा सुप्तं जले विष्णुं शेषाङ्गे(ङ्गे?) संस्थितं प्रभुम् ॥ २० ॥

अशु(सु?)रौ चातिकोपेन जात्या द्रविणबालिशौ ॥
ब्रह्माणं हन्तुमुत्तस्थौ नाभिपङ्कजवासिनम् ॥ २१ ॥

समुत्तस्थौ तदा विष्णु ब्र(ह्म?)ह्मणा संस्तुतोपि सः ॥
दृष्ट्वा हि बलिनौ चोग्रौ दैतयौ बलदर्पितौ ॥ २२ ॥
चक्रमुद्यम्य ताभ्यां वै युयुधे भगवान् हरिः ॥
दिव्यवर्षसहस्राणि बाहुप्रहरणेन वै ॥ २३ ॥
चक्रेणातिक्षुरप्रेण ततस्तौ निहतौ रणे ॥
निःसं(स?)सार च तन्मेधं(दं?)जलेव(?) जलवल्लभः ॥ २४ ॥
तयोस्तु मेदसा पुण्यां कथयामास मेदिनीम् ॥
कल्पयित्वाथ वसुधां धराधरसमन्विताम् ॥ २५ ॥
स्वपृष्ठभागे संस्थाप्य वसुधां कमठाकृतिः ॥
ततस्तस्मान्महाभाग प्रधानपुरुषेरितः ॥ २६ ॥
स तमाज्ञापयामास यं ब्रह्मेति वदन्ति ह ॥
स सृष्ट्यै संस्तु(?) भूतानां प्रभवायाभवाय च ॥ २७ ॥
आज्ञापितो भगवता ससर्ज विविधान्प्रजान् ॥
वारोप्येव ससर्जादौ वीर्यंताशु(?) सृजं पुनः ॥ २८ ॥
ततोदके स्वयं ब्रह्मा ससर्ज सकलां महीम् ॥
दिवमूर्द्धं च कृत्वाथ तन्मध्ये खमिति श्रुतम् ॥ २९ ॥
सृष्ट्वावनीं नवविधां दिशश्च दशधा सृजत् ॥
मनोवाक्कालकर्मादीन् कामक्रोधादिकानपि ॥ ३० ॥
ससर्ज सृष्टिरूपांश्च तथा सप्त प्रजापतीन् ॥
मरीचिप्रमुखान्पुण्यां(प्यान्) रोषोद्भूतं शिवं तथा ॥ ३१ ॥
ततो विष्णुश्च ब्रह्मा च शिवश्चैव तपोधनाः ॥
सात्व(त्वि?)की राजसी चैव तामसी प्रक्तय.(?) स्मृताः ॥ ३२ ॥
तां तां निजहिते युक्तां सृष्टिसंहारकारिणीम् ॥
दधिरे लोकविभवो ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ ३३ ॥
मरीचिरिति यः ख्यातः प्रथमो यः प्रजापतिः ॥
तत्सुतः कश्यपः श्वा(पश्वा?)भूद्गोत्रान्वयविवर्द्धनः ॥ ३४ ॥
पाणिं गृहीत्वा कन्यानां दक्षस्य च प्रजापतेः ॥
देवानां दानवानां च स यक्षोरगरक्षसाम् ॥ ३५ ॥
गन्धर्वाप्सरसां चैव नागानां पक्षिणां तथा ॥
वृक्षाणां दनुजानां च तथान्येषां तपोधना(नाः?) ॥ ३६ ॥

वंशानुत्पादयामास कस्य(श्य)पाख्यः प्रजापतिः ॥
 तथान्ये ये महाभागाः प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ३७ ॥
 ऋषीणां मानवानां च नृपाणां च तपोधनाः ॥
 वंशानुत्पादयामासुर्मेथुनेनैव भारतः(त?) ॥ ३८ ॥
 तत्र पुण्या महात्मानो ऋषयो धर्मतत्पराः ॥
 अष्टाविंशसहस्राख्या गोत्रान्वयविवर्धनाः ॥ ३९ ॥
 संभृ(भू?)तास्ते महाभागा सृष्टिनिर्देशकारकाः ॥
 तत्सर्वं विदितं विप्रा भवद्भिर्नात्र संशयः ॥ ४० ॥
 तत्रापि गोत्रसंभूतो नाम्ना तुङ्गप्रजापतिः ॥
 तस्य वंशे समुत्पन्नः पृथुर्नामा बभूव ह ॥ ४१ ॥
 यं वदन्ति महात्मानो वेणुमन्थानसंभवम् ॥
 तं पृथुं हि प्रजाः सर्वे राजानं चारुदर्शनम् ॥ ४२ ॥
 शरण्यं शरणं जग्मुः पोषयस्वेति वादिनः ॥
 ततो जनहितार्थाय गोरूपामवनीं हि सः ॥ ४३ ॥
 दुदोह सकलां पृथ्वीं तेन खिन्नाभवन्मही ॥
 ॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे प्रथः (प्रथमः (?)) ॥ १ ॥

२

ऋषय ऊचुः ॥

कथं खिन्नाभवत्पृथ्वी दोहिता केन हेतुना ॥
 प्रजाः सर्वा महाभाग शरणं केन हेतुनाः(ना?) ॥ १ ॥
 संप्रासाश्चापि तत्रैव कथं वै पालिता हि ते ॥
 एतत्सर्वं महाभाग कथयस्व यथोचितम् ॥ २ ॥

व्यास उवाच ॥

पृथुर्नामा नरेन्द्रोभूद्वेण्वन्वयविवर्द्धनः ॥
 तस्मिन्वै जातमात्रं(त्रे?) तु प्रजाः सर्वे समुत्सुकाः ॥ ३ ॥
 नृपासनं गतं तं तु हृष्टास्ते जातकौतुकाः ॥
 एष नो वृत्तिदो राजा भविष्यति न संशयः ॥ ४ ॥

इति मीमांसमाना वै लोकास्तं शरणं ययुः ॥
 बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे राजानं चारुदर्शनम् ॥ ५ ॥
 वास्पगद्गदया वाचा तुष्टुवुः(वु?) स्ते नराधिपम् ॥
 त्राहि त्राहि महाराज वेण्वन्वयविवर्द्धन ॥ ६ ॥
 वृत्तिहीनान् महाराज पक्षिहीनान् खगामि(नि?)व ॥
 इति संभाषमाणान् तान् स्वयमेव जनाधिपः ॥ ७ ॥
 उवाच वदतां श्रेष्ठो वाचा चामृतपूर्वया ॥

पृथुरू(ह?)वाच ॥

सर्वे यूयं महाभागाः प्रार्थयन्ते हि मां पुनः ॥ ८ ॥
 केनात्महेतुना प्राप्ताः कथ्यतां करवामि किम् ॥

व्यास उवाच ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा जनाःस्ते(नास्ते?) हर्षमानसाः[.] ॥ ९ ॥
 प्रत्यूचुस्तं महाभागं भूमिपं भूमिवल्लभम् ॥

जना ऊचुः ॥

धात्रा विरचिता ध्वा(?)स्मान्वयं हि पुत्रका यथा ॥ १० ॥

नास्माकं परमा वृत्तिस्तेन निर्देशिता विभो ॥

त्वं हि पुण्यैश्च ऋषिभिर्मथितः प्रार्थितोप्यसि ॥ ११ ॥

वृत्तिदः सैव सर्वेषा(षां?) नान्ये(न्यो?)स्ति भुवनस्थले ॥

तैरेव श्चो(चो?)पदिष्टा स्म गम्यतां शरणं पृथो[.] ॥ १२ ॥

तेषां हि वचनं प्राप्य देवा गुरू(ह?)गिरं यथा ॥

वृत्तिदो भव राजर्षे त्वां वयं शरणं गताः ॥ १३ ॥

वृत्तिहीनैः क्षणमपि न स्थातुमिह शक्यते ॥

नास्मानवति राजर्षे धरा शैलवनान्विताः(ता?) ॥ १४ ॥

शासयित्वा धरा(रां?) पुण्यां रक्षस्व मनुजाधिप ॥

व्यास उवाच ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा पृथुर्वैष्यः प्रजा(ता?)पवान् ॥ १५ ॥

उत्थाय सकलां पृथ्वीं धनुष्कोट्या प्रतापवान् ॥

उत्खातं(?) भूतलं दृष्ट्वा वसुधा प्राद्रवद् रुषा ॥ १६ ॥

ततः स्तां(तस्तां?) निसृतां ज्ञात्वा चौरानिव गृहेश्वरः ॥

अवनीं हन्तुमुत्तस्थौ पाकशासनविक्रमः ॥ १७ ॥

ततस्तां गोस्वरूपेण धावन्तीं स ददर्श ह ॥
तामन्वधावद्रार्जर्षिः] खड्गचर्मधरः स्वयम् ॥ १८ ॥

संगत्यु(त्य?) भुवनान्सर्वान् न प्राप्य शरणं हि सा ॥
ततस्तमेव राजानं प्रत्यपद्यत सा मही ॥ १९ ॥

तमुवाच तदा देवि(वी?) न स्त्रीवधमिहार्हसी(सि?) ॥
उपायं कुरु राजर्षे तेन त्वं सिद्धिमाप्नु हि ॥ २० ॥

मया विना प्रजान् सर्वान् कथं त्वं स्थापयिष्यसि ॥
उत्सारय गिरीन्सर्वान्त्वदर्थं त्याजयाम्यहम्(?) ॥ २१ ॥

दुहितृत्वं गमिष्यामि ततस्ते क्षितिवल्लभं(भ?) ॥

व्यास उवाच ॥

इतीरितां चापि गिरां महात्मा श्रुत्वा धरायाः सकलां महीपतिः ॥ २२ ॥

प्रगृह्य पाणौ सशरासनं शुभमुत्खातयामास गिरीन् समस्तान् ॥
ततोवनीं तां सकलां क्षितोश्चर च(श्च?)कार थालीमिव भूतलस्थितान् ॥ २३ ॥

समां स चक्रे विसमां महीधरैः संसाधितं योगिभिः]सन्मनो यथा ॥
कृत्वावनीं समां राजा विन्ध्यहेमाद्रिमध्यगाम् ॥

आज्ञापयामास तदा सर्वाल्लोका(कान्?) जनेश्वरः ॥ २४ ॥

क्रियतां हि गृहारम्भो पुरीणामपि मानवाः ॥ २५ ॥

स्थीयतां वर्षपर्यन्तं पुष्पमूलफलाशिभिः ॥

ततोपायं करिष्यामि भवतां नात्र शंसयः ॥ २६ ॥

येनोपायेन जीव्यन्ते जीवास्तु भुवनस्थले ॥

व्यास उवाच ॥

इति राज्ञा समादिष्टा जनाः सर्वे द्विजोत्तमाः ॥ २७ ॥

ग्रामाश्च नगराश्चैव चक्रुस्ते वै महोत्सवम् ॥

निवासभूता सा देवि(वी?) लोकानां क्षेमकारिणी ॥ २८ ॥

कथितं हि महाभागाः पृथोर्वैण्यस्य चानघः(घाः?) ॥

यथा तेन सुपुण्येन शाशि(सि ?)ता सा वसुंधरा ॥ २९ ॥

॥ इति श्रीमानसखण्डे द्वितीयः ॥ २ ॥

॥ ३ ॥

सूत उवाच ॥

पुनरेव महाराज व्यासः सत्यवतीसुतः ॥
तानुवाच स धर्मात्मा प्रणतान् मुनिसत्तमान् ॥ १ ॥

व्यास उवाच ॥

पुनरेव स राजर्षिः पृथुर्वैष्यः प्रतापवान् ॥
लोकान् कृच्छ्रगतान्ज्ञात्वा कन्दमूलाशानान् नृपः ॥ २ ॥
पालयन् स्वां प्रतिज्ञा वै चिन्तयन् लोकपोषणम् ॥
वत्सं तु कल्पयित्वा वै मनुं स्वायंभुवं प्रभो ॥ ३ ॥
दुदोह पृथिवीं वैष्यः स्वैर्वाणैः स्वेन पाणिना ॥
तत्र जातानि शस्यानि बहूनि मुनिसत्तमाः ॥ ४ ॥
तेनान्नेन प्रजाः सर्वे पुपुषुः स्ववपूंसि ते ॥
ततः प्रभृति विप्रेन्द्राः सा मही सस्यदाभवत् ॥
निवासभूता पुण्यानां कर्मभूरिति सा स्मृता ॥ ६ ॥
ततोपदिष्टां तां पुण्यां वसुधां वसुधाधिपः ॥
दुदुहुर्देवताः सर्वे तथा दैत्या महोरगाः ॥ ७ ॥
यक्षाः पिशाचा नागाश्च सिद्धविद्याधरादयः ॥
पर्वताः पितरश्चैव दुदुहुर्वसुधां नृपः ॥ ८ ॥
कल्पयित्वा पृथक् वत्सं जगृहुस्ते पृथक् वसुम् ॥
दुग्धा सा वसुधां(धा?) देवी खिन्नरूपाभवत् प्रभो ॥ ९ ॥
क्वचित्सा पर्वतगणैः राक्राता मुनिसत्तमाः ॥
ना(न?)गानां बहुभारेण पीडिता वरर्वाणिनी ॥ १० ॥
क्वचिद्राजर्षिभिः पुण्यै [.] पृथग्वंशोद्भवैरपि ॥
विशद्भिर्ब्रह्मरवनीभागं क्रान्ता सा कलिकारिभिः ॥ ११ ॥
क्वचिद्धि पर्वतगणैश्चारूढा तुङ्गतां गताः ॥
क्वचित्सभा(मा?)भवद्देवी था(स्था?)लीव शिल्पिनिर्मिता ॥ १२ ॥
क्वचिनिम्नाभवत्पुण्या पुण्यर्षिगणसेविता ॥
हूतस्वा लोकवशाग खिन्ना खिन्नेव कामिनी ॥ १३ ॥

आत्मभावं परित्यज्य चलमाना इतस्ततः ॥
 मज्जयामि जले पुण्ये चिन्त्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥
 गौर्भूत्वाश्रुमुखी देवी पद्मजस्यान्तिकं ययौ ॥
 प्रणम्य सा यथान्यायं स्रष्टारं लोकवन्दितम् ॥ १५ ॥
 उवाच मधुरया वाचा ब्रह्माणं मा वसुंधरा ॥
 देवदेव जगद्धातस्त्वामहं शरणं गता ॥ १६ ॥
 त्वमेव स्रष्टा लोकानां त्वमेव परमा गतिः ॥
 धाता चैव विधाता च त्वमेवासि पितामह ॥ १७ ॥
 त्वया स्र(सृ?)ष्टास्मि लोकेश प्रजानां हितकाम्यया ॥
 त्वयैव स्थापिता चास्मि त्वयैव निश्चला कृताः(ता ?) ॥ १८ ॥
 अधुना राजशाद्दूर्लैः खेदिता चास्मि वै प्रभो ॥
 तथा देवैश्च दैतेयै ग(र्ग ?)न्धर्वोरगराक्षसैः ॥ १९ ॥
 हृतस्वा हृतसंकल्पा कृतास्मि परमेश्वर ॥
 गिरोणामपि भारेण दुःसहेनैव चैकतः ॥ २० ॥
 नतास्मि देवदेवेश रक्षस्व त्वं जगत्पते ॥
 विलेखितास्मि वैष्णवेन तद्ध्वी(न्वी ?)भूतास्मि चैकतः ॥ २१ ॥
 यद्विहीना क्षणमपि भवद्भिः परमेश्वरः(र ?) ॥
 न शक्नोमि क्षणं स्थातुं रक्ष रक्ष प्रजापते ॥ २२ ॥

व्यास उवाच ॥

इत्याकर्ण्य ततो ब्रह्मा धरायाः समुदोरितम् ॥
 नोवाच वदतां श्रेष्ठस्तथा विज्ञापितोपि सः ॥ २३ ॥
 ततोत्थित्वा स्वयं ब्रह्मा ब्रह्मर्षिगणसंवृतः ॥
 जगाम धरया सार्धं यत्र तौ संस्थितौ शिवौ ॥ २४ ॥
 एकासनगतौ ते(तौ ?) तु दृष्ट्वा देवौ शिवाच्युतौ ॥
 ननाम स तदा ब्रह्मा चतुर्मुकुटकोटिभिः ॥ २५ ॥
 तुष्टाव स विभुं शान्तं प्रभविष्णुं महेश्वरम् ॥ २६ ॥

ब्रह्मोवाच

नमो नमस्ते परमेश्वराय देवाय देवेन्द्रनिषेवितायः(य?) ॥
 अज्ञातमार्गाय महाभुजाय नमो नमस्ते धरणीधराय ॥ २७ ॥

शिवादिभिर्योगिभिरप्यगम्यो यद्गीयसे योगिभियो(यो?)गगम्यः ॥
 तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय शिवान्वितायामितविक्रमाय ॥ २८ ॥
 सोहं धरा चापि मया सह प्रभो तवान्तिकं पुण्यतमं सुशोभना ॥
 आज्ञापयैना(नां?) कमलापते प्रभो विभर्षि लोकानपि पुण्यदान्विभो ॥ २९ ॥

व्यास उवाच ॥

इति धातुर्गिरं श्रुत्वा धरा वाष्पोन्मुखी शुभा ॥
 तुष्टाव तं मधुरया गिरा चामृतपूर्वयाः(या?) ॥ ३० ॥

धरोवाच ॥

नमस्ते देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधरः(र?) ॥
 पद्मपाणे नमस्तेषु(स्तु?) पद्मनाभ नमोस्तु ते ॥ ३१ ॥
 अनादिमध्यनिधन सृष्टिस्थित्यन्तकारिणे ॥
 योगीशाय नमस्तेषु(स्तु?) शेषावासाय ते नमः ॥ ३२ ॥
 प्रलयाब्धिनिवासाय मृकण्डुतनयेन च ॥
 संस्तुतायादिदेवाय महामत्स्याय ते नमः ॥ ३३ ॥
 दीर्घपृष्ठ कठोराय धराभारसहाय च ॥
 अनन्ताद्भुतपादाय कमठाय नमो नमः ॥ ३४ ॥
 अत्यद्भुतस्वरूपाय करालवदनाय च ॥ ३५ ॥
 नखैर्दारितदैत्याय नृसिंहाय नमो नमः ॥
 तुङ्गे(ण्डे?)नोधृतगोत्राय विषाणविभवाय च ॥ ३६ ॥
 धरोद्धरणदेहाय वराहाय नमो नमः ॥
 बलेरद्भुतवीर्यस्य यज्ञान्तद्विजरूपिणे ॥ ३७ ॥
 अत्यद्भुताकृतिकृते वामनाय नमो नमः ॥
 दृप्तक्षत्रविनाशाय द्विजरूपधराय च ॥ ३८ ॥
 जामदग्न्याय रामाय नमस्ते क्षत्रनाशिने ॥
 पौलस्त्याऽन्वितवीर्यस्य श्री(श्रि?)योन्मत्तस्य चानघ ॥ ३९ ॥
 बहुकन्दरनाशाय रघूणां पतये नमः ॥
 यमुना कर्षिता येन येन नागाह्वयस्तथा ॥
 तस्मै नमोस्तु रामाय वसुदेवसुताय च ॥ ४० ॥
 निर्जिता येन चैकेन दैत्यदानवमानवाः ॥
 तस्मै नमोस्तु देवाय वसुदेवसुताय च ॥ ४१ ॥

पवित्रीकृतलोकाथ दर्शिताय वधाय च ॥
निर्दिष्टबुद्धमार्गाय बौद्धरूपाय ते नमः ॥ ४२ ॥

आत्मरूपं समास्थाय भूत्वा चाशि(सि ?)धरः स्वयम् ॥
म्लेच्छ(च्छ?)हन्त्रे नमस्तुभ्यं कल्किरूपधराय च ॥ ४३ ॥

त्वामेव लोकां(काः?) किल सृष्टिकाले धातारमेकं पुरुषं वदन्ति ॥
स्थितौ हि पुण्या ऋषयः समस्ता वदन्ति सर्वे भुवि विष्णुरूपम् ॥ ४४ ॥

त्वमेव चान्ते प्रलयावसाने हरेरितो लोकपथेषु गीयसे ॥
स्त्रि(त्रि?)भि[ः]स्वरूपैस्त्रिभिरेव जातो मां पाहि देवेश नमामि तुभ्यम् ॥ ४५ ॥

व्यास उवाच ॥

इति तस्यैरिता(तां?) वाणीं यथा धातुर्वचः शुभम् ॥
स्तवपूर्वा तु संश्रुत्य प्रत्युवाच जगत्पति[ः] ॥ ४६ ॥

विष्णुरुवाच ॥

किमर्थं खिद्यसे देवि केन त्वमिह संस्थिता ॥
वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ॥ ४७ ॥

मयि त्रातरि लोकानां भयं भोरु न विद्यते ॥
भवानपि वद ब्रह्मन् प्राप्नो(प्तो?)सि येन हेतुना ॥ ४८ ॥

स्थित्वास्मिन्नाशने शुभ्रे कथयस्व समाहितः ॥
सहानया च धरया त्वच्छक्त्या ब्रह्मपदं महत् ॥ ४९ ॥
तत्सर्वं कथयस्वासु(शु ?)करिष्यामि हितं तव ॥

ब्रह्मोवाच ॥

भगवन् देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर ॥
त्वयि त्रातरि देवेश नास्ति ब्रह्मपदे भयम् ॥ ५० ॥

तथापि कथयिष्यामि पृच्छ(च्छ?)ते त्वयि वै विभो ॥
सृष्टास्त्वे(त्वे?)षा मया विष्णो सृष्ट्योदिष्टेन कर्मणा ॥
अवनी वनशोभाढ्या खेदिता राजभिः प्रभो ॥ ५१ ॥

प्रच्छ(पृच्छ?)स्वेनां महाभाग कल्याणीं शुभभाषिणीम् ॥
यदर्थमागता पुण्या पृच्छय(च्छय?)तां वै स्वयं प्रभो ॥ ५२ ॥
तत्सर्वं कृ(क्रि?)यतामाशु तद्ब्रूते चारुभाषिणी ॥

व्यास उवाच ॥

इति विज्ञापितो देवो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ ५३ ॥
 पुनरेव महाभागां धरां गौरूपधारिणीम् ॥
 प्रत्युवाच तदा देवो गिरा सूनृतया तदा ॥ ५४ ॥

विष्णुरुवाच ॥

कथयस्व महाभागे येन त्वं कुपिता ह्यसि ॥
 वरं वरय शुश्रोणि ईप्सितं ते ददाम्यहम् ॥ ५५ ॥
 त्वयाहं तोषितश्चास्मि गीर्भिः] पुण्यार्थकारिभिः ॥
 तस्माद् दास्यामि ते भद्रे वरमेकं न संशयः ॥ ५६ ॥
 मयि प्रसन्नतां जाते नास्ति नास्ति भयं शुभेः(भे?) ॥

धरोवाच ॥

धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि यत्त्वया भाषितास्म्यहम् ॥ ५७ ॥
 विभोऽत्रिगोत्रसंपन्नो पृथुर्नामा बभूव ह ॥
 तेनाहं खनिता चास्मि दुग्धास्मि भुवनेश्वर ॥ ५८ ॥
 हृतालं(न्तः?) करणा चास्मि तथान्यैर्देवतागणैः ॥
 उच्चावचापि भूतास्मि हीनाहं धातुभिस्तथा ॥ ५९ ॥
 क्रान्तास्मि पर्वतगणैस्तथान्यैर्वमुधाधिपैः ॥
 न हि जानन्ति ते मूढा(ढास् ?)त्वां वै शिवयुतं विभो ॥ ६० ॥
 स्रष्टारं लोकस्रष्टारं न जानन्ति नराधमाः ॥
 नास्ति पुण्यानि वै विष्णो भवद्भिन्नानि वै तथा ॥ ६१ ॥
 धर्मं विना न तिष्ठामि क्षणाद्धर्मपि केशव ॥
 यदि तुष्टोसि देवेश यदि त्वं वरदो ह्यसि ॥
 वरमेकं प्रयच्छामि(?) यदि दास्यं(स्य?)सि वै प्रभो ॥ ६२ ॥
 ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैर्हीनास्मि त्रिदशेश्वर ॥
 न शोभयामि देवेश पतिहीना यथा श(स?)ती ॥ ६३ ॥
 क्षणाद्धर्मपि वै तेषां भारं चातीवदुःसहम् ॥
 न शयि(क्षमि?)ष्यामि देवेश मज्जयामि शुभे जले ॥ ६४ ॥
 किंतु मां स्वपदैः पुण्यैस्तथा पादोद्भ्रुवैज्ज(र्ज?)लैः ॥
 पुनीहि देवदेवेश लोकांश्चैवेह मद्गतात् ॥ ६५ ॥

किन्तु मां शिवदेहेन भवान्या चान्वितेन वै ॥
 स्त(त?)था ब्रह्मपदैः पुण्यैः पुनीहि परमेश्वरः(र?) ॥ ६६ ॥
 इदमेव वरं पुण्यं याचयामि जगत्पते ॥
 वरेणानेन मां पुण्यां धारयस्व न संशयः ॥ ६७ ॥

व्यास उवाच ॥

इति विज्ञाय(पि?)तो देवो धरिण्याः (रण्या?)स शिवान्वितः ॥
 विचार्यं सुचिरं कालं ब्रह्मणा सशिवान्वितः ॥ ६८ ॥
 मेघगम्भीरया वाचा विकसन्वदनाम्बुजः ॥
 उवाच वदतां श्रेष्ठो(श्रेष्ठो?) निर्गुणो गुणिनां गतिः ॥ ६९ ॥

विष्णुरुवाच ॥

धारितासि मया भद्रे शेषांशेन शुभेन हि ॥ ७० ॥
 तथा कमठरूपेण धृतासि स्वेन पृष्ठिना ॥
 ततो धृतासि तुण्डेन विसृय (धृत्य?) शूकरं वपुः ॥ ७१ ॥
 कालेन त्वां करिष्यामि निग(ज?)पादांकितां शुभेः(भे?) ॥
 यदा यदा भयं भंगू(?)प्राप्स्यसि त्वं भुवस्थले ॥ ७२ ॥
 तदा तदावतीर्यामि भारनिग्रहणाय ते ॥
 श्वेतद्वीपे हि मे वास(सो?) योगी(गि?)नां हृदि वा शुभे ॥ ७३ ॥
 योगिनामप्यगम्योस्मि काले काले न संशयः ॥
 कालेन महता देवी(वि?) ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ७४ ॥
 कपालपतनं पुण्यं भविष्यति न संशयः ॥
 तत्राञ्जलिप्रदानेन शुद्धिं यान्ति पितृद्वुहाः[ः] ॥ ७५ ॥
 अथान्यदपि वक्ष्यामि गुह्याद् गुह्यतरं हि ते ॥
 येन वै त्वद्गता मर्त्या यान्ति ब्रह्मपदं महत् ॥ ७६ ॥
 तेन त्वं निश्चला देवि भविष्यसि न संशयः ॥
 दिव्यवर्षसहस्रान्ते कृतादौ वरवर्णिनी(नि?) ॥ ७७ ॥
 आगमिष्यति देवेशो यं शिवेति वदन्ति हि ॥
 तपस्तप्तुं महाभागो वियोगाद् दक्षजोद्भवात् ॥ ७८ ॥
 तत्र ते चारुवृक्षाह्वये कक्षे क्षेत्रमनोहरे ॥
 स टङ्कणगिरौ पुण्ये दारुकाननशोभिते ॥ ७९ ॥

तपिष्यति तदा देवस्तपः परमदुस्स(श्च)रम् ॥
 तत्रैव तस्य देवस्य मुनीनां शापकारणात् ॥ ८० ॥
 लिङ्गस्य पतनं पुण्यं भविष्यति न संशयः ॥
 तमाद्यं पुरुषं देवि शिवं शान्तं हि शङ्करम् ॥ ८१ ॥
 यथा मां वेत्सि वै देवो(वि?) जानीहि तं तथैव हि ॥
 लिङ्गस्य पतनाद्देवी(वि?) निश्चला त्वं भविष्यसि ॥ ८२ ॥
 दुष्टाश्चौराः शठाश्चैव मानिनो दाम्भिकाश्च ये ॥
 ब्रह्माहिंसारता ये वै तथा स्त्रोणां वधे रताः ॥ ८३ ॥
 स्मरणाच्छिवलिङ्गस्य शुद्धिं यान्ति ततो जनाः ॥
 ततः परं महाभागे भविष्यति पदे पदे ॥ ८४ ॥
 शिवलिङ्गाद्धिता पुण्या पूजिता मानवैस्तथा ॥
 वैवश्व(स्व?)तकुले जातः नाम्ना राजा भगीरथः ॥ ८५ ॥
 भविष्यति महातेजा[ः] सूर्यान्वयविवर्द्धनः ॥
 मदर्चनपरो भूत्वा ज्ञात्वा मामेव निश्चलम् ॥ ८६ ॥
 अवतार्य पदोद्भूतां गङ्गां मत्पादसेविनीम् ॥
 युक्तां प्रवाहसाहस्रैर्देवराजनिषेविताम् ॥ ८७ ॥
 करिष्यति महत्पूज्यां राजा त्वां तदनन्तरम् ॥
 श्वेतद्वीपनिभा पुण्या भविष्यति ततः परं ॥ ८८ ॥
 ततोहं वामनं रूपमास्थायाद्भुतकारणम् ॥
 बलेरद्भुतवीर्यस्य मानभङ्गाय भामिनी(नि?) ॥ ८९ ॥
 निजपादाद्धितां त्वां वै करिष्यामि न संशयः ॥
 ततो भूतलवासिन्यो राजानश्चेतरे जना[ः] ॥ ९० ॥
 ज्ञात्वा मामेव लोकेशं करिष्यति(न्ति?) महत्तपः ॥
 ततस्त्वं बहुपुण्येन भारहीना भविष्यसि ॥ ९१ ॥
 अथान्यदपि वक्षा(क्ष्या?)मि गुह्या[द्]गुह्यतरं हि ते ॥
 येन त्वं निश्चला पुण्या गमिष्यसि गृहं शुभे ॥ ९२ ॥
 ये त्वया गिरयः प्रोक्ता[ः] तानहं कथयामि ते ॥
 न ते भारकरा देवि तव भारहरा हि ते ॥ ९३ ॥
 हिमालयेति यो ख्यातः हिमसीकरसेवितः ॥
 सोहमस्मि महाभागे नारदादिभिसंस्तुतः ॥ ९४ ॥

कैलाशस्तु शिवो ज्ञेयः पुण्यैः शिवगणैर्युतः ॥
 गणेशादिभिः शिवगणैः स्तूयमानः पुनः पुनः ॥ ९५ ॥
 विन्ध्यं ब्रह्माण्डसंभूत(तं?) ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥
 ब्रह्मविष्णुमहेशानामंशजान् स्मर भामिनी ॥ ९६ ॥
 देवान्दैत्यान्पिशाचांश्च गन्धर्वोरगमानवान् ॥
 पतङ्गकृमिजन्त्वादीन् वृक्षादी(दी?)श्चापि भामिनी(नि?) ॥ ९७ ॥
 मर्दशसंभवान्सर्वान्जानीहि वसुधे शुभेः(भे?) ॥
 गच्छ त्वं भवनं भोरू(रु?) पोषयस्व प्रजागणान् ॥ ९८ ॥
 सहायं तव वै शुभ्रे करिष्यामि न संशयः ॥

व्यास उवाच ॥

श्रुत्वा तस्य विभोर्विक्रियं धरा सा स्वस्थमानसा ॥ ९९ ॥
 पुनरेव विभुं पुण्यं पप्रच्छ(च्छ?) चारुभाषिणी ॥

धरोवाच ॥

कथं हि ध्रियते विष्णो भवद्भिः स्थावरं वपुः ॥ १०० ॥
 सुखानि कानि तत्रैव कथ्यतां यदि रोचते ॥

विष्णुरुवा[च] ॥

शृणु भद्रे महापुण्यं वचो मे समुदाहृतम् ॥ १०१ ॥
 स्थावरत्वे सुखा ये वै जङ्गमे तेन विद्यते ॥
 शीतादितापभीतीनां भीतिस्तत्र न विद्यते ॥ १०२ ॥
 न तु संभाषणं तत्र केनापि वरवर्णिनि ॥
 न तु मित्रकलत्राणां भोगादीनां तथापि हि ॥ १०३ ॥
 सुखदुःखादिकानां च नास्ति तत्र भयं महत् ॥
 तस्माद्धि मानुषे पूज्यं रूपं स्थावरसंज्ञकम् ॥ १०४ ॥
 स्थावरत्वात्सहिष्णुत्वात्पूजयन्ति शिवादयः ॥
 लोकानां ज्ञापनार्थाय स्थावरत्वं विमस्म्यं(भस्म्यं?)हम् ॥ १०५ ॥
 तस्माद्भद्रे महापुण्यं स्थावरत्वं विशिष्यते ॥
 कथितं हि महाभागे स्थावरत्वस्य लक्षणम् ॥ १०६ ॥
 गच्छ भद्रे महाभागे पुण्यं स्वभवनं प्रति ॥

व्यास उवाच ॥

इत्युक्त्वा देवदेवेशस्तत्रैवान्तरधीयतः(त?) ॥ १०७ ॥
 शिवः शिवगणैः सार्द्धं जगाम शिवमन्दिरम् ॥
 आज्ञापयित्वा तां पुण्यां ब्रह्माब्रह्मर्षिसेवितः ॥ १०८ ॥
 जगाम ब्रह्मभवनं सिद्धर्षिगणसेवितम् ॥
 धरा सा हृष्टमनसा पूर्णकामा यशश्चिनी ॥ १०९ ॥
 परिक्रम्याभिवाद्याथ ब्रह्माणं सा जगाम ह ॥
 दुःसहमप्य(पि?)भारं सा लघ्वीभूतं(त?) ममन्यत ॥ ११० ॥
 यश्चैनां श्रावयेत्पुण्यां पृथोर्वैण्यस्य वानघ ॥
 धरायाश्चरितं पुण्यं तथा ब्रह्मेरितां स्तुतिम् ॥ १११ ॥
 विष्णोरमितवीर्यस्य चरित्रं पापनाशनम् ॥
 यः श्रुणोति महाराज पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ ११२ ॥
 स प्राप्य विष्णुभवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 दिव्याप्सरोभिः संकीर्णं मोदते देववद्विजाः ॥ ११३ ॥
 ॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे धराश्वाशनं नाम तृतीयः ॥ ३ ॥

४

ऋषय ऊचुः ॥

कथितं भवता ब्रह्मन् धरायाश्चरितं महत् ॥
 विष्णोरमितवीर्यस्य पृथोर्वैण्यस्य वै तथा ॥ १ ॥
 अधुना श्रोतुमिच्छामि चरितं शूलपाणिनः ॥
 शापस्य कारणं ब्रूहि ऋषीणामृषिसत्तमः ॥ २ ॥
 तस्य ध्यानं सचरितं तथा शोकस्य कारणम् ॥
 यथा लिङ्गस्य पतने कारणं तद्वदस्व वै ॥ ३ ॥

व्यास उवाच ॥

कथयामि महाभागा एतत्प्रश्नोत्तरं शुभम् ॥
 कथ्यतां श्रृण्वतां चापि सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥

दक्षप्रजापते कन्या कालीं वै नामनामतः ॥
 उद्धाहकाले सविभुर्जग्राह तत्करं शुभम् ॥ ५ ॥
 ततः कालेन महता काली कलुषनाशिनी ॥
 श्रुत्वा यज्ञं समारब्धं स्वपितुर्भवनं ययौ ॥ ६ ॥
 अनादरापि पित्रा सा अर्घ्यादिकरणैः प्रभोः ॥
 दृष्ट्वा समूहं स्त्रीणां तद्भ्रूगिनीनां यशस्विनी ॥ ७ ॥
 पित्रा सभूषितानां हि वस्त्रालंकारभूषणैः ॥
 पित्रा चानादृता देवी गर्हिता स्त्रीजनैरपि ॥ ८ ॥
 प्रविवेश चितां राजन्पितुर्गोहे मनस्विनी ॥
 ज्ञात्वा दग्धां हि तां कालीं सविभुर्भूतभावनः ॥ ९ ॥
 जगाम दक्षस्य गृहं ज्वलन्निव हुताशनः ॥
 भित्त्वा तन्मखपात्राणि स्तम्भानुत्पाठ्य स प्रभुः ॥ १० ॥
 ददाह ऋत्विजान् सर्वान् वद्विना नेत्रजेन हि ॥
 तत्रैव ब्राह्मणस्येकं सकिरीटं सकुण्डलम् ॥ ११ ॥
 हृत्वा स देवदेवेशो ब्रह्मणा संस्तुतः प्रभुः ॥
 ररक्ष दक्षं राजर्षे ब्रह्मवाक्यप्रचोदितः ॥ १२ ॥
 तपसे कृतसंकल्पः कपालकरभूषणः ॥
 जगाम देवदेवेशो वसुधां वसुधाधिपः ॥ १३ ॥
 तत्याज स गिरेः शृङ्गं कैलासस्य द्विजोत्तमाः ॥
 तथा पुण्यं शिवगृहं रुद्रकन्याविराजितम् ॥ १४ ॥
 नन्दिस्कन्दि रिटिभिः सेवितं गणनायकैः ॥
 प्राप्य विन्ध्यं सुपुण्यं वै वर्षमात्रं नरेश्वरः ॥ १५ ॥
 नन्दिना मह(हा)देवश्चकार विपुलं तपः ॥
 ततो हिमाद्रिं पुरुहूतसेवितं त्यक्त्वा हि विन्ध्यस्य भुवं पवित्रम् ॥
 ज्ञात्वा सुपुण्यैर्हिमशीकरैरपि संपूरितं तं स ययौ महेशा(शः?) ॥ १६ ॥
 प्राप्य चाधिक्य(त्य?)कां भूमिमृणिषपुण्याश्रमैर्वृताम् ॥
 टङ्कणाण्य(ख्य?)गिरे राजन् सरयूजलसेविताम् ॥
 ततो जगाम गहनं वृक्षैर्बहुविषै(धै?)रपि ॥ १८ ॥
 तुषारस्य कणा यत्र निषेवन्तेप्यर्हनिशम् ॥
 चकार वासं देवेशस्तत्रैव दारुकानने ॥
 नानाविधैः पक्षिगणैर्मृगयूथैर्निषेविते ॥ १९ ॥

नन्दनोद्भववृक्षा ये देवदारुभिः] संस्थिते ॥
 तथान्यैर्वृक्षराजैश्च मृगराजैश्च शोभिते ॥ २० ॥
 ततस्तु वासुदेवस्य तथ्यं कर्तुं वचो हरः ॥
 चकार स्वाश्रमं पुण्यं देवदारुनिषेवितम् ॥ २१ ॥
 वन्यानां पादपानां च छायाभिः परिवेष्टितम् ॥
 आस्तीर्यासनमत्युग्रं मृगराजत्वगुद्भवम् ॥ २२ ॥
 विवेश भगवान् रुद्रो ध्यायन्योगं सनातनम् ॥
 ततो भवान्या स वियोगसंभवं प्रातः समुत्थाय कपालपाणिः ॥ २३ ॥
 स्मृत्वा स्वदुःखं जनदुःखहंता भिक्षाटनं चारुवने चकारः(र?) ॥
 तस्थौ स[त]त्राब्दसहस्रसंख्यैः संपूजितः पर्वतनायिकाभिः ॥ २४ ॥
 चकार कान्तं रमणीयरूपं तदास्पदं योगिभिरप्यगम्यम् ॥
 वशिष्ठाद्या महात्मानस्तत्रैवाश्रमवासिनः ॥ २५ ॥
 आश्रमं चक्रतुः सर्वे सह शिष्या महर्षयः ॥
 प्रत्यायान्ति स्त्रियस्तेषां नीत्वा नीत्वा शमु(मि ?)त्कुशान् ॥ २६ ॥
 एकदा ऋषिपत्न्यो वै वशिष्टवल्लभां विना ॥
 जग्मुस्तं विपिनं पुण्यं यत्रास्ते जगदीश्वरः ॥ २७ ॥
 दृष्टः कदाचिद्देवेशस्ताभी राजर्षिसत्तमः(म ?) ॥
 अनन्यचित्तास्तं देवं ददृशुस्तानसंशयः ॥ २८ ॥
 भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं नागमालाविराजितम् ॥
 शोभितं मृगराजस्य चर्मणा बिन्दुशोभिना ॥ २९ ॥
 ध्यायन्तमात्मनात्मानं योगिध्येयाह्नि(?) पंकजम् ॥
 श्वसन्तं सकलां पृथ्वीं स्वेन स्वासेन वै द्विजाः ॥ ३० ॥
 कोयमत्यद्भुताकारो ध्यानवृत्तिपरायणः ॥
 सञ्चिन्त्य ऋषिपत्न्यो वै मुमुहुःस्ताः शुचार्दिताः] ॥ ३१ ॥
 नेन्धनं जगृहे काचिन्न काचिद् वै शमित्कुशान् ॥
 तमेव विश्वभर्तारं ध्यायन्ती नान्दितात्ययः(?) ॥ ३२ ॥
 अभवद्राजशार्दूल निशासमनुपद्यतः ॥
 ततस्ते ऋषयः सर्वे तासां मार्गं प्रदर्शिरे ॥ ३३ ॥
 निशेयं समनुप्राप्ता न दृश्यन्ते तपोगना(णाः) ॥
 समाप्यते विधिं साध्यं वशिष्ठस्य शमित्कुशैः ॥ ३४ ॥

ततस्ते चिन्तयामासुर्मनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥
 अहो कालो व्यतीतो वै नागतास्त्वध्वरप्रियाः ॥ ३५ ॥
 अद्याग्निहोत्रं सर्वेषां नष्टमेतन्न संशयः ॥
 किन्तु(न्नु?) व्याघ्रेण जग्धा वै मार्गं भ्रंशोऽथवा किमु ॥ ३६ ॥
 किन्तु(न्नु?) पौलस्त्यतनयैर्हृतास्ता यज्ञवल्लभाः ॥
 विचार्य सुचिरं कालं ऋषयस्ते तपोधनाः ॥ ३७ ॥
 तत ऊचुस्ते ऋषय(यो?)वचनं सत्यवादिनः ॥
 तासां मार्गं महाभागाः प्रातरेव न संशयः ॥ ३८ ॥
 जुहुयाग्निनामिष्यमस्तासामन्वेषणं(?) प्रति ॥

व्यास उवाच ॥

तत्र ते ऋषयः सर्वे स्थित्वा कृत्वाह्निकक्रियाम् ॥ ३९ ॥
 जग्मुर्मार्गं ततः[स्त्रीणां वनादुपवनं प्रति ॥
 मार्गमन्वेषमाणा वै गतास्ते दारुकाननम् ॥ ४० ॥
 तत्र दृष्टं शिवं शान्तं ध्यायमानं परात्परम् ॥
 तत्रोपविष्टास्ताः सर्वाः[तद्भ्रुवज्ञानमोहिताः ॥ ४१ ॥
 अहोरात्रं गतं सर्वं न जानन्त्यशुचिब्रताः ॥

व्यास उवाच ॥

ततस्ते ऋषयः सर्वे शप्तुकामा यतव्रताः ॥ ४२ ॥
 ददुः शापं महाभागा येन ते मोहिताः[स्त्रियः ॥

ऋषय ऊचुः ॥

येन वै भवता योगिनस्मार्कं हि कुलस्त्रियः ॥ ४३ ॥
 तस्माल्लिङ्गस्य पतनं तव भूमौ महेश्वरः(र?) ॥
 भवतु तेथ विवेव यावदाहूतसंप्लवम् ॥ ४४ ॥

व्यास उवाच ॥

इत्युक्त्वा ऋषयः सर्वे शप्त्वा योगीश्वरं हरम् ॥
 सहैव ऋषिपत्नीभिः गन्तुं यावत्समुत्सुकाः ॥ ४५ ॥
 तावद्दर्शं देवेश ऋषीस्तान् शापकारकान् ॥
 विनापराधजं शापं श्रुत्वा देवो जगत्पतिः ॥ ४६ ॥
 उवाच तान्नृपीन् सर्वान् तदा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥

महेश उवाच ॥

यस्माद्भवद्भिर्धर्मज्ञाः सप्तोस्मि सुकृतेन हि ॥ ४७ ॥
 तस्माद्भवन्तो धर्मज्ञाः शापं ह्येतत्प्रयच्छता ॥
 अज्ञातकारण(णं?)यन्मां ध्यानेनामितकारणम् ॥ ४८ ॥
 तस्माद्यु(यू)यं महाभागा श्रूयतां मदुदाहृतम् ॥
 मदर्शनो हि लोकानां वैरेणैव हि वै द्विजाः ॥ ४९ ॥
 मुक्तेरेव हि लोकानां सर्वेषां पुत्रमित्रद्रुहामपि ॥
 मत्तो मुक्तिं समालभ्य सह पत्नीभिः वै द्विजाः ॥ ५० ॥
 भोगहीनोत्तरस्योहि भवध्वं दिवि तारकाः ॥
 दिशि मन्वन्तरं प्राप्य वैवश्व(स्व?)तमनोः शुभम् ॥ ५१ ॥

व्यास उवाच ॥

ऋषीणां हि महच्छापं मत्वा देवो महेश्वरः ॥
 तत्रैव लिङ्गपतनं चकार मुनिसत्तमाः ॥ ५२ ॥
 आक्रम्य सप्तपातालं तथा भूमण्डलं शुभम् ॥
 शुशुवे(भे?) देवदेवेशो देवराजोपमद्वि(द्यु?)तिः ॥ ५३ ॥
 तदा देवाः सगन्धर्वाः सिद्धविद्याधरोरगाः ॥
 दर्शना(?) यज्ञपत्नीनां यागीशेति च तुष्टुवुः ॥ ५४ ॥
 ऋषीणां मुक्तिदानाच्च तथान्येषां महीपते ॥
 मुक्तिमण्डलमध्यस्थो मुक्तीशेति च विश्रुतः ॥ ५५ ॥
 वैवश्व(स्व?)तं मनुं प्राप्य ते सर्वे ऋषयोपि हि ॥
 महेशामु(न्मु?)क्तिमालभ्य सम्भूता दिवि तारका[.] ॥ ५६ ॥
 सप्तर्षयो महाराज दृश्यतेद्यापि चोत्तरे ॥

ऋषय ऊचुः ॥

त्वयोक्तं देवदेवस्य यथा लिङ्गं भुवस्थले ॥ ५७ ॥
 पतितं चापि विप्रर्षे सर्वज्ञेन महात्मना ॥
 मूर्तिभूतो हि विप्रर्षे एकस्मिन्नेव मण्डले ॥ ५८ ॥
 स कथं देवदेवेशो बहुत्वमुपलब्धवान् ॥
 तस्य लिङ्गैर्महाभाग सादिता श्रूयते मही ॥ ५९ ॥
 एतत्सर्वमशेषेण कथयस्व यथातथम् ॥

व्यास उवाच ॥

अस्ते(स्त्ये?)वं देवदेवस्य सर्वव्यापी न संशयः ॥ ६० ॥

नास्ति नास्तीह वै विप्रास्तेन होनं भुवस्तत(ल?)म् ॥
तथापि कथ्यमानं च कथयामि न संशयः ॥ ६१ ॥

शिवलिङ्गं महापुण्यं श्रुत्वा तत्पतितं भुवि ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च सोमस्य तथैव सविताकरः ॥ ६२ ॥

इन्द्रादिभिर्देवगणैः सह जग्मुर्जनाधिपः(प?) ॥
गत्वा तत्र यथान्यायं नमश्चक्रुर्महेश्वरम् ॥ ६३ ॥

तस्थुस्तत्रैव ते सर्वे कौतूहलसमन्विताः ॥
अहोयं रुद्रदेवस्य लिङ्गं ज्योतिःसमन्वितम् ॥ ६४ ॥

दृश्यतेद्यापि नो दृष्टं भाषमाणा दिवोकसः ॥
तस्थुस्तत्रैव वै विप्रा निजांशेन समाहिताः ॥ ६५ ॥

दृश्यन्तेद्यापि ऋषिभिः ब्रह्माद्या देवतागणाः ॥
एतस्मिन्नेव समये वसुधा वसुधाधिपः(प?) ॥ ६६ ॥

गोरूपधारिणी देवी तत्र विष्ण्वन्तिकमुपागताः ॥ ६७ ॥

तमुवाच वरिष्ठा सा स्तुतिप्रणयवादिनी ॥

गौरुवाच ॥

नमो नमस्ते पुरुषोत्तमाय धराधराधारणकारणाय ॥ ६८ ॥

ब्रह्मादिभिर्देवगणैः समस्तैरगम्यरूपाय नमो नमस्ते ॥
साहं हि लिंगेन शिवस्य वै प्रभो पुण्येन पातालगतेन वै तथा ॥ ६९ ॥

धृतास्मि पूतास्मि महाबला तथा चारुसुभाग्याशुभदा तथा प्रभो ॥
तथाप्येकं करिष्यामि यद्यनुग्राह्यसि वै प्रभो ॥ ७० ॥

आक्रम्य सप्तपातालं शिवेन परमात्मनाः(ना?) ॥

शिवदाहं कृता चास्मि धृतास्मि परमेश्वरः(र?) ॥ ७१ ॥

धर्तुं त्वं(त्वां) देवदेवेशं न समर्थास्मि वै प्रभो ॥

एतत्कौतूहलं तत्र पश्यतां यदि रोचते ॥ ७२ ॥

अहमप्यस्य लिङ्गस्य नान्तं जानामि वै प्रभो ॥

व्यास उवाच ॥

अथ ब्रह्मादयो देवा धराया वचनं शुभम् ॥ ७३ ॥
 श्रुत्वा कौतूहलं सर्वं ययुस्ते देवतागणाः ॥
 उपदिष्टा महेशेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ७४ ॥
 तलातलं विष्णुगृहं यत्रास्ते शेषसंज्ञकः ॥
 नत्वा शेषं महाभागाः ददृशुस्ते शिवं प्रभो ॥ ७५ ॥
 पातालादप्यधो भागे गतं ज्योतिःसमन्वितम् ॥
 नान्तं प्राप्याथ ते सर्वे देवा ब्रह्मर्षिभिः सह ॥ ७६ ॥
 प्रत्याजग्मुस्तेपि सर्वे यत्रास्ते स शिवोव्ययः ॥
 तत्रोवाच तदा देवी ब्रह्माणं चारुभाषिणीम् ॥ ७७ ॥
 दृष्टं त्वया शिवस्यान्तं ब्रह्मन् मां कथयस्व वै ॥
 तत्रोवाच स्वयं ब्रह्मा तां शुभां चारुभाषिणीम् ॥ ७८ ॥
 कर्तुं त्वां निश्चला(लां?) भूमिं धराधरसमन्विताम् ॥
 दृष्टोस्माभिः शिवस्यान्तं मा खिद्यस्व वरानने ॥ ७९ ॥
 ततोवाच विधातारं कुपिता वसुधा तदा ॥
 यस्मात्त्वयातथ्यगिरा सृष्टिसंहारकारिणा ॥ ८० ॥
 तस्मात्त्वपूज्य(ज्यो?) लोकेश भव भूमण्डले शुभे ॥
 ततस्तां स च देवेशः स्रष्टा देवर्षिपूजितः ॥ ८१ ॥
 यतो मामाद्यपुरुषं शपसि त्वं वरानने ॥
 तस्मान्मलेच्छगणैः सर्वैर्युगान्ते पूरिता भवः(व?) ॥ ८२ ॥

व्यास उवाच ॥

तदा शप्त्वैव चान्योन्यं देवानामग्रतः स्थिता ॥
 तानपृच्छन्द्धरा देवी शिवान्तं राजसत्तमः ॥ ८३ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वा सिद्धविद्याधरान्विताः ॥
 ऊचुः सर्वे गुरुयुता वसुधां वसुधारिणीम् ॥ ८४ ॥
 यस्यान्तमाद्या हरिसंमितास्तु ते ब्रह्मादयोब्रह्मसुतादयस्तथा ॥
 योगैः ससांख्यैः कपिलादयस्तथा शेषादयोयं न विदुर्वयं कुतः ॥ ८५ ॥

व्यास उवाच ॥

इति तेषां वचः सत्यं ज्ञात्वा क्षोणी हरिं ययौ ॥
 ततो विज्ञापयामास वासुदेवं सतां गतिम् ॥ ८६ ॥

देवैः समस्तैर्द्वेषः गत्वा वै शेषमन्दिरम् ॥
 न प्राप्तं हि शिवस्यान्तं दुःप्राप्यं योगिनामपि ॥ ८७ ॥
 ते सर्वेपि महाभागाः प्रभुविष्णोरिहागताः ॥
 महेन्द्रेणान्विताः सर्वे देवदेवगणैर्युताः ॥ ८८ ॥
 तदत्रोपायकरणं चिन्त्यतां परमेश्वरः(र?) ॥
 नास्त्यन्योपायकरणे त्वां विना पुरुषोत्तमः ॥ ८९ ॥
 दुःसहं शिवजं तेजः कालेषु त्रिष्वपि प्रभो ॥
 पातालगेन लिङ्गेन तथा ज्योतिर्षु(?) तेन च ॥ ९० ॥
 सुदुःसहतरं विष्णोः षणो) जानामि नहि संशयः ॥

व्यास उवाच ॥

ज्ञात्वा मतमवन्यास्तु हरिर्योगीश्वरेश्वरः ॥ ९१ ॥
 तल्लिङ्गभागकरणे मतमास्थाय स प्रभुः ॥
 तमेव देवं देवेशं ब्रह्मणा स समन्वितम् ॥ ९२ ॥
 तुष्टाव प्रयतो भूत्वा विष्णुर्योगीश्वरेश्वरः ॥

विष्णुरुवाच ॥

नमस्ते शितिकण्ठाय वृषवाहाय ते नमः ॥ ९३ ॥
 भवाय भवबीजाय शिवाय शिवदाय च ॥
 हराय नागहाराय विषमाक्षाय ते नमः ॥ ९४ ॥
 त्रिनेत्रायादिदेवाय दक्षयज्ञविनाशिने ॥
 भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं मौलिमालाधराय च ॥ ९५ ॥
 कामघ्नायादिदेवाय प्रलयान्तकराय च ॥
 नमो नमस्ते कालीश कालान्तक नमोस्तु ते ॥ ९६ ॥

व्यास उवाच ॥

एवं स्तुतो भगवता हरिणा लोकधारिणा ॥
 उवाच स तदा देवो ध्यानोन्मीलितलोचनः ॥ ९७ ॥

शिव उवाच ॥

तुषितोस्मि त्वया विष्णो हेतुना केन चात्मनः ॥
 तत्त्वं कथय सुप्रीते मयि ध्यानपरायिणे ॥ ९८ ॥
 वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वीप्सितम् ॥
 ददामि नात्र संदेहो दुःप्राप्यममरैरपि ॥ ९९ ॥

विष्णुरुवाच ॥

विज्ञापयति देवेश धरेयं समुपस्थिता ॥
 तव लिङ्गस्य भारेण पीडिता त्वां न संशयः ॥ १०० ॥
 दीप्ता हि तव लिङ्गेन सप्तपातालगामिना ॥
 नराणां पर्वतानां च लघ्वीभूता महाभवत् ॥ १०१ ॥
 तथापि तव लिङ्गस्य चैकत्र कीलितस्य च ॥
 न सहामि महद्भारं ब्रूते पुंजीभवं हि सा ॥ १०२ ॥
 कुरूप्येनां(?) महाभाग भावहीना न संशयः ॥
 यथा हि तव लिङ्गं वै धरिष्यसि (ति?)वसुंधरा ॥ १०३ ॥
 तत्तथा क्रियतामासु(शु) सुविचार्यं महेश्वरः(र?) ॥
 एषा मे वीप्सिता वाञ्छा वर पूर्वा न संशयः ॥ १०४ ॥
 पूरणीया त्वयेवैह न चान्येन महात्मना ॥

शिव उवाच ॥

मया पूर्वं प्रतिज्ञातं संकल्पो हि न चान्यथा ॥ १०५ ॥
 तथापि मत्वा वचनं करिष्यामि न संशयः ॥
 अदेयमपि दास्यामि भक्तेषु तत्सुरेषु च ॥ १०६ ॥
 त्वया विज्ञापितः सोहं लिङ्गनिग्रहणं प्रति ॥
 ऋषीणां वचनं सत्यं मास्त्वसत्यं जनार्दन ॥ १०७ ॥
 संहरिष्याम्यहं लिङ्गं तवैव पश्यतोव्ययम् ॥
 क्रियतां तज्जगन्नाथ छित्वा चक्रेण कोटिधा ॥ १०८ ॥
 कृत्वा त्वं स्थापयस्वाग्रथं वसुधायां न संशयः ॥
 तत्र ये रेणवः पुण्याः पतिष्यन्ति भुवस्तले ॥ १०९ ॥
 ते सर्वे लिङ्गतां यान्ति(न्तु?) लिङ्गोद्भूता न संशयः ॥
 यत्र यत्र गमिष्यामि नन्दिना स्कन्दिना सह ॥ ११० ॥
 तथान्यैर्नायकगणैर्भवता ब्रह्मणा सह ॥
 तत्र तत्र हि लिङ्गानि भवन्ति धरणीतले ॥ १११ ॥
 तत्र तत्र निजांशेन भवता ब्रह्मणा स हि ॥
 स्थेयं मद्बचनाद् विष्णो तथान्यैर्द्वैवतागणैः ॥ ११२ ॥
 स्थास्यन्ति दानवास्तत्र तथा नागादयः शुभाः ॥
 मद्भक्तियुक्ताः सर्वे वै नामलिङ्गसमन्विताः ॥ ११३ ॥

उपासयन्ति मामेव सर्वे ते नात्र संशयः ॥
 यत्राहं भवता सार्द्धं व्रसामि ब्रह्मणा युतः ॥ ११४ ॥
 तत्र तत्र भविष्यामि पूजनोयो न संशयः ॥
 जानन्ति तत्र मनुजा महादेवेति मां शुभाः ॥ ११५ ॥
 तत्रैव पुण्यतीर्थाश्च भवन्ति त्वत्पदोद्भवाः ॥

व्यास उवाच ॥

रुद्रस्य वचनं श्रुत्वा स हरिल्लोकपावनः ॥ ११६ ॥
 चक्रमुद्यम्य तल्लिङ्गं रुद्रेण च समाहृतम् ॥
 चिच्छेद भगव(वा?)न्कृष्णः कोटिधा कोटिकोटिधा ॥ ११७ ॥
 छित्वा तान् स्थापयामास नवखण्डेषु भूतले ॥
 यत्र यत्र स तान् लिङ्गान्स्थापयामास सः प्रभुः ॥ ११८ ॥
 तत्र तत्र निजांशेन ब्रह्मणा चापि वै द्विजाः ॥
 पूजितं तं विभुञ्चक्रे तथान्यैर्देवतागणैः ॥ ११९ ॥
 तदा लिङ्गमयी पृथ्वी नवखण्डेषु भारतः ॥
 त्यक्त्वा भूमण्डलं पुण्यं पदात्पदतरं विभोः ॥ २२० ॥
 स्थापयामास स विभुस्तांलिङ्गान्नात्र संशयः ॥
 प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि जानन्ति भुवि मानवाः ॥ २२१ ॥
 तथा देवगणाः सर्वे सिद्धदैत्यमहोरगाः ॥
 प्रतिष्ठितेस्तु(?) स्थानेषु तथा खण्डेस्तु(?) वै द्विजाः ॥ २२२ ॥
 सत्येव शिवलिङ्गानि त्यक्त्वा भूमिं पदात्पदम् ॥
 यत्र यत्र गतः शम्भुर्नन्दिना सह भारतः(त ?) ॥ २२३ ॥
 तत्र तत्र महेशस्य सन्ति लिङ्गान्यनेकशः ॥
 तान्सर्वान्देवताः सर्वे दैत्यदानवमानवाः ॥ २२४ ॥
 पूजयन्ति महाभागास्तथा सिद्धमहोरगाः ॥
 दृश्यन्तेद्यापि भूलोके खण्डे खण्डे न संशयः ॥ २२५ ॥
 महादेवस्य लिङ्गानि धरणीमध्यगानि च ॥

सूत उवाच ॥

इत्येतत्कथितं राजन् धरायाश्चरितं महत् ॥ २२६ ॥
 तथा लिङ्गस्य पतनं विभागं तस्य चैव हि ॥
 व्यासेन वेदविदुषा यथा तत्समुदाहृतम् ॥ २२७ ॥
 कथितं हि महाभाग किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १२७ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे धरावर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

जन्मे(नमे ?)जय उवाच ॥

कथितं हि त्वया ब्रह्मन् धरायाश्चरितं महत् ॥
तस्या वदस्व खण्डानां नामधेयं तपोधनः(न ?) ॥ १ ॥

सूत उवाच ॥

कथयामि महाराज व्यासेन समुदाहृतम् ॥
ऋषीणामग्रतः पुण्यं सत्यवत्या सुतेन यत् ॥ २ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

कथितं हि महाभाग लिङ्गानां कारणं महत् ॥
यथा बहुत्वमापन्नस्तथा तत्समुदाहृतम् ॥ ३ ॥
त्वयेरितानि खण्डानि नवसंज्ञानि वै तथा ॥
तेषां वदस्य नामं वै यथास्ते भगवान्हरः ॥ ४ ॥

व्यास उवाच ॥

श्रूयतामृषिशार्दूला वचो मे समुदाहृतम् ॥
मया पूर्वमनिन्द्या हि कथयामि न संशयः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

पृथिव्याः प्रथमश्चैव हिमाद्रिः श्रूयते नृप ॥
यत्र सन्ति सुपुण्यानि महेशस्य शिरां स(सि?) वै ॥ ६ ॥
सेवितानि महाभाग पुष्पैरिव हिमैः शुभैः ॥
यानि दृष्ट्वा महाराज पतङ्गाद्याः शिवादयः ॥ ७ ॥
व्रजन्ति ब्रह्मभवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
यत्र पुण्या दक्षसुता अवतीर्णा महामते ॥ ८ ॥
हिमजेति च विख्याता ता(?)तत्रैव गिरिकन्यका ॥
तत्रैवोद्गाहिता देवी शिवेन मनुजोत्तम ॥ ९ ॥
विवाहस्तु तयोस्तत्र समुद्गीतो द्विजातिभिः ॥
वदन्ति मुनयः सर्वे तस्य भागचतुष्टयम् ॥ १० ॥
तस्य वै प्रथमो भागः मानसाख्येति विश्रुतः ॥
यं ससर्ज स्वयं ब्रह्मा शिवलिङ्गसमन्वितम् ॥ ११ ॥

तीर्थैर्बहुभिः संयुक्तं मानसाख्यं सरोवरम् ॥
 तमाद्यं मुनयः सर्वे वदन्ति नृपसत्तमः(म ?) ॥ १२ ॥
 तं स्मृत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्येत नात्र संशयः ॥
 स्मरणाद्दर्शनाद् ध्यानाद् यस्य स्नानादयोपि हि ॥ १३ ॥
 व्रजन्ति विष्णुभवनं सेवितं नारदादिभिः ॥
 सैव वैः(वै ?) प्रथमः खण्डः ख्यातोभूद् राजसत्तमः(म ?) ॥ १४ ॥
 इन्द्रादिभिः देवगणैः पूज्यमानो धरान्वितः ॥
 ततस्तस्योत्तरोभागो गीयते देवतागणैः ॥ १५ ॥
 यत्र पुण्या महाभागा राजान् ऋषयस्तथाः(था?) ॥
 मुक्तार्थिनः शिवपुरं प्राप्तास्ते नात्र संशयः ॥ १६ ॥
 तत्र वै प्रार्थितं राजन् देहस्य पतनं शुभम् ॥
 मृताः शिवपुरं यान्ति भूत्वा लिङ्गमयं वपुः ॥ १७ ॥
 ततः परं महाभाग खण्डं कैलाशसंज्ञकम् ॥
 नन्दिस्कन्दकिरीटिभिः पूजितं सुमनोहरम् ॥ १८ ॥
 रुद्रकन्या समाकीर्णं देवराजनिषेवितम् ॥
 तपस्विनो महाभागा प्रार्थयन्ति यतः(त?) व्रताः ॥ १९ ॥
 यस्य कान्तासु पुण्यासु गुहासु नृपसत्तम ॥
 तप्त्वा सुदुर्जयं लोके जयन्ति यमसंज्ञकम् ॥ २० ॥
 ततः परं महाराज शिवलिङ्गसमन्वितम् ॥
 केदारख्यं महत् खण्डं विद्यते लोकपूजितम् ॥ २१ ॥
 यत्र वै स शिवो राजन् नाम्ना केदारसंज्ञकः ॥
 राजते देवदेवेशो भवान्या चापि सेवितः ॥ २२ ॥
 यं दृष्ट्वा पाण्डवा सर्वे संबन्धिश्चसुरोद्भवात् ॥
 गुरुभ्रातृवधोद्भूतात्पाकतात् कुलसंभवात् ॥ २३ ॥
 मुक्ताः स्वर्गं प्रयातास्ते स्त्रि(त्रि ?)दशैः सेवितं प्रभो ॥
 पातालखण्डं हि ततः परं स्मृतं संसेवितं नागवरैः सुशोभनैः ॥ २४ ॥
 शिवस्य लिङ्गैः परमाद्भुतैरपि नागादिभिर्नागमुतारिसेवितैः ॥
 ततः परं महाराज काशीखण्डं वदन्ति हि ॥ २५ ॥
 विश्वेरस्य देवस्य लिङ्गेन च विराजितम् ॥
 यत्र कीटपतङ्गाद्या मृताः शिवपुरं प्रति ॥ २६ ॥

प्रयान्ति राजशादूर्दूल शिवकन्यानिषेविताः ॥
ततः परं हि वै विप्रा रेवाखण्डमितीरितम् ॥ २७ ॥

रेवाजलैबहुविधैः सेवितं सुमनोहरम् ॥
यत्र वै प्रस्थराः सर्वे लिङ्गरूपधरा प्रभोः(भो?) ॥ २८ ॥

पूज्यन्ते देवप्रवरैर्नार्मदीया इति प्रभो ॥
नास्त्यन्यत्र महाबुद्धेर्नार्मदीयासि या समा ॥ २९ ॥

लिङ्गरूपधरा देवा इन्द्रेणापि निषेविता ॥
तत्रैव रघुनाथस्य तथा रामेश्वरस्य च ॥ ३० ॥

शोणिताख्यपुरस्यापि माहात्म्यमनुवर्णितम् ॥
ततः परं महाभाग नाम्ना ब्रह्मोत्तरं शुभम् ॥ ३१ ॥

यत्र सन्ति कथाः पुण्या गोकर्णेशस्य वै प्रभो ॥
तथाहि शिवलिङ्गानामाख्यानं विधिविस्तरम् ॥ ३२ ॥

माहात्म्यं शिवभक्तानां यत्र संश्रूयते महत् ॥
ततस्तु राजशादूर्दूल नागरं खण्डमुच्यते ॥ ३३ ॥

यमुपास्य जनाः सर्वे प्रयाताः शिवमन्दिरम् ॥
यत्र वै शिवपूजा या माहात्म्यमनुवर्णितम् ॥ ३४ ॥

उज्जयिन्याश्च माहात्म्यं तत्रैव समुदाहृतम् ॥
यथा च शिवलिङ्गानामाख्यानं कथितं प्रभो ॥ ३५ ॥

अन्तरिक्षगतानां च माहात्म्यं हि प्रकीर्तितम् ॥
खण्डानां नामधेयं वै मयैतत्समुदाहृतम् ॥ ३६ ॥

विभागं शिवलिङ्गानां व्यासदेवेन कीर्तितम् ॥
यः शृणोति महाराज श्रावयेद्वा समाहितः ॥
दिव्यं विमानमारुह्य सेविताश्चाप्सरोगणैः ॥ ३७ ॥

त्रिसप्तकुलमुद्धृत्य शिवलोके वशेच्चिरम् ॥ ३७ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जन्मे(नमे ?)जय उवाच ॥

नामधेयं हि खण्डानां भवता परिकीर्तितम् ॥
 अधुना श्रोतुमिच्छामि विवाहं शूलपाणिनः ॥ १ ॥
 कथं सा पार्वती देवि(वो ?) हिमकन्यात्वतां गताः(ता?) ॥
 विसृज्य पूर्वं देहं वै सर्वदेवांशसंभवा ॥ २ ॥
 कथं सा देवदेवेन प्रतिज्ञाता समाधिना ॥
 उद्वाहमभवं(वत् ?) तस्याः संयोगश्च कथं द्विज ॥ ३ ॥
 एतत्सर्वमशेषं वै कथयस्व तपोधन ॥
 त्वत्समो नास्ति वै लोके सर्वं ते दिवि तं(विदितं ?) यतः ॥ ४ ॥

सूत उवाच ॥

शृणुष्व त्वं महाराज कथ्यमानं मयाधुना ॥
 यदुक्तं व्यासदेवेन ऋषीणामग्रतः पुरा ॥ ५ ॥
 इदमेव पुरा पृष्टः सत्यवत्याः सुतः सुधीः ॥
 धर्मार्थं(र्थ?) सङ्गतवतै ऋषिभिः पुण्यकारिभिः ॥ ६ ॥
 स तानुवाच धर्मात् रम्या(?)बृहस्पतिरिव स्वयम् ॥
 तदहं श्रूयमानो वै कथयामि नरेश्वरः(र ?) ॥ ७ ॥
 भूमौ हिमाद्रिप्रवर(रो ?) हिमसीकरसेवितः ॥
 स चिरं हि तपस्तेपे मैथुनेन समन्वितः ॥ ८ ॥
 ब्रह्माविष्णुमहेशाद्या तोषितास्तेन वै तदा ॥
 ते तस्मै चाति सुप्रीता ददुः पुण्यतमं वरम् ॥ ९ ॥
 ततो वत्रे स हिमवान् वरमेकं मनोहरम् ॥
 ब्रह्माविष्णुमहेशानां तेजःसम्भवसम्भवम् ॥ १० ॥
 तथा देवमु(मनु ?)व्याणां नागानामपि वै प्रभो ॥
 अंशसम्भवदेहं वै मम पुत्रत्वतां प्रभो ॥ ११ ॥
 ददध्वं परमप्रीतास्तव पूज्यो भवाम्यहम् ॥
 प्राप्य पुत्रं च पुत्रीं च प्रापयिष्यन्ति तद्वपुः ॥ १२ ॥
 इत्युक्त्वा देवदेवेशारन्तर्द्धीता हि वै प्रभो ॥
 ततः कालेन महता मेनकायां सुतोत्तमम् ॥ १३ ॥

प्राप्य कन्यां च सुश्रोणी कालं तं ददूशे तदा ॥
ततः काले व्यतीते तु देवी देवांशसम्भवम् ॥ १४ ॥

देहं हि मेनकागर्भे वेशयामास वै प्रभो ॥
प्रमुष्वापाथ तं गर्भं कन्यारूपं गुणान्वितम् ॥ १५ ॥

सर्वदेवांशसम्भूतं मायाशतसमन्वितम् ॥
दृष्ट्वा कन्यां महाभागां मेने पूर्णमनोरथः ॥ १६ ॥

हिमाद्रिः स सुतैर्मित्रैः कलत्रेण तथा विभो ॥
वद्धमाना पितुर्गहे सा देवी वरवर्णिनी ॥ १७ ॥

[चकार पूजां देवस्य निराहारा यतव्रता ॥
उमेति मात्रा तपसा निषिद्धा वरवर्णिनी ॥ १८ ॥]

चकार पूजां देवस्य निराहारा यतव्रता ॥
उमेति मात्रा तपसा निषिद्धा वरवर्णिनी ॥ १९ ॥

उमाख्यामाप सा देवी लोकेषु नृपसत्तम ॥
ततो देवैः सगन्धर्वैः स्तुता सा वरवर्णिनी ॥ २० ॥

बहुनाम्ना निकेतेषु बहु नामा बभूव ह ॥
गौरी दुर्गेति भद्रेति कालिकेति च विश्रुता ॥ २१ ॥

विजयेति हरिद्रेति महादुर्गेति वै नृप ॥
तस्मिन्नवसरे राजन् संग्रामे तारकामये ॥ २२ ॥

निर्जिता देवताः सर्वे दितिर्जैर्दनुजैरपि ॥
ततो देवा [ः] सगन्धर्वा ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ २३ ॥

निर्जिता दानवगणैः कुण्ठितास्त्रा विशेषतः ॥
तुष्टुवुस्त(स्ते ?) विधातारं सृष्टिसंहारकारणम् ॥ २४ ॥
बृहस्पतिं पुरस्कृत्य शक्राद्या देवतागणाः ॥

देवा ऊचुः ॥

नमस्ते देवदेवाय ब्रह्माणेनन्तशक्तये ॥ २५ ॥
सृष्टिस्थितिविनाशानां हेतुभूताय ते नमः ॥

सूत उवाच ॥

देवानां(ना ?)मीरितं श्रुत्वा ब्रह्मालोकपितामह(हः ?) ॥ २६ ॥
उवाच श्लक्षण(क्षण?)या वाचा स्वयमेव पितामहः ॥

ब्रह्मोवाच ॥

किमर्थं देवताः सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ २७ ॥
न्यस्तशस्त्रारि(इ?)हायाता ब्रूत किं करवाम्यहम् ॥

देवा ऊचुः ॥

ब्रह्म(ह्यन्?)दैत्यकुले जातो नाम्ना वै तारकासुरः ॥ २८ ॥
तेन वै निर्जिता देवाः संग्रामे तारकामये ॥

उपायं चिन्त्यतां ब्रह्मं(ह्यन्?) तारकस्य वधं प्रति ॥ २९ ॥

त्वमुपायोसि लोकानां मया योसि(?)त्वमेव हि ॥

ब्रह्मोवाच ॥

उपायं कथयिष्यामि कृ(क्वि)यतामासु मा चिरम् ॥ ३० ॥

मयैतस्मिन्वरो दत्तो मा वध्यता भवेदिति ॥

मया वा विष्णुता(ना ?) वापि मृत्युस्तेन भविष्यति ॥ ३१ ॥

तस्मादवध्यो दैत्येन्द्रो न मया विष्णुना तथा ॥

गम्यतां यत्र देवेशो ध्यानमास्थाय पौरुषम् ॥ ३२ ॥

आस्ते देवगणैः सार्द्धन्नपि भृङ्गिरिटादिभिः ॥

हनिष्यसि महाभाग दैत्येयं तत्सुतः(त ?) स्तथा ॥ ३३ ॥

क्रियतामासु देवेन्द्र ध्यानभङ्गं हरस्य वै ॥

तत् सुतो गिरिजायां वै भूत्वा तं दानवाधमम् ॥ ३४ ॥

हनिष्यति न संदेहो गम्यतामासु(शु?) मा चिरम् ॥

सूत उवाच ॥

इति धातुवचः श्रुत्वा बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ३५ ॥

देवा हरस्य शरणं ते जग्मुर्नृपसत्तम ॥

ततः काम(मं?)पुरस्कृत्य देवाः सिद्धगणैः सह ॥ ३६ ॥

तुष्टुवुस्तं मृडानीशं महाकालोपमं प्रभुम् ॥

देवा ऊचुः ॥

नमो विशालाय महाप्रभाय हराय गर्भाय शिवाय तुभ्यम् ॥ ३७ ॥

नमोस्तु देवाय रविप्रभाय रविस्तुता या भवकालहन्त्रे ॥

कालाय काले(ना?)पि संस्तुताय मृत्युञ्जयायाखिलयोगमूर्ते ॥ ३८ ॥

देवाय वेदान्तपथाय शम्भो पाहि त्वमस्मान् वरदोसि देव ॥

सूत उवाच ॥

देवानां वचनं श्रुत्वा दृष्टिभिस्तान् ददर्श ह ॥ ३९ ॥
 ददाह कामं राजर्षे दृष्टिपातान्महेश्वरः ॥
 दग्ध्वा कामं सकामोभूद्देवेशो देवतैस्तुतः ॥ ४० ॥
 भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गनागमालाविराजितः ॥
 ततोवाच स देवेशः सकलान् देवतागणान् ॥ ४१ ॥
 प्राप्ता यूयं महाभागा बृहस्पतिपुरोगमाः ॥
 केनात्महेतुना सर्वे कथ्यतां मा विलव्यताम् ॥ ४२ ॥

सूत उवाच ॥

रुद्रस्य वचनं श्रुत्वा देवाः सेन्द्रादयो हि ते ॥
 कथयामासुस्तत्सर्वं तारकासुरचेष्टितम् ॥ ४३ ॥

देवा ऊचुः ॥

नमस्ते देवदेवेशस्तारकेन जिता वयम् ॥
 तस्य नाशाय देवेश चिन्त्यतां देववल्लभः(भ?) ॥ ४४ ॥
 गृहाण कालीं कालीश संभूतां हिमपर्वते ॥ ४५ ॥
 त्वत्पादनिरतां देवीं(वी?)मवतीर्णा हिमाचले ॥ ४५ ॥
 समुत्पाद्य सुतं तस्यां नाशस्तस्य विधीयताम् ॥

सूत उवाच ॥

तथेत्युक्त्वा स देवेशो मदनाविष्टमानसः ॥ ४६ ॥
 चकार गौरि(री?)ग्रहणे मति मतिमतां वरः ॥
 ध्यापयामास धातारं गौरीमिलनकारकम् ॥ ४७ ॥
 स्मृत्वा स्मृत्वा स देवेशो गौरी(री?)गौरमुखीं तदा ॥
 यावध्यातः स्वयं ब्रह्मा तावत्तस्याग्रतः स्थितः ॥ ४८ ॥
 उवाच किं करिष्यामि कथयस्व महेश्वरम्(र?) ॥
 ततोवाच विधातारं स्मयन्निव हरः स्वयम् ॥ ४९ ॥
 हिमाद्रिभवनं ब्रह्मान् गम्यतां यदि रोचते ॥
 मदर्थे गिरिजां देवीं याचयस्व समाहितः ॥ ५० ॥

सूत उवाच ॥

ततः शिवस्य वचनाद् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
हिमालयं महाराज जगाम हिमसेवितम् ॥ ५१ ॥
ततो हिमाद्रि ब्र(र्ब्र)ह्माण दृष्ट्वा चोत्थाय सत्त्वरम् ॥
पूजयामास देवेशं तुष्टा च(व ?) प्रयताञ्जलिः ॥ ५२ ॥

हिमालय उवाच ॥

नमामि पादयुगलं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥
अथघ्नं लोकपालानां शिवदं शिवसेवितम् ॥ ५३ ॥
अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ॥
कृतार्थोऽस्म्यद्य देवेश पूतोस्मि तव दर्शनात् ॥ ५४ ॥
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोस्मि विधेस्त्वत्पादसेवनात् ॥
मामाज्ञापय वै ब्रह्मन् भृत्यं त्वत्पादसेवकम् ॥ ५५ ॥
किं करोमि वद ब्रह्मननुग्राह्योस्मि ते यदि ॥

ब्रह्मोवाच ॥

शृणु त्वं गिरिराजेश वचनं मद्बुदाहृतम् ॥ ५६ ॥
त्वत्समो नास्ति गिरयो विंध्याद्यापि न संशयः ॥
पूजयस्त्व(पूजयस्त्वं?)मानुषे लोके गिरीणां नात्र संशयः ॥ ५७ ॥
तस्माद्विज्ञापयिष्यामि वचनं यदि मन्यसे ॥
प्रयच्छ(च्छ ?) गिरिजां देवीं अवतीर्णा गृहे तव ॥ ५८ ॥
महाभागां दक्षसुतां महेशाय महामते ॥
नान्यं हि वरमेतस्या योग्यमस्ति गिरीश्वर ॥ ५९ ॥
तस्यापि सदृशी भार्या नान्यास्ति भुवनत्रये ॥
तस्मात्प्रयच्छ गिरिजां महेशाय महामते ॥ ६० ॥
ततस्त्वं श्रेयमाप्नोति ददस्व वचनां(नान्?)मम ॥
सर्वदेवेषु यो देव(वो ?) महादेव इतीरितः ॥ ६१ ॥
मानयत्वं महाभाग ददस्व गिरिकन्यकाम् ॥

सूत उवाच ॥

हिमाद्रिर्ब्रह्मवचनं श्रुत्वा धैर्यसमन्वितः ॥ ६२ ॥
उवाच वचनं राजन् बृहस्पतिरिव स्वयम् ॥

हिमाद्रिरुवाच ॥

धन्योस्मि देवदेवेश यत्त्वया भाषितोस्म्यहम् ॥ ६३ ॥

दास्यामि गिरिजां ब्रह्मन् महादेवाय शूलिने ॥
क्रियतां भूषणं सर्वं शाला चैव विरच्यताम् ॥ ६४ ॥

सूत उवाच ॥

हिमाद्रेर्वचनं श्रुत्वा महादेवस्य संनिधौ ॥
प्रत्याजगाम राजर्षे ब्रह्मा ब्रह्मर्षिसेवितः ॥ ६५ ॥

कथयामास वै ब्रह्मा हिमाद्रेर्वचनं शुभम् ॥
उपविश्यासने शुद्धे देवर्षिगणसेविते ॥ ६६ ॥

जगाद वाणीं धर्मात्मा दत्ता कन्येति वै प्रभो ॥
विवाहं रोचते मह्यं तव तस्यापि शङ्कर ॥ ६७ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सुखिनोपि भवन्ति हि ॥

सत उवाच ॥

धातुः समीरितं श्रुत्वा शङ्करो लोकशङ्करः ॥ ६८ ॥

ऊचे वाणी(णीं?) स मधुरां शुद्धदन्ताग्रमध्यगाम् ॥

शिव उवाच ॥

आहूय विश्वकर्माणं शिल्पज्ञं कारुणायकम् ॥ ६९ ॥

रच्यन्तां यज्ञपात्राणि शुभानि भूषणानि च ॥
विनायकस्य पूजार्थं विधिश्चापि विरच्यताम् ॥ ७० ॥

अमङ्गल्यविघातार्थं पूजयामि गणेश्वरम् ॥
अनभ्यर्च्यं गणेशानं मया काली विवाहिता ॥ ७१ ॥

कालेन कालवशगा जाता साप्यजरामरा ॥
अस्मिन् हेतौ मयान्पू(मया पू?)र्वं कामदेवो विनाशितः ॥ ७२ ॥

तस्माद्वैनायकी शान्तिः कर्तव्यास्माभि वै(वै ?) तथा ॥
तस्माद्विनायकः पूर्वं कार्यो वै विश्वकर्मणा ॥ ७३ ॥

सूत उवाच ॥

शिवेरितं समाकर्ष्यं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
पुनर्विज्ञापयामास शिवलोकः (शिवं लोक?) शिवप्रदम् ॥ ७४ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतद्विरोचते मह्यं तथोक्तं भवता विभो ॥
नाशोयं कामदेवस्य मा भूयाच्छकर प्रभो ॥ ७५ ॥

प्रनष्टे कामदेवे तु भविष्यन्त्यप्रजा जनाः ॥
तस्मात् कामसमुत्पत्ति[म्] कुरुष्व परमेश्वर ॥ ७६ ॥

ततो वैनायकी शान्तिमृषिभिः सह ऋत्विजैः ॥
मया सह महाभाग क्रियतामाद्यु मा चिरम् ॥ ७७ ॥

सूत उवाच ॥

तथेत्युक्तो भगवता शिवेन करुणात्मना ॥
हृदि स्थापितकामेन ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ७८ ॥

आहूय विश्वकर्माणं शिल्पज्ञं शिल्पनायकम् ॥
प्रतिमां कारयामास गणेशस्य महामते ॥ ७९ ॥

अप्राप्तजननस्यास्य गण(णा?)नां नायकस्य च ॥
ततः स कारयामास भूषणानि शुभानि च ॥ ८० ॥

तथैव यज्ञपात्राणि स्तम्भानि विविधानि च ॥
ततो निवेदयद्वाता महेशाय महात्मने ॥ ८१ ॥

गणेशप्रतिमां दिव्यां स्तम्भानि भूषणानि च ॥
दृष्ट्वा स देवदेवेशस्सामग्रीं समुपस्थिताम् ॥ ८२ ॥

विलिप्य स चिताभस्म धृत्वा एणाजिनं शुभम् ॥
नागानां वलयं कृत्वा धृत्वा शूलं तदा प्रभो ॥ ८३ ॥

नृ(?) करोति शतैर्युक्तां ग्रथितां प्राणतन्तुभिः ॥
धृत्वा मालां स देवेश आरुह्य वृषभं स्वकम् ॥ ८४ ॥

नन्दिभृङ्गकिरीटिभिः परिवारैर्विराजितः ॥
हिमालयं महाराज ययौ ब्रह्मसहायवान् ॥ ८५ ॥

गत्वा गिरिन्द्रभवन्नान्नाति दूरे महामते ॥
विवेश ब्रह्मणा साद्धं गोमत्या दक्षिणे गिरेः[ः] ॥ ८६ ॥

आजुहाव ऋषीन् सर्वा(न) वशिष्ठाद्याननन्तरम् ॥
शिवाहूतास्तु ह(ऋ?)षयस्ते जग्मुः शिवसन्निधौ ॥ ८७ ॥

ततस्तैर्ऋषिभिः सार्द्धं ब्रह्माद्यैर्वेदवल्लभैः ॥
स्थापयामास प्रतिमां गणेशस्य तपोधनाः ॥ ८८ ॥

धात्रा प्रतिष्ठितां पुण्यां निर्मितां विश्वकर्मणाम्(णा?) ॥
स्थापितां तां महाराज पूजयामास शङ्करः ॥ ८९ ॥

पञ्चामृतैः ज(तैर्ज?)लैः पुण्यैः कुसुमैः सुमनोहरैः ॥
मोदकैर्घृतयुक्तैश्च तथा दूर्वाङ्कुरैरपि ॥ ९० ॥

ततस्तं प्रार्थयामास ऋषिभिर्ब्रह्मणा सह ॥
महेश उवाच ॥

नमो नमस्ते गणनायकाय देवैः समस्तैरपि संस्तुताय ॥ ९१ ॥

प्रधानरूपाय वरप्रदाय तस्मै नमस्ते गिरिजामुताय ॥
कुरुष्व देव्या मम चैव सङ्गमे निर्विघ्नमेकं वरदोसि नायक ॥ ९२ ॥

देवीं च शुभ्रं मम सेवकां ततः कुरुष्व ब्रह्मादिभिः संस्तुतः प्रभो ॥ ९३ ॥

सूत उवाच ॥

एवं स्तुत्वा भवानोशो गणेशं नृपसत्तम ॥
चक्रे वैनायकीं शान्तिं ऋत्विजैर्वेदवादिभिः ॥ ९४ ॥

वेदवेदान्तपथगैर्धात्रा चैवोपदेशितैः ॥
समाप्य शान्तिं राजर्षे हुत्वा चाग्निं प्रयत्नतः ॥ ९५ ॥

गणाध्यक्षायेति नत्वा स्तुत्वा चैव पुनः पुनः ॥
जगाम गोमतीतीरे गारुडोसङ्गशोभिते ॥ ९६ ॥

ततः प्रभृति राजेन्द्र गणनाथान्वितं गिरिम् ॥
स्तुवन्ति मुनयः सर्वे गणाध्यक्षेति तं शुभम् ॥ ९७ ॥

प्राप्य तद् गोमतीतीरं शिवो ब्रह्माणमब्रवीत् ॥
गम्यतां पर्वतगिरं हिमसीकरशोभितम् ॥ ९८ ॥

कथ्यता(तां?)मामिह प्राप्तं बध्वा कौतुकमङ्गलम् ॥
ततः शिवस्य वचनाद् ब्रह्मा ब्रह्मर्षिसेवितः ॥ ९९ ॥

पुनर्जगाम भवनं पर्वतस्य महात्मनः ॥
तमासनं ददौ प्रीतो हिमाद्रिः स सुतान्वितः ॥ १०० ॥

पप्रच्छ च तदा राजन् ब्रह्माणममितौजसम् ॥
ब्रूयतां भगवन् शोघ्रं महेशचरितं शुभम् ॥ १०१ ॥

ततोवाच जगद्धाता हिमाद्रिं राजसत्तमः (म?) ॥

ब्रह्मोवाच ॥

शृणुष्व पर्वतश्रेष्ठ वचनम्मे उदाहृतम् ॥ १०२ ॥

कृत्वा चोद्गाहिकं सर्वं समग्रमतिशोभनम् ॥
साम्प्रतं गोमतीतीरे बध्वा कौतुकमङ्गलम् ॥ १०३ ॥

प्राप्य चाधिप(त्य?)कां तेद्य शोभिता(तां?) गारुडीजलैः ॥
स्थितः स देवदेवेशस्त्रिशूलकरभूषणः ॥ १०४ ॥

तमाद्यं पार्वतीनाथं पार्वती(तीं?) पर्वतोत्तमः ॥
प्रयच्छद् गृहसम्प्राप्तं अर्घ्यादिभिः समन्वितः ॥ १०५ ॥

अलङ्काराणि सर्वाणि त्वष्टुर्विरचितानि च ॥
इमानि पर्वतश्रेष्ठ गृहाण परिधापय ॥ १०६ ॥

अलङ्काराणि सर्वाणि वामान्सि(सांसि?) विविधानि च ॥
गृहीत्वा राजशादूलं कन्यका भवनं प्रति ॥ १०७ ॥

जगाम पर्वतः श्रेष्ठो मैनाकेन समन्वितः ॥
गत्वा तां कन्यकां देवीं उवाच वदतां वरः ॥ १०८ ॥

पर्वत उवाच ॥

शृणु भद्रे महाभागे चार्वास्ये चारुर्वणिनि ॥
भूषणानि गृहाण त्वं त्वं भूषय स्वकं तनुम् ॥ १०९ ॥

वस्त्राणि चापि योग्यानि तन्तुक्षौममयानि च ॥
परिधापय वै शुभ्रं हराय त्वां ददाम्यहम् ॥ ११० ॥

स योज्ञ(ग्य?)स्ते पतिनान्यो भवितुमर्हसि शोभने ॥

सूत उवाच ॥

इति श्रुत्वा पितुर्वाक्यं सा देवी हृष्टमानसा ॥ १११ ॥

भूषयामास स्वं देहं मेने योग्यं पतिं हि तम् ॥
 ततो हिमाद्रिस्तां देवीं सर्वालङ्कारसंयुताम् ॥ ११२ ॥
 दातुं हि देवदेवाय मैनाकेन समन्वितः ॥
 अर्घ्यादिकरणैर्युक्तां नीत्वा कन्यां महामते ॥ ११३ ॥
 प्रत्युज्जगाम गिरिशं गिरिराजो महामते ॥
 अर्घमाचमनीयं वै दत्त्वा तस्मै नृपोत्तम ॥ ११४ ॥
 स तं निवेशयामास औषधीनां शुभासने ॥
 ऋषिभिः सह राजर्षे वेदवेदान्तपारगैः ॥ ११५ ॥
 वेदमन्त्रैश्च तं राजन्[औषधीनां शुभासने ॥
 ऋषिभिः सह राजर्षे वेदवेदान्तपारगैः ॥ ११६ ॥]
 तं(तां?) तत्र वेशयामास राजन् पर्वतनायकः ॥
 ततस्तां चारुवदनां कन्यां रत्नसमन्विताम् ॥ ११७ ॥
 हराय राजशादूर्द्ध्वं ल समुत्सृज्य ददौ गिरिः ॥
 ततस्तु पाणिग्रहणं चकार गिरिजाधिपः ॥ ११८ ॥
 देव्या हिमाद्रिणा दत्तं रत्नकङ्कणशोभितम् ॥
 ततः स रोपयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ११९ ॥
 औद्वाहिकमहत्स्तम्भा[न्] शुभान् मङ्गलकारकान् ॥
 ततः स कारयामास वरवध्वीः सुमङ्गलम् ॥ १२० ॥
 ऋत्विजैः ऋषिभिः साद्धं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 दिवि दुन्दुभयो नेदुर्निपेतु[ः] पुष्पवृष्टयः ॥ १२१ ॥
 जयशब्दपुरस्कृत्य सर्वमङ्गलपाणयः ॥
 देवास्तयोर्विवाहं वै ददृशुः स्वस्थमानसा[ः] ॥ १२२ ॥
 जगुर्गन्धर्वपतयो मृदङ्गानकपाणयः ॥
 तष्टुवुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणा[ः] ॥ १२३ ॥
 ततो हिमाद्रिःस्तं देवं प्रार्थयामास भूपते ॥
 हिमालय उवाच ॥
 त्राहि मां देवदेवेश पुनीहि परमेश्वर ॥ १२४ ॥

कर्मणोपार्जितं पापं नाशयस्व न संशयः ॥

महादेव उवाच ॥

यथा हि पूज्यते लोकैस्तथा पूज्यो भवानिह ॥ १२५ ॥

भविष्यसि महाभाग मत्प्रसादान्न संशयः ॥

स्वति तेस्तु महाभाग गम्यतां भवनं प्रति ॥ १२६ ॥

पूज्यो भव सदा लोकैर्मत्प्रसादान्न संशयः ॥

सूत उवाच ॥

नत्वा तं पार्वतीनाथं परिक्रम्याभिवाद्य च ॥ १२७ ॥

जगाम स्वगृहं पुण्यं हिमाद्रिः स सुतान्वितः ॥

ब्रह्मब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं विशिष्टाद्यैर्नरेश्वर ॥ १२८ ॥

जगाम ब्रह्मभवनं नत्वा देवेश्वरं हरम् ॥

शिवोपि राजशादूल भवान्या स समन्वितः ॥ १२९ ॥

निजनामाङ्कितं लिङ्गं देव्या नन्दिसमन्वितम् ॥

संस्थाप्य राजशादूल ययौ केदारमण्डलम् ॥ १३० ॥

नन्दिस्कन्दिकिरोटिभिर्देव्या चापि समन्वितः ॥

तथान्यैः परिवारैश्च सर्वदा स विराजितः ॥ १३१ ॥

ततः प्रभृति राजेन्द्र गत्वा केदारमण्डलम् ॥

रेमे गिरिजया सार्द्धं दैवतैरपि पूजितः ॥ १३२ ॥

ततस्तु गारुडीमध्ये गोमत्यास्तु तथैव च ॥

ऋषीणां वेदपठनाद् औषधीनां समासनात् ॥ १३३ ॥

वैद्यनाथेति तं देवं तुष्टुवुर्देवतागणाः ॥

इदं पवित्रं परमं रहस्यं देव्या महेशस्य विवाहकीर्तनम् ॥ १३४ ॥

कुर्वन्ति ये भारत देवपूज्या भवन्ति सम्प्राप्य गृहं शिवस्य ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे गौरीमहेशविवाहवर्णनं

नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

जन्मे(नमे?)जय उवाच ॥

कथितं हि त्वया ब्रह्मन् विवाहचरितं शुभम् ॥
हिमाद्रिचरितं पुण्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

सूत उवाच ॥

धन्योसि राजशार्दूल यत्त्वं पृच्छसि शोभनम् ॥
हिमाद्रिचरितं पुण्यं दुःकृतानां विनाशनम् ॥ २ ॥

कथयामि महाराज कृष्णद्वैपायनेरितम् ॥
पुण्यदं पुण्यकीर्त्तिनां धर्मकामार्थदं शुभम् ॥ ३ ॥

ऋषयो हि महाभागाः कृष्णद्वैपायनं गुरुम् ॥
संपूज्य राजशार्दूल पप्रच्छुः शुभलक्षणः(णाः?) ॥ ४ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

कथितं भवता ब्रह्मन् पुण्याख्यानं सुविस्तरम् ॥
गौरीविवाहचरितं धरायाश्चरितं महत् ॥ ५ ॥

यत्त्वया प्रथमः ख्यातो हिमाद्रिद्विजसत्तमः(म?) ॥
खण्डैः सुपुण्यैः संयुक्तो गणगन्धर्वसेवितः ॥ ६ ॥

यत्र जाता जगद्धात्री चण्डिका चण्डविक्रमा ॥
भवस्य वल्लभा साध्वी पूजिता दैवतैरपि ॥ ७ ॥

यत्र वै देवदेवस्य वासः समनुवर्णितः ॥
दैवतैर्गणगन्धर्वैः सेवितस्यार्थदस्य च ॥ ८ ॥

हिमाचलस्य व्याख्यानं श्रोतुमिच्छामहे गुरो ॥

व्यास उवाच ॥

शृणुध्वं हि महाभागा हिमाद्रिचरितं शुभम् ॥ ९ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतुभूतं शिवान्वितम् ॥
देवतागणगन्धर्वाः सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ १० ॥

ऋषयो हि महाभागाः सेवते यं गिरीश्वरम् ॥
गुहासु चातिपुण्यासु पूजितं शिवार्किकरैः ॥ ११ ॥

तमहं कथयिष्यामि शिवास्पदसमन्वितम् ॥
 हिमसीकरसंसिक्तं यं दृष्ट्वा पापकोटयः ॥ १२ ॥
 दूरादेव विलीयन्ते हिमानी(नि?)व दिनोदये ॥
 हिमान्वितं हि यन्नाम श्रुत्वा ब्रह्मवधादपि ॥ १३ ॥
 मुच्यन्ते ऋषिशार्दूलाः कोन्यस्तस्माद् गिरीश्वरात् ॥
 अथाहं कथयिष्यामि कथ्यमानां कथामिमाम् ॥ १४ ॥
 पठतां शृण्वतां चैव सर्वपापप्रणाशिनी(नीम्?) ॥
 दत्तेन कथिता ब्रह्मन् काशिराजाय धीमते ॥ १५ ॥
 हिमाद्रिगुणसंयुक्तो(क्ता?) शिवाख्यानसमन्विताम् ॥
 दैवतैरपि संगीतां मानवानां शुभार्थदाम् ॥ १६ ॥
 दत्तात्र(त्रे?)येति विख्यातो त्यक्त्वा सह्याचलं द्विजा[ः] ॥
 ज्ञात्वा हिमालयं पुण्यं जगाम हिमसेवितम् ॥ १७ ॥
 सरोवरजलैः पुण्यं शीतलानिलसेवितम् ॥
 भूर्ज्जादिवृक्षसंकीर्णं स्वर्णाकरविराजितम् ॥ १८ ॥
 मृगसृङ्गालसिंहैश्च वसामेदाशिभिर्वृतम् ॥
 शादद्दलशब्दाभिरुतं पक्षिसंघैर्विराजितम् ॥ १९ ॥
 रजताकरसंपूर्णगैरिकादिविराजितम् ॥
 किरातैश्चापि सम्पूर्णं वनौषधिसमन्वितम् ॥ २० ॥
 गत्वा तमृषिशार्दूला ददर्श गिरिसत्तमः(मम्?) ॥
 हिमैर्बहुविधैः कीर्णं गुहाभिश्च विराजितम् ॥ २१ ॥
 दृष्ट्वा तमागतं दत्तं प्रत्युत्थाय गिरीश्वरः ॥
 धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि कृतार्थोऽस्मितपोधनः(न?) ॥ २२ ॥
 पूजयामास विधिवत् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 अर्घमाचमनीयं वै निवेष(द्य?) नृपसत्तमः(म?) ॥ २३ ॥
 पप्रच्छ(च्छ?)नामयं तस्मै योगीशाय महात्मने ॥
 उपविश्यासने शुभ्रे तमुवाच गिरीश्वरः ॥ २४ ॥
 धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि कृतार्थोऽस्मितपोधनः(न?) ॥
 त्वत्पादयुगले नाथ पतितं मे गृहं ऋषे ॥ २५ ॥
 मयोपाहृतमन्नं वै भुज्यतामृषिसत्तम ॥
 कथ्यतां सुप्रिया वार्त्ता येन प्राप्ता(सो?)सि मामिह ॥ २६ ॥

व्यास उवाच ॥

भुक्त्वा तदन्नं सुप्रीतो वचनं तमुवाच ह ॥
प्रीतियुक्तं सुसम्पन्नं देवतानां सुपूजितम् ॥ २७ ॥

दत्त उवाच ॥

त्वत्समा नास्ति गिरयो विद्या(न्ध्या?)द्याः शुभलक्षणाः ॥
नदीभिर्बहुभिर्युक्ताः पूजिता दैवतैरपि ॥ २८ ॥
यस्मिन् त्वयि महाभाग शिवावास(सं?)शिवार्थदम् ॥ २९ ॥

वर्तते पर्वतश्रेष्ठ कोस्ति त्वत्तोधिको भुवि ॥
तव कुक्षे(क्षौ?) गिरिश्रेष्ठ लिंगस्य पतनं शुभम् ॥ ३० ॥
गिरिजाया विवाहं च श्रुत्वा त्वमिहमागतः ॥
द्रष्टुं त्वद्विभवं सर्वं तथा तीर्थानि तेधुना ॥ ३१ ॥
तथाकराणि सर्वाणि शिवलिङ्गानि वै तथा ॥
ज्ञात्वा त्वां देवसदृशं देवरूपधरं गिरिम् ॥ ३२ ॥
नमन्ति गिरयः सर्वे विन्ध्याद्या(द्यास्?)त्वान्न संशयः ॥
अहमप्यमितप्रज्ञ देवरूपधरं गिरिम् ॥ ३३ ॥
स्वधोपयं(?) हिमयुतं नमामि त्वां हिमालयम् ॥
दर्शयस्व स्वतीर्थानि शिवलिङ्गयुतानि च ॥ ३४ ॥
हिमशीकरपूतानि स्वशरीराणि वै गिरे ॥
दर्शयस्य स्वभवने गुहाः कान्ताः सुशोभनाः ॥ ३५ ॥
शिवलिङ्गयुताः सर्वाः तथा किन्नरशोभिताः ॥
तथाकराणि सर्वाणि स्वर्णरौप्यान्वितानि च ॥ ३६ ॥
गैरिकादिभिर्यु(?)क्तानि दर्शयस्व गिरीश्वरः(र?)॥

व्यास उवाच ॥

ततो दत्तस्य वचनाद्विमाद्रिस्फुल्ललोचनः ॥ ३७ ॥
स तं प्रदर्शयामास मानसाख्यं सरोवरम् ॥
ब्रह्मणा निर्मितं साक्षात्तीर्थैर्बहुभिः ॥ ३८ ॥
ऋषीणामाश्रमैर्युक्तं गुहाभिर्बद्ध(हु?)भिर्युतम् ॥
तन्मध्ये देवदेवस्य लिङ्गं स्वर्णमयं शुभम् ॥ ४० ॥
राजहंसस्वरूपेण दर्शयन्तं शुभं वपुः ॥
तं दृष्ट्वा देवदेवेशं परिचक्राम मानसम् ॥ ४१ ॥

ज्ञापयामास तीर्थेषु पूतेषु च सरित्सु च ॥
 ततस्तं दर्शयामास गुहासु शंकरं प्रभुम् ॥ ४२ ॥
 रिरं(रमं?)तं गिरिजया सार्द्धं पूजितं गणनायकैः ॥
 ब्रह्माविष्णवादिभिर्देवैरचि(चि?)तं देवनायकैः ॥ ४३ ॥
 गाङ्गेयजलसंयुक्तं सेवितं चाप्सरोगणैः ॥
 ततस्तं दर्शयामास हिमाद्रिः]फुल्ललोचनः ॥ ४४ ॥
 विष्णुपादोद्भवां शुक्लां कैलासभवनाच्युताम् ॥
 पतन्ती(न्ती?) मानसक्षेत्रे गंगासागरतारिणीम् ॥ ४५ ॥
 विष्णुपादाङ्कितां भूमिं दर्शयामास तं ततः ॥
 ब्रह्मादिभिर्विष्णुगणैः सेवितां पुण्यकाननाम् ॥ ४६ ॥
 कपालेनाङ्कितां शुद्धां ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥
 सप्तर्षिसेवितां तत्र प्रजापतिविनिर्मिताम् ॥ ४७ ॥
 परिक्रम्य मानसं राजन् सर्वभूतसुखावहम् ॥
 दर्शितं गिरिराजेन गुहातीर्थसमन्वितम् ॥ ४८ ॥
 हिमाद्रिदर्शितं राजन् ततः कैलाशपर्वतम् ॥
 जगाम दत्तो भगवान् शिवकिंकरसेवितम् ॥ ४९ ॥
 ददर्श तत्र देवेशं गन्धर्वगणसेवितम् ॥
 रुद्रकन्यासमाकीर्णं देवराजमिव श्रिया ॥ ५० ॥
 दीर्यतं निजतेजोभिर्हुतमग्निमिवेधसाम् ॥
 सेवितं पार्षदगणैः सिद्धविद्याधरोरगैः ॥ ५१ ॥
 पूजितं गिरिजया सार्द्धं ब्रह्माविष्णवादिभिः सुरैः ॥
 पूजयामास गिरिशं दत्तात्रेयो महातपाः ॥ ५२ ॥
 योगैर्विधानैर्बहुभिः स्तवैर्गीतान्वितैरपि ॥
 तुष्टाव तं शिवं राज(न्)गीभि(र्)दत्तो महातपाः ॥ ५३ ॥
 संवाद्य वीणामुरजं मृदङ्गं वाप्यनेकशः ॥

दत्त उवाच ॥

नमस्ते व्युप्तकेशाय शितिकण्ठाय ते नमः ॥ ५४ ॥
 पशूनां पतये तुभ्यं करालास्याय ते नमः ॥
 महाभैरवरूपाय भैरवान्तकराय च ॥ ५५ ॥
 नन्दिस्तुताय देवाय महादेवाय ते नमः ॥
 कपर्दिने नमस्तुभ्यं चोग्ररूपधराय च ॥ ५६ ॥

कालान्तकाय देवाय नमो विष्णुस्तुताय च ॥

व्यास उवाच ॥

दत्तेरिता(तां?) स्तुतिं श्रुत्वा प्रहसन् पञ्चभिर्मुखैः ॥ ५७ ॥
 वरं वरय वै दत्तमत्रेति तमुवाच ह ॥
 वत्रे वरं तदा दत्तरगम्या(?) मास्तु मे महिः ॥ ५८ ॥
 प्राप्य योगबलैश्वर्यं त्वत्तो वै शंकर प्रभो ॥
 पप्रच्छ च तदा दत्तो महेशमृषिसत्तमाः ॥ ५९ ॥
 सन्देहैर्बहुभिर्युक्तो नत्वा देवेश्वरं हरम् ॥

दत्त उवाच ॥ ६० ॥

सर्वेषां पर्वतानां वै पुण्या के गिरयः स्मृताः ॥
 आवाशः(सः?) कुत्र ते शम्भो लोकैः समनुवर्णितः ॥ ६१ ॥
 को हि भूमण्डले पूतः स्थलः समनुवर्णितः ॥
 एतन्मे संशयं शम्भो छिन्धि कौतुककारकम् ॥ ६२ ॥

महेश उवाच ॥

अहमत्र च विन्ध्ये च वसामि मुनिसत्तमः(म?) ॥
 तथेतरेषु खण्डेषु द्वीपेषु च सरित्सु च ॥ ६३ ॥
 वसामि नात्र सन्देहः[ ] समुद्रेषु नदेषु च ॥
 तथाप्यहं कथयिष्यामि शृणुष्व मुनिसत्तमः ॥ ६४ ॥
 हिमाद्रिभवनं पुण्यं न मया त्याजितं शुभम् ॥
 न मया तत्स्थलं शुद्धं त्यक्तं कालेषु त्रिष्वपि ॥ ६५ ॥
 नेतरे गिरयः पुण्यास्तस्मान्मे द्विजसत्तम ॥
 प्रिया हिमाद्रिसदृशा नास्ति नास्ति भुवस्तले ॥ ६६ ॥
 स्थितो स्थितोस्मि सुप्तोस्मि हिमाद्रौ योगिसत्तम ॥
 यत्र मे पूज्यते देवैः शिरांसि हिमपर्वते ॥ ६७ ॥
 मच्छि(च्छि?)रोत्तरभागे वै पूज्यते नन्दपर्वते ॥
 विष्णुरेव महायोगिन् मया च ब्रह्मणा तथा ॥ ६८ ॥
 तस्माद्धिमाद्रिसदृशा नेत्यन्या गिरयः शुभाः ॥
 लिङ्गैर्बहुभिः संकीर्णा नदीभिः समलंकृताः ॥ ६९ ॥
 गच्छ पश्यस्व वै योगिन् हिमाद्रिं श्रेयमाप्नुहि ॥

व्यास उवाच ॥ ७० ॥

ततः शिवस्य वचना(नान्?) नत्वा देवेश्वरं हरम् ॥

जगामोत्तरमार्गेण हिमाद्रिर्दशितेन च ॥ ७१ ॥

पुण्यं सरोवरं नाम जम्बुवृक्षफलोद्भवम् ॥

सेवितं पुष्पदन्ताद्यैर्गन्धर्वैर्वल्लकीयुतैः ॥ ७२ ॥

दृष्ट्वा सरोवरं विप्रास्तथान्यांश्च सरोवरान् ॥

शिवलिङ्गान्वितान् कांश्चित् कांश्चिद्विष्णुसमन्विताम् ॥ ७३ ॥

ततो जगाम स ऋषिः शुद्धं केदारमण्डलम् ॥

गुहाभिश्चातिपुण्याभिः शोभितं सुमनोहरम् ॥ ७४ ॥

नरनारायणाख्याभ्यां गिरिभ्यां समलंकृतम् ॥

पूतं हि विष्णुपादाभ्यां सिक्तं मन्दाकिनीजलैः ॥ ७५ ॥

संपूज्य बदरीशं तं नारदादिसमन्वितम् ॥

श्रिया जुष्टं मणियुतं पाषंडैश्चापि सेवितम् ॥ ७६ ॥

तथा केदारसंज्ञो(ज्ञं?) वै संपूज्य च पुनः पुनः ॥

पुनर्जगाम राजर्षे हिमाद्रिभवनं प्रति ॥ ७७ ॥

ततस्तं दर्शयामास आकराणि च बहून्यपि ॥

स्वर्णान्वितानि साराणि गैरिकैः शोभितानि च ॥ ७८ ॥

तत्र दृष्ट्वा सुपुण्यानि हिमाद्रिर्दशितानि च ॥

शरांसि देवदेवस्य सेवितान्यप्सरोगणैः ॥ ७९ ॥

संपूज्य तानि राजर्षे हिमाद्रिप्रतिपूजितः ॥

दृष्ट्वा सर्वाणि तीर्थानि भुवि पातालगानि च ॥ ८० ॥

इमां गाथामगायन्वै दत्तात्रेयो महातपाः ॥

लोकसंपूजितो योगी धर्माख्यान्(न?) समन्विताम् ॥ ८१ ॥

अहो हिमाद्रेर्महिमानमद्भुतं दृष्टं मया पुण्यगुहासु शोभितम् ॥

यामु सुपुण्यासु महेन्द्रपूजितो विराजते देवपतिः स शंकरः ॥ ८२ ॥

प्रत्याजगाम राजर्षे काशीकाशीशोभिताम् ॥

विश्वेश्वरस्य लिङ्गेन पूता(तां?) दुःकृततारिणीम् ॥ ८३ ॥

इदं पवित्रं परमं रहस्यं हिमाद्रिणा दत्तपथे प्रकाशितम् ॥

शृण्वन्ति ये शंकरवाणियुक्तं व्रजन्ति ते ब्रह्मपदं प्रशान्तम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे हिमा[द्रि?] चरितो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

व्यास उवाच ॥

दत्तं समागतं श्रुत्वा काशीराजसुतो बली ॥
 प्रत्याजगाम वै विप्रा दृष्टतीर्थे तपोनिधिम् ॥ १ ॥
 धन्वन्तरीति विख्यातो देवब्राह्मणपूजकः ॥
 पूजयामास तं योगीं तीर्थपूतं हरिप्रभुम् ॥ २ ॥
 अभिषिक्तानि राजर्षे काशीराजपदे शुभे ॥
 ददौ तमासनं शुभ्रं भोजयामास वै तथा ॥ ३ ॥
 स तेन पूजितो राजंश्चोपविष्टः सुखासने ॥
 स तस्मै नामयं सर्वमप्रच्छद्योगिवल्लभम् ॥ ४ ॥
 तेन पृष्टः स राजर्षिर्वचनं तमुवाच ह ॥
 तव प्रसादाद्योगीश भव्य(व्यं?) मे समुपस्थितम् ॥ ५ ॥
 वदन्ति मुनयः सर्वे वशिष्ठाद्यास्तपोनिधे ॥
 राज्ञां चोत्तमवंश्यानां ब्रह्मायत्ता हि संपदः ॥ ६ ॥
 त्वयि योगीश्वरे योगिन् ध्यानमार्गगते प्रभो ॥
 संपदः सुखभोज्या वै न जाता विपदः क्वचित् ॥ ७ ॥
 त्वया दृष्टानि वै ब्रह्मन् तीर्थानि विविधानि च ॥
 सरित्सरांसि स्थानानि वाराणस्यादिकानि च ॥ ८ ॥
 त्वामहं प्रष्टुमिच्छामि यद्यनुग्राह्यसि वै प्रभो ॥
 ख्यातं योगपथैर्युक्तं अवतीर्णं दिवादिह ॥ ९ ॥

दत्त उवाच ॥

पृच्छस्व राजशार्दूल अपि गुह्यं वदामि ते ॥
 ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥ १० ॥

धन्वन्तरिरुवाच ॥

पृच्छामि ऋषिशार्दूल तीर्थानि कानि सन्ति वै ॥ ११ ॥
 पवित्राणि सुपुण्यानि के दृष्टानि त्वयाधुना ॥
 केन तीर्थेन वै विप्र सुलभा देवसंपदाः(दः?) ॥ १२ ॥
 कथयस्व महाभाग मयि त्वत्पदवर्तिनी(नि?) ॥

दत्त उवाच ॥

साधु साधु महाभाग कथयामि न संशयः ॥ १३ ॥
 त्वत्समा(मो?)नास्ति राजानः प्रजाभिश्चाप्यलंकृता[ः] ॥
 येन त्वया महाराज पुण्या वाराणसी पुरी ॥ १४ ॥
 शासिता नीतियुक्तेन कोन्यस्त्वत्रो(तो?)नरेश्वरः ॥
 किमन्यानीह तीर्थानि प्राप्य वाराणसीं पुरीम् ॥ १५ ॥
 पृच्छ(च्छ?)सि त्वं महाराज कायकलेशकराणि च ॥
 काशीसमानि तीर्थानि कोटिकोटिशतानि च ॥ १६ ॥
 न सन्ति नृपशार्दूल सत्यं सत्यं वदामि ते ॥
 अहं काश्यां गमिष्यामि वशामि शिवसन्निधौ ॥ १७ ॥
 यो ब्रूते स लभेद्राज[न्] शिवसायुज्यतां शुभाम् ॥
 तस्मात् काशीं परित्यज्य किमन्यत् पृच्छसे प्रभो ॥ १८ ॥
 यत्र कीटपतंगाद्या मृताः शिवपुरं प्रति ॥
 व्रजन्ति राजशार्दूल त्यक्त्वा चेन्द्रपदं शुभम् ॥ १९ ॥
 यत्र विश्वेश्वरो देवो जागर्ति मनुजेश्वर ॥
 तस्मानान्यतमं स्थानं नास्ति लोकेषु त्रिष्वपि ॥ २० ॥
 यत्र विष्णुपदोद्भूता गंगात्रिपथगामिनम्(नी?) ॥
 दृश्यते राजशार्दूल कालेषु त्रिष्वपिस्तथा(?) ॥ २१ ॥
 तस्मानान्यं स्थलं दिव्यं पश्यामि भुवनत्रये ॥
 निश्चलो भव राजर्षे स्थित्वा काशी शिवप्रिया ॥ २२ ॥

व्यास उवाच ॥

ऋषेर्वाचं समाकर्ण्य स राजा स्वस्थमानसः ॥
 पुनर्योगीश्वरं दत्तमुवाच वदतांवरः ॥ २३ ॥

धन्वन्तरिरुवाच ॥

सत्यमुक्तं महायोगिन् भवता नात्र संशयः ॥
 काशीसमानि तीर्थानि नास्त्यन्यानि मया श्रुतम् ॥ २४ ॥
 तथापि त्वामपृच्छामि(?) योगीशं योगिसत्तम ॥
 काशीसमं तदधिकं कथयस्व द्विजोत्तम ॥ २५ ॥
 यत्रेह लोकादमृतं प्राप्यते स्वर्गमेव हि ॥
 यं दृष्ट्वा मानुषेनैव देहेन द्विजसत्तम ॥
 प्राप्यते विष्णुभवनं पुरा(पुनरा?) वृत्तिदुर्लभम् ॥ २६ ॥

तमहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो नैवात्र संशयः ॥
 दुर्लभं मानुषे देहं स्मरामि द्विजसत्तमम् ॥ २७ ॥
 मानुषेनैव देहेन यथाहं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 वदन्ति पूर्वं राजानो देहे नैवामुना गुरोः ॥ २८ ॥
 प्राप्ता ते केन मार्गेण कथयस्व न संशयः ॥

दत्त उवाच ॥

धन्योसि नृपशादूर्ल यत्वं मुक्तिमिहेच्छसि ॥ २९ ॥
 दुःप्राप्यो ऋषिभिश्चापि तथान्यैर्देवतागणैः ॥
 मुक्तिं सुदुर्लभा मन्ये शृणु राजर्षिसत्तम ॥ ३० ॥
 अदृष्ट्वा हिमसंसिक्ते हिमाद्रिं गिरिजागुरुम् ॥
 यं स्मृत्वा हिमसंयुक्तं काशीवाससमं फलम् ॥ ३१ ॥
 प्राप्यते राजशादूर्ल योजनायुतदूरतः ॥
 हिमाद्रिसदृशं पुण्यं स्थलं भूमण्डले क्वचित् ॥ ३२ ॥
 नास्ति नास्ति महाराज सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥
 हिमं हिममिति ब्रूयाद् योजनायुतदूरगः ॥ ३३ ॥
 स सर्वपापैर्मुच्येत विष्णुसायुज्यमश्रुतो(श्नुते?) ॥
 अपि कीटपतङ्गाद्याः[ ] हिमं श्रुत्वा म्रियन्ति ये ॥ ३४ ॥
 व्रजन्ति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 तस्माच्च ऋषिशादूर्लाः प्राणत्यागमुपस्थिते ॥ ३५ ॥
 स्मरणीयं हिममिति हिममेव न संशयः ॥
 यस्मिन् देशे हिमं नास्ति वक्तव्यं च हिमं हिमम् ॥ ३६ ॥
 प्राणत्यागे समुत्पन्ने प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥
 दर्शनात् स्मरणा(णात्?)ध्यानाद्धिमस्य नृपसत्तमः ॥ ३७ ॥
 प्राप्यते विष्णुभवनं नारदादिभिसेवितम् ॥
 पुण्यं वक्तुं महाराज हिमाद्रिदर्शनोद्भवम् ॥ ३८ ॥
 अहमप्यु(प्य?)समर्थोस्मि दिव्यैर्वर्षशतैरपि ॥
 हिमाद्रेः पथमालम्ब्य राजानः सत्यसंज्ञके ॥ ३९ ॥
 युगे देहेन पुण्येन गता विष्णुगृहं प्रति ॥
 यत्र वै शिवलिङ्गं हि पतितं नृपसत्तम ॥ ४० ॥
 यत्र विष्णुपदोद्भूता गंगात्रिपथगामिनी ॥
 मृणालतन्तुसदृशी पतिता सा चतुर्विधा ॥ ४१ ॥

तस्माद्धिमाद्रिसदृशं स्थलं भूमण्डले क्वचित् ॥
 नास्ति नास्ति महाराज तथ्यं ते कथयाम्यहम् ॥ ४२ ॥
 यत्र वै देवदेवस्य शंकरस्य शिरांसि हि ॥
 हिमशीकरसिक्तानि दृश्यन्ते नृपसत्तम ॥ ४३ ॥
 दृश्यन्ते राजशार्दूल स्थलेषु च जलेषु च ॥
 गह्वरेषु च पुण्येषु शिवलिङ्गान्वितो गिरिः ॥ ४४ ॥
 हिमाद्रिसदृशा[ः] सर्वे नास्त्यन्यो गिरयो नृप ॥
 विन्ध्याद्या मलययुता नदीभिश्चापि सेविता[ः] ॥ ४५ ॥
 खण्डैर्बहुविधैर्युक्तो हिमाद्रिः पुण्यलक्षणः ॥
 दृश्यते राजशार्दूल शरैश्च समलङ्कृतः ॥ ४६ ॥
 तत्राप्येकं गुह्यतमं कथयिष्यामि नृपोत्तम ॥
 गिरिणा दर्शितं मह्यं मानसाख्यं सरोवरम् ॥ ४७ ॥
 यत्र हंसस्वरूपेण जागर्ति शंकरः स्वयम् ॥
 ब्रह्मणा निर्मितेनापि सरसा परिसेवितम् ॥ ४८ ॥
 तस्मादन्यतमं स्थानं त्रिषु लोकेषु वै नृप ॥ ४९ ॥
 पुण्यं पुण्यजलैर्युक्तं सेवितं शिवकिङ्करैः ॥
 यस्मात्पुण्या महानद्यो गंगाद्या[ः] नृपसत्तम ॥ ५० ॥
 शरज्वा(यवा?)द्यास्तथा पुण्याः संभूताः सरिताम्बराः ॥
 नदीनां च नदीनां च यमाद्यं प्रवदन्ति हि ॥ ५१ ॥
 तन्मानसे महत्तीर्थं जानीहि नृपसत्तम ॥
 य(यं?) स्मृत्वा योगिनः सर्वे ध्रुवाद्या नारदादयः ॥ ५२ ॥
 संप्राप्ता विष्णुभवनं मार्कण्डेयादिसंस्तुतम् ॥
 यं दृष्ट्वा ऋषयः सर्वे तथा वैष्णवादयो नृपाः ॥ ५३ ॥
 कलेवरेण स्वेनापि प्राप्ता विष्णुगृहं प्रति ॥
 न पश्यामि महाभाग त्रेलोक्ये मानसं समम् ॥ ५४ ॥
 तीर्थं भवादिसंयुक्तं विष्णुपादाङ्कितं तथा ॥
 भवन्ति मानवा राजन् यस्य मृत्तिकलेपनात् ॥ ५५ ॥
 देवदेहा देवपूज्याः सेव्यमानाप्सरोगणैः ॥
 यस्य स्नानान् महाराज त्यक्त्वा देहं हि मानुषम् ॥ ५६ ॥
 भवन्ति ब्रह्मभवने ब्रह्मर्षिगणसेविताम् ॥
 जलपानान् महाराज प्राप्य वै शाङ्करं पदम् ॥ ५७ ॥

भवन्ति वै शिवगणाः शिवकन्याभिसेवितम् ॥
 सरोवरजलं राजन् कणमात्रं स्पृशन्ति ये ॥ ५८ ॥
 शतजन्मार्जितं पापं नाशयन्ति न संशयः ॥
 पुण्यं मानसनामं वै कृमिकीटादयोपि हि ॥
 श्रुत्वा ब्रह्मपदं शुद्धं व्रजन्ति नृपसत्तम ॥ ५९ ॥
 प्राप्य वै मानसीं भूमिं मर्तुमिच्छन्ति ये जनाः ॥
 ते वै विमानमारुह्य व्रजन्ति ब्रह्मणः पदम् ॥ ६० ॥
 हिमसीकरसंसिक्तं जलं यः स्नाति मानवः ॥
 स गंगास्नानसदृशं फलमाप्नोति मानवः ॥ ६१ ॥
 किमु मानसतीर्थस्य वर्णनं नृप सत्तम ॥
 वक्तुं वर्षशतैर्वपि न समर्थोऽस्मि नान्यथा ॥ ६२ ॥
 मुक्ताफलसमं तोयं दृश्यते नृपसत्तम ॥
 ताम्रधातुसमं यत्र सिकता सारसत्तमम् ॥ ६३ ॥
 मानससदृशक्षेत्रं त्रिषु लोकेषु वै नृप ॥
 नास्त्युसत्यं(?) मया प्रोक्तं जानीहि नृपसत्तम ॥ ६४ ॥
 तस्माद्दिमाद्रिसदृशा नास्त्यन्या गिरयो नृपः(प?) ॥
 यत्र कैलाशशिखरं यत्र वै मानसः सरः ॥ ६५ ॥
 स्मृत्वा हिमाद्रिशिखरं राजानस्तु कृते युगे ॥
 गत्वा स्वेनैव देहेन गता ब्रह्मपदं प्रति ॥ ६६ ॥
 हिमाद्रिसदृशा नान्ये गिरयः सन्ति वै नृप ॥
 यत्र वै रुद्रदेवस्य विराजन्ते शिरांसि ह ॥ ६७ ॥
 यस्य कक्षे महाराज शिवलिङ्गं तथाच्युतम् ॥
 पूजितं देवगन्धर्वैर्ब्रह्माद्यै ऋषिभिस्तथा ॥ ६८ ॥
 यत्र सुप्तः शिवः साक्षाद् भवान्या सह वै नृप ॥
 घण्टाकर्णादिभिश्चान्यैः पार्षदैः सुविराजितः ॥ ६९ ॥
 यत्र केदारमार्गेण योगभ्रष्टा हि योगिनः ॥
 प्राप्योत्तरगिरिं राजन् शिवलिङ्गत्वतां गताः ॥ ७० ॥
 हिमदर्शनजं पुण्यं वक्तुं वर्षशतैरपि ॥
 न शक्नोमि महाराज किमु तत्पूजनं शुभम् ॥ ७१ ॥
 हिमाद्रिमूलं(ल?) संस्पर्शं(शात्) पदमात्रादपि प्रभो ॥
 विलीयन्तेह पापानि हिमवद्भास्करोदये ॥ ७२ ॥

हिमाधित्यगतां भूमिं दृष्ट्वा राजर्षिसत्तमः ॥
अपि कीटपतङ्गाद्याः[.] व्रजन्ति ब्रा(ब्र?)ह्मणः पदम् ॥ ७३ ॥

संस्पृश्य नृपशार्दूल हिमार्द्रि पर्वतोत्तमम् ॥
व्याधाः किराताः पापिष्ठाः गता ब्रह्मपदं प्रति ॥ ७४ ॥

शिष(ख?)राणां हि माहात्म्यं वक्तुं राजर्षिसत्तम ॥
स्वयमेव हरः साक्षान्न शक्नोति न संशयः ॥ ७५ ॥

को हि मानसक्षेत्रस्य ब्रह्मणा रचितस्य च ॥
शिवलिङ्गान्वितस्यापि गाङ्गेयैः पूरितस्य च ॥ ७६ ॥

माहात्म्यं कथितुं राजन् स्वयमेव शतक्रतुः[.] ॥
बृहस्पतियुतः साक्षा(न्) न शक्नोति न संशयः ॥ ७७ ॥

यं ब्रह्मा रचयामास मनसा मानसं सरम् ॥
माहात्म्यं तस्य कथितुं न शक्नोमि नरेश्वरः(र?) ॥ ७८ ॥

यस्य पूर्णे जलै राजन् जाताः सर्वे सरिद्वराः[.] ॥
गङ्गाद्या वेरिकां(?) ताश्च तथा पूर्णसरोवराः[.] ॥ ७९ ॥

यत्र पुण्यं तपस्तप्त्वा राजन् राजा भगीरथः ॥
आनयामास वै गङ्गा रथमार्गे न संशयः ॥ ८० ॥

यस्मात् पुण्या सरिच्छ्रेष्ठा शरयूलोकपाविनी ॥
वशिष्ठोद्दिष्टमार्गेण संभूता नृपसप्तम ॥ ८१ ॥

यस्मात् सुपुण्यदा नद्यो जाता वान्या नरोत्तम ॥
नानाविधैः पक्षिगणैर्मत्स्याद्यैरपि शोभिताः[.] ॥ ८२ ॥

यस्य नामेन(?) राजर्षे मानसः खण्ड उच्यते ॥
तावत् खण्डं महाराज पूरितं मानसैर्जलैः[.] ॥ ८३ ॥

तस्य खण्डस्य मध्ये च मानसाख्यस्य वै तथा ॥
हिमार्द्रिशिखराः पञ्च दृश्यन्ते नृपसत्तम ॥ ८४ ॥

तेभ्यो भागो हि विज्ञेयं खण्डानां नृपसप्तम ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे हिमाद्रौ मानसवर्णनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

व्यास उवाच ॥

इति दत्तवचः श्रुत्वा धन्वन्तरिर्नृपोत्तमः ॥
सरोवरसमुत्पत्तिं पप्रच्छ ऋषिसप्तमाः ॥ १ ॥

धन्वन्तरिरुवाच ॥

कथं हि मनसा ब्रह्मन् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
ससर्ज मानसं पुण्यं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ २ ॥

दत्त उवाच ॥

शृणुष्व नृपशार्दूल कथ्यमानां मयाधुना ॥
मानसाख्यसमुत्पत्तिं विस्तरेण न संशयः ॥ ३ ॥
ज्ञात्वा कैलाशशिखरे देवदेवं शिवापतिम् ॥
गणैर्वह्निभिः संयुक्तं रुद्रकन्याभिः सेवितम् ॥ ४ ॥
तथा हिमालयं पुण्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥
पुण्याश्रमसमायुक्तं हिमसीकरसेवितम् ॥ ५ ॥
स्मृत्वा ब्रह्मसुताः सर्वे मरीचिप्रमुखादयः ॥
कैलासाधित्यगां भूमिं तपस्तप्तुं प्रजग्मु हि ॥ ६ ॥
तत्र हंसस्वरूपेण ददृशुः शंकरं प्रभुम् ॥
सेवितं पार्षदगणैः पार्वत्या च समन्वितम् ॥ ७ ॥
तं तत्र पूजयामासुर्मरीचिप्रमुखादयः ॥
वैदिकेन विधानेन तान्त्रिकैर्नृपसत्तम ॥ ८ ॥
तत्र कान्तासु पुण्यासु गुहासु नृपसत्तम ॥
तेपिरे सुमहात्मानस्तपः परमदुष्करम् ॥ ९ ॥
तेषां तपस्यमानानामृषीणां नृपसत्तम ॥
ययुर्द्वादशवर्षाणि स्नात्वा मन्दाकिनीजलैः ॥ १० ॥
ततः कालेन महता ऋषयः सत्यवादिनः ॥
हिमर्तुं हि महाराज प्राप्तं दृष्ट्वा तपोधनाः ॥ ११ ॥
तथा पुण्या[न्] गिरीन् सर्वान् हिमेन परिपूरितान् ॥
बभूवुस्त्नानवदना[ः] तपसा नृपसत्तमः ॥ १२ ॥

गन्तुं मन्दाकिनी राजन् न शक्तः ब्रह्मणः सुताः ॥
 खिद्यमाना महाराज दृष्ट्वा तन्निर्जलं स्थलम् ॥ १३ ॥
 प्रजग्मुर्ब्रह्माभवनं देवेन्द्रप्रतिपूजितम् ॥
 तत्र गत्वा विधातारं महेन्द्रप्रतिपूजितम् ॥ १४ ॥
 तुष्टुवु ऋषय सर्वे मरीचिप्रमुखादयः ॥

ऋषय ऊचुः ॥

नमो ऋषीणां गुरवे ब्रह्मणेनन्तशक्तये ॥
 सृष्टिस्थित्यन्तरूपेण सृष्टिस्थित्यन्तकरणे ॥ १५ ॥

दत्त उवाच ॥

इति तेषां हि वचनं श्रुत्वा लोकपितामहः ॥
 उवाच वचनं राजनृषीणां हितकारकम् ॥ १६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

कथयध्वं महाभागा येन यूयमुपागता ॥
 कारणं तदशेषेण भवतां खेदकारकम् ॥ १७ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

त्वत्प्रसादेन वै ब्रह्मन् नास्ति दुःखानि साम्प्रतम् ॥
 दैत्यानां दानवानां च राक्षसानांस्तथैव च ॥ १८ ॥

कैलासाधित्यगां भूमिं प्राप्य सर्वे तपस्विनः ॥
 तपस्तपन्ति वै ब्रह्मन् स्नात्वा मन्दाकिनीजले ॥ १९ ॥

दृष्ट्वा हिमर्तुं सम्प्राप्तं मत्वा गङ्गा हि दूरगाम् ॥
 खिद्यन्ति ऋषयः सर्वे जलहीना न संशयः ॥ २० ॥

इत्याचारविहीनास्मो वादिनो ब्राह्मणा विभो ॥
 खिद्यन्त्यर्हनिशं सर्वे कुलहीना यथा स्त्रियः ॥ २१ ॥

तेषामुपायं लोकेश चिन्त्यतां यदि रोचते ॥
 येनोपायेन ते सर्वे भवन्ति सुखिनो द्विजाः ॥ २२ ॥

दत्त उवाच ॥

तथेत्युक्त्वा स भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ २३ ॥

मानसा मानसं क्षेत्रं ससर्ज नृपसत्तमः ॥
 लिङ्गं तन्मध्यगं राजन् स्वर्णहंसमयं शुभम् ॥ २४ ॥

चकार स स्वयं ब्रह्मा मनसा हंससेवितम् ॥
 गङ्गाया पूरितं चक्रे विष्णुपादोपपन्नय(?) ॥ २५ ॥
 राजन् प्रवाहबहुभिर्युक्तया मनसा प्रभुः ॥
 निकाशरहितं राजन् गौरीकैलासमध्य(ध्यम?)म् ॥ २६ ॥
 गाङ्गयैश्च प्रवाहैर्वे चतुर्दशभिरलंकृतम् ॥
 ससर्ज मनसा ब्रह्मा मानसाख्यं सरोवरम् ॥ २७ ॥
 ऋषीणामाश्रमैः पुण्यैः सेवितं सुमनोहरैः ॥
 मूलं तमेव राजर्षे सरितां स चकार ह ॥ २८ ॥
 तथा नदानां शुद्धानां पूज्यानां दैवतैरपि ।
 तस्य संचिन्तनाद् राजन् गंगाविष्णुपदोद्भवा ॥ २९ ॥
 आविर्भूता सरिच्छ्रेष्ठा पुण्ये मानसरोवरे ॥
 ततस्तानब्रवीद् ब्रह्मा मरीचिप्रमुखान् द्विजान् ॥ ३० ॥
 गम्यतामाश्रमं पुण्यं तत्र सुखमवाप्स्यथ ॥
 ततस्तु ब्रह्मवचनान् मरीचिप्रमुखादयः ॥ ३१ ॥
 प्रजग्मुः स्वाश्रमं राजन् गुहाभिः समलङ्कृतम् ॥
 ददृशुःस्ते तदा राजन् पुण्यं मानसरोवरम् ॥ ३२ ॥
 तन्मध्ये शिवलिङ्गं च स्वर्णहंसमयं शुभम् ॥
 ततस्ते निश्चला राजन् बभूवुर्ब्राह्मणोत्तमाः ॥ ३३ ॥
 पुण्याश्रमसमायुक्ताः] ऋषिपत्नीभिरन्विताः] ॥
 गुहासुकान्तिपुण्यासु स्नात्वा मानसरोवरे ॥ ३४ ॥
 पूजयन् शंकरं राजंस्तस्थुः] सह पत्निभिः ॥
 इदं पवित्रं परमं रहस्यं श्रीमानसाख्यस्य च सृष्टियुक्तम् ॥ ३५ ॥
 शृण्वन्ति ये ब्रह्मपदं प्रयान्ति संसेवितां किन्नरनायकाभिः ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे सरोवरसमुत्पत्तिर्नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

व्यास उवाच ॥

सरोवरसमुत्पत्तिं श्रुत्वा काशिपतिस्तदा ॥
पूजयित्वा ऋषिश्रेष्ठं पुनः पप्रच्छ धर्मवित् ॥ १ ॥

धन्वन्तरिरुवाच ॥

अगम्य रूपं हि गिरिं हिमालयं वदन्ति सर्वे मुनयः शुभत्रताः ॥
विलङ्घ्यतं पर्वतनायकं गुरो स केन मर्त्ये प्रकटीकृतं वद ॥ २ ॥

दत्त उवाच ॥

शृणु त्वं राजशार्दूल मयोक्तं शुभलक्षणम् ॥
पुराणवचनैर्युक्तं शुभैर्वेदविचारतैः ॥ ३ ॥
वैवश्वतकुले जातो मान्धाता नाम नामतः ॥
बभूव राजा मतिमान् प्रजापोषणतत्परः ॥ ४ ॥
धर्मात्मा सत्यवाग्दातो(न्तो?) धर्मो विग्रहवानिव ॥
स यागविरतो राजा बभूव नृपसत्तमः ॥ ५ ॥
कदाचिन्नृपशार्दूल तस्मै राज्ञे वसुन्धरा ॥
स्त्रीरूपधारिणी देवी भूभुजस्यान्तिकं गता ॥ ६ ॥
वव्रे सा तं तदा देवी राजानं मनुगोत्रजम् ॥
उपस्थिता महाराज निशीथे वरवर्णिनी ॥ ७ ॥
कामयामि न संदेहो हत्वा कामोपमं नृपम् ॥
दृष्ट्वा तां(त्वां?) राजशार्दूला(ल?)कामतप्तास्मि सम्प्रतम् ॥ ८ ॥

मान्धाता उवाच ॥

काशि(सि?)त्वं वै वरारोहे कामिनी कामनायिका ॥
देवानां दानवानां वै राक्षसा(साना?)मुतासुरी ॥ ९ ॥
वल्लभाश्च(च?) सिवा भद्रे नागानां तक्षकादिनाम् ॥
किमु त्वं मानुषाणां हि गन्धर्वाणां तथा शुभे ॥ १० ॥
वल्लभा ह्यसि भद्रं ते कथयस्व न संशयः ॥

धरोवाच ॥

नास्म्यहं देवदैत्यानां नायिका नृपसत्तमः (म?) ॥ ११ ॥

नास्म्यहं मानुषाणां वै गन्धर्वाणां महात्मनाम् ॥
 तवास्मि नायका कान्त मन्यसे यदि मे वच[ः] ॥ १२ ॥
 त्वमेव नायको राजा विधिना चोपदेशितः ॥
 स्त्रीरूपधारिणी चाहं धरास्मि नृपसत्तम ॥ १३ ॥
 दृष्ट्वा त्वां कामसदृशं रन्तु[म्] त्वामिहमागता ॥
 नान्ये मदभोगकरणे राजानो नृपसत्तम ॥ १४ ॥
 शक्तास्त्वमेव शक्तोसि सत्यं ते कथयाम्यहम् ॥

राजोवाच ॥

मया पूर्वं प्रतिज्ञातमेकपत्नीव्रतं शुभे ॥ १५ ॥
 नाहं तदन्यथा कर्तुमुत्सहामि न संशयः ॥
 गच्छ चान्यान्महाभागे नृपांस्त्वद्भोगसंमतान् ॥ १६ ॥
 कान्ता[न्]रागसमायुक्तान् स्वर्णालङ्कारशोभितान् ॥
 प्रार्थ्यन् त्वास्त्वं(?) महाभागे क्रीडिष्यसि यथासुखम् ॥ १७ ॥
 किमीदृशानां भूपानां तज्जनं प्रसहिष्यसि ॥

धरोवाच ॥

मा वदस्व महाराज कालकूटोपमेव च ॥ १८ ॥
 ऋते त्वां नृपशार्दूल न भजामि धराधिपम् ॥
 त्वमेव धर्मं जानासि धर्मत्यागः कथं त्वया ॥ १९ ॥
 कृ(क्र?)यते राजराजेश कथयस्व न संशयः ॥
 कामं हि याच्यमानां वै यस्त्रियं त्यजति प्रभो ॥ २० ॥
 स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

राजोवाच ॥

यदि धर्मं हि जानासि धर्मज्ञे धर्मलक्षणम् ॥ २१ ॥
 तर्हि मे वचनं सत्यं शृणुष्वेकाग्रमानसा ॥
 स्मरसि त्वं महाभागे यद्येवं धर्मलक्षणम् ॥ २२ ॥
 तर्हि योग्यान् पतीस्त्यज्य किमिह संस्थिता ह्यसि ॥

धरोवाच ॥

न जीर्णास्मि महाराज राजभिः पुण्यकारिभिः ॥ २३ ॥
 भुक्त्वा मां वै गताः स्वर्गं राजानः शुभलक्षणः(जाः?) ॥
 न जीर्णं वै महाभाग देहं मे शुभलक्षणम् ॥ २४ ॥

तस्मात्तेषां सह गतं मया त्यक्त्वा न संशयः ॥
 भुंक्ष्व मां नृपशार्दूल न त्वां त्यक्षामि सांप्रतम् ॥ २५ ॥
 तव धर्मचरी साहं भविष्यामि न संशयः ॥

राजोवाच ॥

यदि सत्यं त्वया प्रोक्तं मनोवाक्कर्मभिः शुभे ॥ २६ ॥
 तर्हि त्वं शपथं सत्यं कुरु सत्यं वदाम्यहम् ॥
 वयं हि मानवा भद्रे मृत्योर्वशगता भुवि ॥ २७ ॥
 स्त्रियस्तु सहचारिण्यः सन्त्यस्माकं न संशयः ॥
 स्थित्वा भुवस्थले देवी त्वमासीत्यजरामरा ॥ २८ ॥
 भोगं न रोचते मह्यं तस्मात्ते मानवैः सह ॥
 यदि सत्यं त्वया प्रोक्तं वचनं वीरवल्लभे ॥ २९ ॥
 आत्मसत्यं पुरस्कृत्य शपस्व शांकरौ पदौ ॥

धरोवाच ॥

यदि मां राजशार्दूल भोगजीर्णां करिष्यसि ॥ ३० ॥
 सहैवाहं गमिष्यामि सत्यं ते कथितं मया ॥
 भूत्वा जीर्णे शरीरा वै यदि त्वां हि ज्य(त्य?)जाम्यहम् ॥ ३१ ॥
 तर्हि शपामि राजर्षे पादयोः शङ्करस्य वै ॥
 सहधर्मचरी राजन् भविष्यामि न संशयः ॥ ३२ ॥
 वचनं ते परित्यज्य न चान्यत् करवाम्यहम् ॥
 मया सत्यं पुरस्कृत्य वचनं समुदाहृतम् ॥ ३३ ॥
 न चान्यमनुपश्यामि शपामि शिवपादयोः ॥

दत्त उवाच ॥

इति तस्याः समाकर्ण्यं वचनं मानवेश्वर[ः] ॥ ३४ ॥
 चकार पाणिग्रहणं धरायाः राजसत्तमः ॥
 तथा सह तदा राजा कुञ्जेषु च वनेषु च ॥ ३५ ॥
 रेमे नृपशार्दूलः शचीपतिरिवः(व?) स्वयम् ॥
 गृहे कदाचिद्विपिने कदाचित् जले कदाचित्सखिभिः समन्तात् ॥ ३६ ॥
 स वेष्टितो भूपतिरेकसंज्ञो रेमे धरायाः सहितो नरेन्द्रः ॥
 ततः कालेन राजर्षिः शतक्रतुसमोपमः ॥ ३७ ॥
 राजसूर्यं महायज्ञं कृत्वा तां समुपाह(ह्व?)यत् ॥

धरोवाच ॥

(राजोवाच ?)

धरे भवतु भद्रं ते उत्तिष्ठ गहनं प्रति ॥ ३८ ॥
 तत्र गत्वा तपिष्यामस्तपः परमदुष्करम् ॥
 सर्वेषां गमनं देवी वार्द्धक्ये काननं प्रति ॥ ३९ ॥
 अस्माकं तु परो धर्मस्तपसे च न संशयः ॥
 तेन स्वर्गं गमिष्यामि त्वया सह वसुन्धरे ॥ ४० ॥
 तेनैव भोगानखिलान् प्रापयासि न संशयः ॥

दत्त उवाच ॥

ततस्तद्वचनं श्रुत्वा धरा सा चारुहासिनी ॥ ४१ ॥
 अट्टाट्टाहासमशिव(वं?) चकार नृपसत्तम ॥
 उवाच वचनं साध्वी राजानं चारुदर्शनम् ॥ ४२ ॥
 तपःपूतं सुगम्भीर(रं?)शचीरिव पुरन्दरम् ॥

धरोवाच ॥

नाहं जीर्णास्मि राजर्षे जरया देहजीर्णया ॥ ४३ ॥
 त्वया सह कथं यूना गमिष्यामि यतव्रता ॥
 सांप्रतं जीर्णदेहस्त्वं किमुमा(?) नहि जीर्यते ॥ ४४ ॥
 जरयित्वाथ मां बाला(लां?) शोभाढ्यां चारुहासिनीम् ॥
 ततस्त्वं नृपशार्दूल भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥ ४५ ॥
 संपूज्य च ऋषीन्सर्वान् मया सह दिवं व्रज ॥

दत्त उवाच ॥

तयेरितं समाकर्ण्य कोपाविष्टोभवन्नृपः ॥ ४६ ॥
 समुत्थाय महासिं स हन्तुं तामुपचक्रमे ॥
 उवाच वचनं चापि ॥ ४७ ॥
 हनिष्यामि दुराचारे पापे सत्यविवर्जिते ॥
 त्वामद्य वेदरहितां सत्यवाणिविवर्जिताम् ॥ ४८ ॥
 दृष्ट्वा मां स्थविरं दान्तं या त्वम् भाषसि सांप्रतम् ॥
 जीर्जयत्विति तस्मात्त्वां हनिष्यामि न संशयः ॥ ४९ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दृष्ट्वा चासि समुद्यताम् ॥
 नृपस्य भयसन्त्रस्ता स्त्रीरूपा प्राद्रवन्मही ॥ ५० ॥

तावन् वधाद्राजर्षिभित्वा चासि(सि?) समुद्यताम् ॥
 ततो हिमाद्रिभवने प्रविष्टां तां वसुंधराम् ॥ ५२ ॥
 ददर्श नृपतिदूरात् कुण्डलेन विराजिताम् ॥
 तत्रैव च राजर्षिज्जंगामासिधरः स्वयम् ॥ ५३ ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैश्चापि संस्तुतो नृपतिस्तदा ॥
 ततस्तस्माद्विनिष्क्रम्य भीता राज्ञो भयाद्धराः(रा?) ॥ ५४ ॥
 जगाम मानसं क्षेत्रं यं ब्रह्मा विसृजत्पुराः(रा?) ॥
 तामन्वधावद्राजर्षिश्चक्रासिवरभृत्स्वयम् ॥ ५५ ॥
 स्थविरो वालवह्वान्तः पदातिरपराजितः ॥
 तत्र गत्वा स राजर्षि असिमुत्पाद्य(ख्य?) वेगवान् ॥ ५६ ॥
 वसुधायाः शिरं राजन् संजहार सकुण्डलम् ॥
 अजरामरदेहा सा हतमात्रा वसुंधरा ॥ ५७ ॥
 विवेश मानसक्षेत्रं देवर्षिगणसेवितम् ॥
 ततस्तेनैव मार्गेण धराधरगृहं शुभम् ॥ ५८ ॥
 प्रविश्य सा धरा राजन् दधार वसुधातलम् ॥
 ततः प्रभृति राजर्षे मत्वा गूढां वसुंधराम् ॥ ५९ ॥
 क्षेत्रं तं खनयामास सर्वदेवनमस्कृतम् ॥
 खनित्वा नृपशार्दूल(लो?) धनुषा स्वेन वै तदा ॥ ६० ॥
 न प्राप वसुधादेवीं रत्नाकरसमन्विताम् ॥
 ददर्श शिवलिङ्गं वै स्वर्णहंसमयं ततः ॥ ६० ॥
 पूजयामास तं राजा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 पुनः स विनयामास पूजयित्वा शिवं प्रभुम् ॥ ६१ ॥
 दृष्ट्वा वापि त्रिलोकेशं पूर्वं योगीश्वरं हरम् ॥
 यत्र यत्र खनद्राजा तत्र तत्र सरिद्धरा ॥ ६२ ॥
 धात्रा चाप्युपदिष्टा सा आविर्भूता बभूव ह ॥
 ततः स राजा मतिमान् मानसाख्यं सरोवरम् ॥ ६३ ॥
 मनसा निर्मितं धात्रा ददर्श नृपसत्तम ॥
 तं दृष्ट्वा मानसं क्षेत्रं ब्रह्मणा निर्मितं प्रभो ॥ ६४ ॥
 ब्रह्माविष्णुमहेशाना स्थानैर्बहुभिरङ्कितैः ॥
 हर्षेण महता युक्तः स राजा नृपसत्तमः ॥ ६५ ॥

चकार मानसक्षेत्रं शतयोजनमायतम् ॥
 षष्ठियोजनविस्तीर्णं द्वितीयमिव सागरम् ॥ ६६ ॥
 दशयोजनगम्भीरं स चकार तदा नृपम्(पः?) ॥
 ततो जलैः स गाङ्गेयैर्धनुःक्षतसमुद्भवैः ॥ ६७ ॥
 पूरयामास तं क्षेत्रं सागरं मघवानिव ॥
 ततो जलाञ्जलीं नीत्वा स राजा कुसुमान्वितम् ॥ ६८ ॥
 शिवलिङ्गस्य शिरसि चिक्षेप नृपसत्तम[ः] ॥
 ततो देवगणाः सर्वे हर्षनिर्भरमानसाः ॥ ६९ ॥
 राजानं पूर(ज?)यामासुर्दृष्ट्वा मानसरोवरम् ॥
 ब्रह्मलोकादिह प्राप्तं विमानं सर्वकामदम् ॥ ७० ॥
 तमारुह्य स राजर्षिर्जंगाम हरिमन्दिरम् ॥
 ततस्तु ऋषयः सर्वे कैलाशतलनिवासिनः ॥ ७१ ॥
 ददृशुर्मानसं राजन् द्वितीयमिव सागरम् ॥
 ऊचुः सर्वे महाराज केनायं मानसं सरः ॥ ७२ ॥
 प्रकासि(शि?)तो प्रकाशयोसौ संशयाविष्टमानसाः ॥
 योगिनामप्यगम्योसौ देवपूज्यः सरोवरम् ॥ ७३ ॥
 प्रकाशरूपः केनायं कृतः संशेरते द्विजाः ॥
 इति प्रशंसमानानां द्विजानां नृपसत्तमः ॥ ७४ ॥
 अशरीरा ततो वाणी अन्तरिक्षादभाषत ॥
 संशयो मास्तु वै विप्राः शृण्वन्तु मम भाषितम् ॥ ७५ ॥
 सत्ययुक्तं शुभमतं संशयच्छेदकारकम् ॥
 वैवश्वतकुले जातो मान्धाता नाम भूपतिः ॥ ७६ ॥
 तेनायं खनितो विप्रा महता कारणेन च ॥
 प्रकाशितोयं तेनैव नदीभिश्चापि रन्वितः(?) ॥ ७७ ॥

दत्त उवाच ॥

तदीरितं समाकर्ण्यं खेचराया नृपोत्तमः(म?) ॥
 बभूवुः स्वस्थचित्तास्ते ऋषयो नष्टविभ्रमाः ॥ ७८ ॥
 तमेव नृपतिं राजस्तुष्टुवुस्ते न संशयः ॥
 लोकानां हितकर्तारं मानसाख्यप्रकाशतः ॥ ७९ ॥
 धन्योस्ति स नृपो राजन् येनायं मानसः सरः ॥
 मनसा निर्मितः पुण्यो ब्रह्मणा हितकारिणा ॥ ८० ॥

प्रकाशितोयं राजर्षे शिवलिङ्गसमन्वितः ॥
स राजा भूतले पुण्ये ख्यातव्यो नात्र संशयः ॥ ८१ ॥

ततः प्रभृति राजर्षे मानसाख्यसरोवरः ॥
ऋषिगम्यो सुगम्योभूद् गिरिराजशिरोपरिः(रि?) ॥ ८२ ॥

मान्धातुश्चरितं राजन् यः श्रुणोति समाहितः ॥
प्राप्नोति विष्णुभवनं यावदाहूतसंलवम् ॥ ८३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे मान्धातुश्चरितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

THE BOARD OF TRUSTEES

OF

THE ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST

1. His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh, M. A., D.Litt.; Fort, Ramnagar, Varanasi.—(Chairman).

Trustee nominated by the Govt. of India:—

2. Dr. Raghunath Singh, M.A., Ph.D., D.Litt., LL.B.; Varanasi.

Trustees nominated by the Govt. of Uttar Pradesh :—

3. Pt. Kamalapati Tripathi, Member of Parliament, New Delhi.
4. Vacant.

Trustees nominated by His Highness the Maharaja of Banaras.

5. Maharaj-Kumar Dr. Raghubir Singh, M. A., D. Litt.; Raghubir Niwas, Sitamau (Malwa).
6. Pt. Giridhari Lal Mehta, Varanasi; Managing Director : Jardine Handerson Ltd.; Scindia Steam Navigation Ltd. Trustee : Vallabhram-Saligram Trust, Calcutta.
7. Padmabhushan, Pt. Baladeva Upadhyaya, M.A., Sahityacharya, Vachaspati; Formerly Director, Sampurnananda Sanskrit University; Ravindrapuri, Varanasi.

Donation made to All-India Kashi Raj Trust, Fort Ramnagar, Varanasi, will qualify for exemption under Sec. 80G of the Income Tax Act, 1961 in the hands of donors, vide certificate No. 53/5 9 (253/80-81/Teach) dated 9.12.80

Printed at the Ratna Printing Works, Kamachcha, Varanasi.

The 'Purāṇa', Bulletin has been started by the Purāṇa Department of the All-India Kashiraj Trust with the aim of organising the manifold studies relating to the Purāṇas. It specially discusses the several aspects of text-reconstruction, of the interpretation of the vast cultural and historical material, and of the obscure esoteric symbolism of legends and myths of the Purāṇas.

The editors invite contributions from all those scholars who are interested in the culture of Purāṇa literature in which the religion and philosophy of the Vedas have found the fullest expression.

ANNOUNCEMENT OF FOUR NEW PROJECTS

The All-India Kashiraj Trust has resolved to introduce four new Projects for the advancement of Purāṇic learning. The Trust heartily requests all scholars interested in Purāṇic study for cooperation.

(1) Publication of monographs dealing with Purāṇic literature (i. e. works bearing the name of Purāṇas or Upapurāṇas) in all the regional languages of India. Each monograph should contain a detailed account of published works, of MSS. preserved in the libraries and the Private Collections and of works known through quotations.

(2) Publication of unpublished theses on important Purāṇic subjects.

(3) Publication of a series of monographs (not less than 100 pages) on the lives of the great sages as described in Purāṇic literature.

(4) Publication of Sanskrit Digests by traditional scholars on Purāṇic subjects. These digests may be published in the Bulletin also.